Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ६१४ - घ

Title याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतिः

Author विज्ञानेश्वर भट्टारकः

Extent १६२ Age १६४४

Subject धर्मशास्त्रम्-सम्पूर्णम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नं० ६१४-घ

याज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवृतिर्मिताक्षरा (धर्मशास्त्रम्)

पत्राणि १६२ (सम्पूर्णम्) कर्त्ता विज्ञानेश्वर भट्टारकः

संवत् १६४४

मिताक्षरा व्यवहाराध्याय प० १६२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥ गणेशाय नमः ॥ ॥ अभिषेकादिगुणयुक्तस्य प्रजापालनं परमो धर्मः । तच्च दुष्टनिग्र
हमन्तरेण न संभवति दुष्टपरिज्ञानं च न व्यवहारदर्शनेन विना इति व्यवहारदर्शनं अहरहः कर्तव्यं
इत्युक्तं व्यवहारान् पश्यन् सभ्यैः परिवृतो नवहमिति सच व्यवहारः कीदृशः ॥ कतिविधः कथं
चेति शिष्टकर्तव्यता कलापो नाभिहितः तदभिधानाय द्वितीयोऽध्यायः प्रारभ्यते ॥ व्यवहारान् नृपः
पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह । धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः ॥ व्यवहारान् अन्यविरोधित
यास्वात्मसंबाधितया कथनं व्यवहारः । यथा काश्चिदिदं क्षेत्रादिमदीयमिति कथयति ॥ अन्योपि
तद्विरोधेन मदीयमिति । तस्यानेकविधत्वं दर्शयति । कुत्र नेन नृपश्यति नृपः । क्षेत्रीयमात्रस्य
धर्मः ॥ विद्वद्भिर्वेदव्याकरणशास्त्रज्ञैः ब्राह्मणैः ॥ सह इति तृतीयानिर्देशात् तेषामप्राधान्यं सहयु
क्तप्रधानश्रुतिस्मरणात् ॥ अतश्चादर्शने न्यथादर्शने न चराज्ञो दोषो न ब्राह्मणानां यथाह मनुः ॥ अ
दंड्यान् दंडयन् राजा दंड्यांश्चैवाप्यदंडयन् ॥ अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ॥ इति धर्मश

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्त्रीडसारेणनार्य शास्त्रानुसारेण देशादिसमयधर्मस्यापि धर्मशास्त्रे विरुद्धस्य धर्मशास्त्रविषयत्वा
त्॥ नष्टस्यगुपादानंयथावद्वाति। निजधर्मानुसारेधनयस्य समयिकोसवेत्॥ सोपि यत्नेन
संरक्षोधर्मोराजकृतश्चयश्चति धर्मशास्त्रानुसारेण ति सिद्धं क्रोधलोभविवर्जितश्चतिवचनमाद
रार्थं अमर्षः क्रोधः। लोभो लिप्सा। तिय्यगः किंवश्रुताध्ययनसंपन्नाः धर्मज्ञाः सत्यवादिनः। राज्ञासं
सामदः कार्यारिपौ मित्रेयेसमाः। श्रुतेन मीमांसा व्याकरणादिश्रवणेनाध्ययनेन च संपन्नाः धर्म
ज्ञाः धर्मशास्त्रज्ञाः सत्यवादिनः। सत्यवादनशीलाः रिपौ मित्रेचयेसमाः॥ रागद्वेषरहिताः एवंभूताः
संसामदः संसीदति यथाउपविशति तथामानदानसत्कारैः कराज्ञाकर्तव्याः यद्यपि श्रुताध्य
यनसंपन्नाइति षिशेषोक्तितथापिब्राह्मणएव। यथाहकात्यायनः॥ ॥सतुसत्यैस्थिरैर्युक्तैः प्राज्ञैर्मौ
लैर्द्विजोत्तमैः। धर्मशास्त्रार्थकुशलैरर्थशास्त्रविशारदैः। इतितेसचिवाः कर्तव्याः॥ वद्रुवचनस्या
र्थवत्वात्। द्वासप्तदेशौ विषीदंति विप्रावेदत्रयः। इतिमनुस्मरणात्॥ बृहस्पतिस्तु पंचसप्तचत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यो वा सत्ता सदो सवंत्यादा लोक वेदज्ञ धर्मज्ञाः पंचसप्तत्रयो पि वा ॥ यत्रो पविष्टा विप्राः स्युः सा यज्ञस
इ शीसत्ता इति वचनाद्ब्राह्मणैः सद इति पूर्वोक्त श्लोकोक्तानां ब्राह्मणानां ऋतध्ययनसंपन्ना इत्या
दिविशेषणमिदं नमंतव्यं । इतीयाप्रथमं तनिर्दिष्टानां विशेषणविशेष्यसावासंभवात् । विद्वद्भिरि
त्यनेन पुनरुक्तिप्रसंगाच्च । तथा च कात्यायनेन ब्राह्मणानां सदो च स्पष्टं सदो दाशितः सेपा ड्विवा ।
कः सामात्यः सब्राह्मणपुरो हितः । समस्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः ॥ इति तत्र ब्राह्मणाऽनियु
क्ताः सत्ता सदस्तु नियुक्ता इति सेदः ॥ तनियुक्तो वा देवी वा वर्ष सवदति यः यः शास्त्रमुपजीवति धर्म
ज्ञो वक्तुमर्हति धर्मतत्र ब्राह्मणा अनियुक्ताः सत्ता सदस्तु नियुक्ता इति अत एवोक्तं नियुक्तो वा नियुक्तो
वा धर्मं ज्ञो वक्तुमर्हति इति तत्र नियुक्तो नायथावस्थिताथकथने पि यदि राजा न्यथा करोति तथा दासो
निवारणीय. अन्यथा दोषः । उक्तं च कात्यायनेन ॥ अत्यायेनापितं यो तं येनुयो तिसत्ता सदः ॥ तेपि तद्ग
मिनस्तस्माद्बोधनीयः इति अनियुक्तानां पुनः अन्यथा लिखने वा दोषः । ननु राज्ञो निवारणे सत्ता वान

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रवेष्टव्यावक्तव्यवासमंजसी। अदृष्टविवुववन्नवापिनरोसवति किल्विषीतिमनुस्मरणात्॥ रिपौमि
त्रेचेति। शास्त्रे कारे जनार्थं कतिपयैर्वाणिग्भिरपि अधिष्ठितसदः कर्तव्यं। यथाह कात्यायनः॥ कुल
शीलवयोवृत्तवद्भिरमात्यैः वाणिग्भिः स्यात् कतिपयैः कुलस्त्रीभिरधिष्ठितसदः कर्तव्यं॥ इति व्यवहारा
न्नृपः पश्येदित्यत्रान्यं कुलमाह॥ अपश्यता कार्यवशात् व्यवहारान्नृपेणतु। सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः
सर्वधर्मवित्। कार्यतः व्याकुलतया व्यवहारात्। ब्राह्मणोन्यो वा पि दिः नियोक्तव्यो। व्यवहारदर्शने
तेषां कात्यायनो गुणविशेष ऊर्यात्। दांतः कुलीनमध्यस्थमुद्वेगकरं स्थिरं पश्यन्तं धर्मिष्ठं
मुक्तक्रोधविवर्जितमिति। सर्वं तत् ब्राह्मणा सर्ववर्णा क्षत्रियं वैश्यं वा नियुंजीत न शूद्रं। यथाह का
त्यायनः॥ ब्राह्मणोत्र न सा तु क्षत्रियं तत्र योजयेत्॥ वैश्यं वा सर्वधर्मज्ञं शूद्रं यत्नेन वर्जयेत्॥
इति नारदेन। त्वयमेव भुरवादर्शितः धर्मशास्त्रं पुरस्कृत्य प्राड्विवाकमतः स्थितः। स मारितमो।
विपश्येत् व्यवहारान्नृपः मतः॥ इति प्राड्विवाकमतोस्थितः नस्य मतोस्थितः राजचार चक्षुषा पर।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सैन्यं पश्यती तिवत् । तस्य ध्येयं धौगिकी संज्ञा । अर्थिप्रार्थिनौ पृच्छती तिप्रातिप्रा । दूतयोर्वचनं वि
रुद्धं । विविधं च सस्पैः सह विविनक्ती तिविचारयती ति । वा विवाकः प्राड्विधासौ विवाकश्चेति प्राड्विवा
कः । उक्तं च ॥ विवदानुगतं दृष्ट्वा समस्तैस्तत्त्वयत्नतः विचारयति येनासौ प्राड्विवाकस्ततः स्मृतः । इ
ति प्राड्विवाकाद्यैः । सा स्यां वरागादिना स्मृत्यपेतं । व्यवहारं विचारयति यत्तदा राज्ञा किं कर्तव्यं ॥
इत्यत आह ॥ रागाल्लोसाद्भयाद्वापि स्मृत्यपेतार्थकारिणः । सस्याः पृथक् पृथक् कार्यं द्विगुणं
दमं ॥ इति पूर्वोक्तासाल्याः रजसो निरूढत्वात् । तदा सिद्धतो द्वागात् । स्नेहाद्रतिशयाल्लोसात्तिरा
यात् । स्त्रीसा द्विगुणं दमं ॥ इति पूर्वोक्तासाल्याः रजसो निरूढत्वात् । तदा सिद्धतो द्वागात् । स्नेहा
तिसोयात् । सा दितोस्मृत्यपेतस्मृ विरुद्धं । आदिशब्दादावारपेतं ऊर्ध्वतः पृथक् । एकैकस्मैः विवादात् वि
वादपराजयनिमित्ताद्दमात् द्विगुणं दमं दद्यात् । न पुनः विवादास्पदीभूतात् इमात् । तयासातिस्त्रीसंग्रहा
दिषु दंडासावप्रसंगः । रागलोलसयानमुपादानं रागादिषु वा द्विगुणो दमो । नाज्ञानमोहादिषु ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नित्यमार्यं नच राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति गौतमवचनात् । ब्राह्मणा अर्घ्या इति ॥ मनुस्मृतिस्त
प्रशंसार्थत्वात् । यत्तु षड्भिः परिहार्यो राजा अवध्यश्चावध्यादद्याच्चावहिः । कार्यश्चापरिहार्यश्चेति तदपि । यथा वक्रोक्तौ सर्वतिलकवदो गविद्या । इतिहासपुराणैश्च ना
लः दत्पेक्षः तद्वृत्तिः वत्वारिंशतिसंस्कारैः संस्कृतः शिष्टकर्मसु आसिरतः षट्सु वासामद्या
वारवासी विनीतः । इति स्मृतिपादि तवक्रोक्तविषयं न ब्राह्मणमात्र विषयं । व्यवहारविषयमाह
॥ स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधिषितः परैः । अवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत् ॥ धर्मशास्त्रस्य
माचार विरुद्धेन मार्गेणाधर्षितो गतिं लभतः । यद्राज्ञे प्राड्विवाकाय वा आवेदयति विज्ञापयति चे
त् । यदि तदा वेद्यमानं व्यवहारपदं प्रातिज्ञोत्तरसंशयेकृतु । परामर्शप्रमाणनिर्णयप्रयोजना
त्मको व्यवहारः ॥ तत्पदं विषयः तस्य वेदं सामान्यलक्षणं सच द्विविधः । शंकाः तत्वाभियोगश्चे
ति । तथा च नारदः ॥ द्वाभियोगस्तु विज्ञेयः शंका तत्वाभियोगतः । शंका संतोतुसंगतितत्वेदो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिदर्शनात्। दोढोरोधलिंगमितियावत्। तेनदर्शनंसंज्ञाद्वादर्शनंदोढासिदर्शनंतस्मात्॥ तत्वात्ति
योगोपिद्विधात्मकोविधात्मकश्चेति। यथामन्त्रोहिरण्यादिकंगृहीत्वानप्रयच्छतिद्वेचादिकंममापहर।
तिशतिवा। उक्तंचकात्यायनेन। नाव्यंस्वनेछतिकर्तुंअन्यार्थंव्याकरोतियः। पुनश्चाप्यष्टादशाध्यतिष्ठ
ते। यथाहमनुः॥ तेषामाद्यं ऋणादानंनिक्षेपोस्वामिविक्रयः॥ संभूयचसमुत्थानंदत्तस्यानपाकर्म
कर्मच। वेतनस्यैवचादानंसंविदश्चव्यतिक्रमः॥ क्रयविक्रयानुशयोविवादःस्वामिपालयोः। सीमा
विवादधर्मश्चपारुष्यंदंडवाचिके॥ स्तेयंचसाहसंचैवस्त्रीसंग्रहणमेवच॥
स्त्रीपुंधर्मोविभागश्चद्यूतमाह्वयएवच॥ पादान्यष्टादशैतानिव्यवहारविधाविदुः॥ एतन्मापिसा
धर्मोदेनवद्भवेगतानि। यथादनारदः॥ एषामेवप्रतिदेन्यःशतमष्टोत्तरंस्मृतं। क्रियाप्रतिदान्मनु
ष्याणांचातशारवोनिगद्यतेरति॥ आवेदयतिचेदिस्वनेनस्वयमेवागत्यनिवेदयति। नप्रजप्रे
रितः। तत्पुरुषप्रेरितोवेदिदर्शयति॥ यथाहमनुः॥ नोत्पादयेत्स्वकंकार्यंराजाप्यस्यतुरुषः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नचक्षापितमंन्येनग्रसेतार्थंकर्थंचनेति। परैरितिपरेणपरास्त्रीपरैरित्येकस्यैकेनद्वास्यांवङ्गस्तिर्वाव्य
वहारोस्तवतीति। दर्शयतियत्पुनरेकस्यवङ्गस्तिः स्यादुस्त्रीणांप्रेष्यजनस्यच। अनादेयोस्तवद्वादो
धर्मविद्भिरुदाहृत॥ इतिनारदवचनं॥ तद्भिन्नसाध्यविषयंआवेदयतिराज्ञेइत्यतेन। एवंराज्ञाष्टष्टोवि
नीतवेषआवेदयेत्॥ आवेदितंवङ्गुर्तावेनमुद्रादिनाप्रत्यर्प्याह्वानमकल्पदीनीमानाह्वनामित्याद्य
र्थसिद्धमिति। नोर्तस्मृत्यंतरेतुसष्टार्थमुक्तंयथाकालेकार्यार्थिनष्टछत्प्रणतिपुरतःस्थितं। किंको
र्यंकावतेपीडामासेषीर्वृद्धिमानव। केनकस्मिन्नुद्धाकस्मात्पृष्टछेनवेसलागते। एवंपृष्टःसयत्वूया
त्सत्यंवाक्षणोःसत्। विमिश्रकार्यंन्यायंवेत्आह्वानार्थंमतःपरं। मुद्रीवानिक्षिपेत्तस्मिन्पुरुषंवा
समादिशेत्। अकल्पवालस्थविरविषमस्थाक्रियाजलात्॥ कार्यातिपत्तिविषमनिरुपकार्यात्सावाजल
स्त्रीमतोन्मत्तार्तान्प्रसक्तमत्तान्नाह्वानयेन्नृपः। नहीनपदांयुवतीजलेजातिप्रसूतिकांसर्ववर्णोत्तमां
कन्यांनाज्ञातिप्रसूतकास्मृताः। तदधीनकुटुंबिन्यांस्वैरिणीमणिकाश्चयाः। निःजलायाश्चपतितासामा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

5

ह्वानमिष्यते। कालदेशंच विज्ञाय कार्याणांच बलाबलं॥ अकल्पादीनपि शनैर्यानैराह्वानयो नृपः।
शीघ्रातियोभंगंयेपिस्युर्वनेषु व्रजिताश्रये। तानप्याह्वानयेद्राजा गुरुकार्येषु कोपयन्॥ इति। आ
सेधव्यवस्थापर्यासिद्धैर्वनारदेनोक्ता वक्तव्येर्थे प्रतिष्ठं तु क्रामतं वतद्वचः आसेधयेत् विवा
र्थायावदाह्वानदत्रानिस्थानासेधः कालहृतः प्रवासात् कर्मणः तथा चतुर्विधः स्यादाधः सेधोनासि
धस्तविलंघयेत्॥ आसेधकाल आरासिद्धः आसेधयोतिवर्तते सविनयं न्यायाकुर्वन्नासेद्धदंड
साकुलवेत्॥ नदीसंतारकांतारदुर्गप्रपल्लवादिषु। आसिद्धः तंपरासेधं मुक्त्वा मनापराध्नुयात्॥ नि
र्वृष्टिकामारोगार्त्तौ विषं चद्रुवसंश्रितः॥ असिद्धुक्तस्तथान्यनराजकार्यद्यतस्तथा॥ गवांप्रवा
लगोपालाः सस्यावापेकृषीवलाः। शिल्पिनश्चापितत्कालं आयुधीयाश्चवियदे इति। आसेधोराजा।
ज्ञयावरोधः अकल्पादयः। पुत्रादिकमन्यंवासुहृदंप्रेष्यविष्यति। नचतेपरार्थवादिनः। योनस्तोता
नचापितानपुत्रोनानियोगकृत्। परार्थवादीदंड्यः स्यात् व्यवहारेषु विबुधवर॥ इतिनारदवचनात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रत्यर्थिनि मुद्रालेख्यपुरुषाणां मन्यतमे मानीमते किं कुर्यात् इत्याह प्रत्यर्थिनो यतो लेख्यं यथा वेदितमार्थिनाम
मामासतदर्थादिनामजात्यादिविङ्कितं अर्थ्यतइत्यर्थः साध्यं सोस्यास्तीत्यर्थी तस्य प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी तस्यायतः पु
रलेखे लिषनीयं यथा येन प्रकारेण पूर्वमावेदनकाले आवेदितं तथा वादिलेनसंगप्रसंगात्॥ अन्यवादी
क्रियाद्वेषो नोपस्थाता निरुत्तरः॥ आहूतविप्रलापी यस्तीनपंचविधस्मृतइति। आवेदनकालो वा अर्थिवा
वनस्यालिखित्वात् पुनर्लेषनमनर्थकं इत्यतस्तो आहूसमासेत्यादि संवत्सरमासपक्षतिथिवारादिना॥
अर्थिडात्यर्थिनामब्राह्मणजात्यादिविङ्कितं आकदिनाद्दिनद्रव्यतस्संख्यास्थानवेलाक्षमालिंगानिगृह्यते॥
यथोर्थी तं अर्थवत्धर्मसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलं। साध्यवद्भावकपदं प्रकृतार्थानुबंधि च। प्रसिद्धमविरु
द्धं वा निश्चितं साधनक्षमं॥ संक्षिप्तं निखिलार्थं च देशकालाविरोधि च वर्षकर्तुमासपक्षाहोवेलादेशवा
तूस्थानावस्तूस्थ्यसाध्याख्याजात्याकारवदीरितं। साध्यप्रमाणसंबंधावतूआत्मप्रत्यर्थिनामवतू॥प
रत्मपूर्वजानेकराजमामसिरांकितं। क्रमो लिंगान्मपीडावत् काथ्यताहपीडार्तदायकं। यदावेदय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेराशेतद्भाषेत्यासिधीयते। साषाप्रतीज्ञापद्धत्यनंतरंआवेदनसमयेकार्यमात्रंलिषितं। प्रत्या
र्थिनोयतःसमामासादिविशिष्टंलिख्यते॥इतिविशेषः॥संवत्सरविशेषणंयद्यपिसर्वव्यव
हारेषुनोपयुज्यते। तथापिअधिप्रतिग्रहक्रयेषुनिर्णयार्थंउपयुज्यते॥ आधौप्रतीग्रहेक्रीतेपू
र्वातुबलवत्तरेतिवचनात्॥ अर्थव्यवहारेपिएकस्मिन्वत्सरेयत्संख्याकंद्रव्यं। यतोयंनगृहीतं
प्रत्यर्पितंचपुनरन्यस्मिन्वत्सरेतद्द्रव्यंतत्संख्याकंतत्तेनगृहीतंयावद्यमानोवादिब्रूयात्॥
सत्यंगृहीतंप्रत्यर्पितंचेतिसंवत्सरोतिरेगृहीतंप्रत्यर्पितंरान्यस्मिनसंवत्सरेइत्युच्यते। एवंमासा
दापियोज्यंदेशस्थानादयःपुनःस्थावरेष्वेवोपयुज्यंतेदेशश्चैवतथास्थानंसंनिवेशस्तथैवच॥
जातिःसंज्ञाधिवासश्चप्रमाणंक्षेत्रनामच। पिंडपैतामहंचैवपूर्वराजानुकीर्तितं। स्थावरेषुविवा
देषुवक्ष्यैतानिवसयेत्॥ इतिस्मरणात्॥ देशोमध्यदेशादिस्थानंधारणस्यादिसंनिवेशस्तत्रैवा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वापरादिकविलागपरिछिन्नः सम्पाङ्गिविष्टोग्रहक्षेत्रादिः। जातिरर्थिप्रत्यर्थिनो ब्राह्मणत्वा
दिः संज्ञा च देवदत्तादिः। अथवा नः समीपदेशनिवासीजनः प्रमाणं निवर्तनादिपरिमाणं क्षे
त्रनामशालिक्षेत्रं अमुकक्षेत्रं ब्रह्मस्तंभिः पौंडस्तंभिः॥ इति प्रतृपितामहस्यवनामार्थिप्रत्य
र्थिनो पूर्वेषां त्रयाणां राज्ञां नामकीर्तनं चेत। समामीसादीनां यास्मिन्नभवहारे यावत्युज्यते
तत्र तावल्लेषनीय। इति तात्पर्यार्थः॥ एवं पक्षलक्षणोक्ते पक्षलक्षणरहितानां पक्षाभवा
चनासमानानां पक्षाभासत्वं सिद्धमेव। तथा योगीश्वरेणानष्टयक्तपक्षाभासा उक्ता अन्यैस्तस्य
ष्टार्थमुक्ता। अप्रसिद्धं निराबाधं निरर्थं निःप्रयोजनं॥ असाध्यं वा विरुद्धं वा पक्षाभासं विवर्ज
येत्। इति अप्रसिद्धं मदीयं शशविषाणं गृहीत्वा नष्टयच्छति इत्यादि। निराबाधं अस्मत्प्रगुरुपदी
पप्रकाशो नायं स्वगृहे व्यवहारतीत्यादि निरर्थकं॥ अभिधेयरहितं कवतपजडदगवेत्यादि
निःप्रयोजनं तु मनेयथा देवदत्तो यं अस्मात्प्रगुरुसन्निधौ स्वरमधीयते इति। असाध्यं यथा हि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देवदत्तेनमंत्रसंगउपहसितइत्यादिनिःप्रयोजनंयथादेवदत्तोयंअस्मात्गृहसन्निधौसु
स्वरमधीयतेइतिअसाधंयथाहि॥एतत्साधनासंलवादसाधंअल्पकालत्वात्सालिसंलवा
नांलिषितं।दूतोत्पत्वोन्नाहिव्यमतिविरुद्धं।यथारुमूकेनसहइत्यादिपुरराष्ट्रादिविरुद्ध
वा।राज्ञावबाहितोयश्चयश्चपौरविरोधकृत्।राष्ट्रस्यवासस्यप्रतीनांतथैवच॥अन्योवायो
परयामुमहाजनविरोधकाः।अनादेयाःस्मृतेसर्वेव्यवहाराःप्रकीर्तिताः॥इतियद्यात्मकपद
संकीर्णःपूर्वपक्षोनासिध्यति।तत्रयद्यनेकवस्तुसंकीर्णइत्युच्यते॥तदानदोषःमदीयम
नेनहिरत्नंवासोरूपकादिवापहृतमित्येवंविषयस्यादुष्टत्वात्॥ऋणादानाविपदसंकरेपक्ष
तासइतिचेत्।तदापिनमदीयारूपकाअनेनबद्धागृहीतासुवर्णंचास्यहस्तेनिक्षिप्तमदी
यंदेवमयमपहरतीतिवेत्यादीनापक्षात्वंइष्यतएव किंतुक्रियासेदातुंक्रमेणव्यवहारः
नयुगपदित्योतावत्।यथाहकात्यायनः॥वक्तुप्रतिज्ञेयंकार्यंव्यवहारेषुनिश्चितं।कामंत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ने।

दपि गृह्णीयाराजा तच्चवुत्सुत्स्या। इति तस्मादेकपदसंकीर्णः पूर्वपक्षो युगपन्नासिध्यतीति। तस्या
र्थः। आर्थिग्रहणात् पुत्रपित्रादीनां ग्रहणं। तेषामेकार्थत्वात्। नियुक्तस्यापि नियोगेन तदेकार्थ्या
क्षेपात्। आर्थेनासंयुक्तो वा प्रत्याथिपदितो यदा। येयस्यार्थे पि विवदत् तस्यार्जयपराजयो विति
स्मरणात्॥ नियुक्तजयपराजयौ मूलस्वामिनो स्व॥ एतच्च स्वमौफलकेन पाडुलेषेनालेषित्वा आ
वापोद्धारेण शोधितं॥ पश्चात् पत्रं निवेशयेत्। पूर्वपक्षं स्वसाक्षात्प्राङ्विवाकोलिलेखयेत्। पा
डुलेखेन फलकेतत पत्रं निवेशयेदिति॥ कात्यायनस्मरणात्॥ शोधनं वयस्यावदुत्तरदर्शनं
कर्तव्यं। नातः परमनवस्थाप्रसंगात्॥ अतएव नारदोक्तं वचनं। शोधयेत्पूर्ववादं तु क्षाव।
योत्तरदर्शनं॥ अवष्टुभ्योत्तरेणनिष्टं तेशोधनं स्ववेदिति। पूर्वपक्षमशोधयित्वैव क्षुत्तरं दर्शयंति
सत्यास्तासदारागा क्षोसादिपुक्तदंडेन सत्यान्दंडयित्वा पुनः प्रतिज्ञापूर्वकं व्यवहारं प्रवर्त
नीयो राज्ञा तिपवशोधितपत्रारुढ पूर्वपक्षे किं कर्तव्यमित्याह॥ अतार्थस्योत्तरं लेख्यं पूर्वावे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृकसंनिधौ। अतोलासौयोयेनप्रत्यर्थिना। सौअतार्थः तस्योत्तरं पूर्वपक्षाडुत्तरतौसवतीत्युत्त-
रं लेखं लेषनीयं। पूर्ववदेकस्यार्थिनः सन्निधौ समीयेउत्तरं च॥ यत्पूर्वोस्यनिराकारणं तडुच्यते॥ तथा
हि पक्षस्य व्यापकं सारमसंदिग्धमनाकुलं॥ अव्याख्यागम्यते तत्सडुक्तो तद्विदो विडुरिति। पक्षस्य
व्यापकं निराकारणं समर्थं सारं न्याय्यं॥ न्यायादनपेतं असंदिग्धं संदेहरहितं अनाकुलं। पू-
र्वपरा विरुद्धं॥ अव्याख्यागम्यं। अप्रसिद्धपदप्रयोगेणडुक्तिष्ट विंशतिसमासराध्याहारा लिखनेन
नवा॥ आदेशलोषा लिखनेन न्याया वाख्यायार्थं न सवति॥ तत्सडुत्तरं। तच्चतुर्विधं प्रतिप
पातिः मिथ्याप्रत्यवस्कंधनं। पूर्वन्यायश्चेति॥ यथाह कात्यायनः॥ सत्यामिथ्योत्तरं चैव प्रत्यवस्कंद
नं तथा॥ पूर्वन्याय विधित्वैव उत्तरमाश्चतुर्विधमिति। तत्र सत्योत्तरं॥ यथा रूपकस्य तं मा धार
यतित्युक्ते सत्यं धारयामीति। यथाह॥ साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृतेति सत्योत्तरं तु
नाहं धारयामीति॥ तथा च कात्यायनः॥ अर्थिनयुक्तो लिखेत्कस्य यदि ऊर्यादपह्नव। मिथ्या तत्तु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विजानीयात् उत्तरव्यवहारवत् ॥ इति तत्र मित्रं च तु विधमिति । मिथ्यैतन्नास्ति जानामि तदा तत्र
नसंनिधिः ॥ अजातत्वे सिद्धे नक्तालेख इति मिथ्यावत् विधं ॥ प्रत्यस्कंदकं नाम सत्यं गृहीतं प्रति दित्तं
पुतियद्दे णल्ल मिति च । यथा हि नारदः ॥ आर्थिना लिखितो यो यः प्रत्यर्थिपि ठितं तथा ॥ प्रपद्य कारा
णाद्वयात्प्रत्यवस्कंदनस्मृतमिति ॥ प्रश्नायात्तरं तु । यत्रास्ति युक्तएवं ऊयात् । अस्मिन्नर्थे अनेनारुम
स्ति युक्तः ॥ तत्रचायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तं च कात्यायनेन ॥ आचारेणावसन्नोपि पुनर्ल
खयते यदि । सोस्तिधेयो जितः पूर्वं पाग्न्यायस्तु स उच्यते ॥ इति एवमुत्तरलक्षणरहितानां उत्तरवदवत
तासमानानामुत्तरलासमत्वमर्थासिद्धं स्पष्टीकृतं वस्त्वंतरे । संदिग्धमंनुत्प्रकृतादत्यल्पमिति तु
रिवापद्येकदेशव्याप्यन्यतथानेवोत्तरलवेत् ॥ यद्यस्मिन्पदमव्यापिनिगूढार्थं तथाकुलं । व्याख्यागम्य
स्वार्थसिद्धयइति तत्र संदिग्धं सुवर्णशतं नगृहीतमित्युक्ते सत्यं गृहीतं सुवर्णशतं धारयामीति माषशत
वेति । प्रकृतादन्यथा स्ववर्णशतानि योगपणशतं धारयामीति अत्यल्पं स्ववर्णशतानि योगपे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वाशतं धारयामिति अति तु रिद्धिं शतं धारयामिति। पक्षैकदे शव्यापि हिरण्यं व स्त्र्याद्यति योगे हिरण्यं गृ
हीतं मान्यदिति वास्तु पदं ऋणादीनां नियोगे पदीत्तरेणोत्तरे यथा। स्वर्णशता नियोगे अनेनाहं ताडिति
शति। व्यापादिदेशस्थानादि विशेषणाव्यापि। यथा मध्यदेशे वारणस्यां पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रमनेनापा
हृतामिति पूर्वपक्षोक्ति रिवतक्षेत्रमपहृतामिति। निगूढार्थं स्ववर्णशतं नियोगे किमहमेवावधार
यामीत्यत्र धनिनाप्राह्मिकस्य सस्योवाक्यस्य अर्थं गाथस्यैधारयतीति निगूढार्थं आकुलपूर्वापरविरु
द्धं यथा स्ववर्णशता नियोगे सत्यगृहीतं न धारयामीति आख्यागमे। डुश्लिष्ट विरक्तिसमास साध्यादारावि
धानेन तव्याख्यागमं। आदशत्ताषा तिधानेन वा॥ यथा॥ स्ववर्णशताविषयेपि ऋणा नियोगे मृगृहीत शत
वचनात्सुवर्णानां पितुर्ज्ञाना मिति अत्र गृहीत शतस्य पितुः वचनात्सुवर्णानां शतं गृहीतं मिति ज्ञा
नानामिति॥ असारन्याय विरुद्धं यथा स्ववर्णशतमनेन दृष्टं गृहीतं दृष्टं स्वदत्तानुमूल्यमिति सज्ञान
मिति॥ असारन्याय विरुद्धं यथा स्ववर्णशतमनेन दृष्टं गृहीतं दृष्टं नियोगे सत्यं दृष्टं दत्तानुमूल्यं गृ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हीतमिति उत्तरामित्येकवचनेन निर्देशादुत्तराणां संकरो निरस्तः। यथाह कात्यायन। पक्षैकदेशौ वै
कारणं। मिथ्या चैवैकदेशे च संकरात्तदनंतरमिति अनुत्तरत्वे कारणं तेनैवोक्तं नचैकस्मिन्द्विवा
देतु क्रियासाद्वादिनोर्द्वयोः। न चार्थसिद्धस्तयोर्ना वैकत्र क्रियाद्वयमिति मिथ्याकारणोत्तरयोः
संकरः अर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोरपि क्रियां प्राप्नोति। मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारयति वादिनीतिस्मरणा
त्। तदुत्तरयमेकस्मिन्व्यवहारे विरुद्धं यथा। सुवर्णरूपकशतं वानेन गृहीतमित्यप्रतियोगे। सुवर्णेन।
गृहीतं रूपकशतं गृहीतं प्रतिदत्तं चेति कारणपक्षौ प्राप्तायार्थं संकरेनुप्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयं। प्राग्प्रा
प्तकरणाक्रौ तु प्रत्यर्थी निर्धिक्रियामिति यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकं व्यवहारणमार्गेण पराजि
तश्चेति॥ अत्र प्राग्प्राप्तायेजयपपत्रेण वा प्राग्प्राप्तायदर्शिनिर्वायितव्यं कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादि
प्रतियोगे तावायितव्यमिति विगधः एवमुत्तरेष्वपि संकरोपि द्रष्टव्यं यथाह॥ अनेन सुवर्णरूपक
शतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यप्रतियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपकशतं वस्त्रविषय

सत्यं१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वन्यायेनयराजितशति। एवंचतुःसंकरेपिएतेषांचानुत्तरत्वंयौगपद्येनतस्यतस्यांशस्यातेनैवेनते
विनासिद्धेःक्रमेणोत्तरत्वमेवक्रमवार्थिनःप्रार्थिनःसस्यानांवेछूयास्तवतितत्रपुनरुत्तयोःसंकस्त।
रस्तत्रयस्यप्रस्तुतार्थविषयत्वंतक्रियोपदानेनपूर्वव्यवहाराःप्रवर्तयितव्यःपश्चादल्पविषयोत्तरो
दानेनयत्रतुसंप्रतिपत्तेरुत्तरोत्तरस्यवसंकरस्तत्रोत्तरान्नरोपादानेनव्यवहारःइष्टव्यःसंप्रतियत्तोक्ति
यातावात्॥यथाहहारीतः॥मिथ्योत्तरंकारणंचस्यातामेकत्रवेदुत्ते।सत्यंचाप्यसहानेनयत्रमुख्यया
स्याकिमुत्तरमित्युक्तोक्तं।यत्प्रस्तुतार्थविषयंयत्रव्यास्याक्रियाफलंउत्तरंतत्रविज्ञेयमसंकीर्णमतो
न्यथा।संकीर्णंस्तवतीतिशेषइच्छाक्रमंसनतीत्यर्थः॥प्रस्तुतार्थंयथाअनेनस्ववर्णरूपकंशातवस्त्राणि
चगृहीतानीत्यासियोगे।सुवर्णरूपकंशातंप्रतिगृहीतंवस्त्राणितुगृहीतानिप्रतिदत्तानिवेतिअत्रामिथ्यो
त्तरस्यप्रस्तुतविषयत्वादार्थिनःक्रियामादायप्रथमंव्यवहारःप्रवर्तयितव्यःपश्चाद्ध्वविषयोव्यवहा
रःएवंमिथ्याकारणप्राङ्न्यायसंकरेचैषाभायसंकरेकारणप्राङ्न्यायसंकरेचप्रयोजनीयंतथातस्मि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेवा सियोगेसत्यंस्तुवर्णरूपकज्ञातंचगृहीतं। दास्यामिवस्त्राणिनुनगृहीता निप्रतिदत्तानीतिवावस्त्रा
विषयपराजितइति॥ चोत्तरेसंप्रतिपत्तेरुत्तरविषयापितक्रियासावा मिथ्याकृतरक्रियामादायव्यवा
हारःप्रवर्त्तयितव्यः॥ यत्रतुमिथ्याकारणोत्तरयोःकृत्स्नपक्षव्यापित्वंयथाशृंगाद्यादिकयोकश्चिद्दद्दृ
तियगौमयोदीयाअमुकस्मिन्कालेनष्टास्यगृहेदृष्टेतिअन्यस्तुमित्येतत्प्रदर्शितकालत्पूर्वमेवास्म
ाद्गृहस्थितामममगृहेजातावेतिवदतइत्येतावत्पक्षानिराकारणस्तमयत्वात्नानुत्तरंनापिमिथ्यैवका
रणोपन्यासात्। नापिकारणंएकदेशस्याप्यस्युपगमात्सावात्॥ तस्मात्सकारणंमिथ्योत्तरमिदंत्रत्रचप्र
तिवादिनः। क्रियाकारणेप्रतिवादिनीतिनयनात्॥ ननुमिथ्याक्रियापूर्ववादइतिइतिपूर्ववादिनः
कस्मात्क्रियानस्तवतिनतस्यशुद्धोमिथ्याविषयत्वात्कारणेप्रतिवादिनीत्येतदपिकस्याशुद्धका
रणविषयंनस्तवति। नेतस्तवस्यापिकारणोत्तरस्यमिथ्योत्सरुचर्णितिरूपत्वात्॥ शुद्धकारणोत्तरस्यास्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वात्॥ प्रसिद्धकारणोत्तरे प्रतिज्ञातयथार्थैकदेशस्यास्युपगमेनैकदेशस्य मिथ्यात्वं यथा॥ सत्यं
रूपकशतं गृहीतं न धारयामि प्रतिदत्तत्वादिति प्रकृतोदाहरणे तु प्रतिज्ञाता यैकदेशस्याप्यस्युप
गमो नास्तीति विशेषः। एतद्वद्दारीतेन स्पष्टमुक्तं॥ ॥ मिथ्याकारणं यावापि ग्राह्यं कारणमुत्तरं स
ति॥ यत्र मिथ्याप्राङ्न्याययोः पक्षिर्वापि त्वं यथा रूपकशतं धारयतीत्यस्ति यो गमिथ्यैतद्दस्मि=
न्नर्थे त्वयपराजितस्ति। अत्रापि प्रतिवादिनैव क्रियाप्राङ्न्यायकारणतो नुप्रतियोनिर्दिशोक्ति
यामिति वचनात्॥ उद्धस्य प्राग्न्यायस्यासत्वादनुतङ्न्यात्वप्रसंगात्। स प्रतिपत्तिरपि साधत्वेनोपदिष्टे
स्यपक्षस्य सिद्धत्वोपनासेन साधुत्वनिराकरणादेवोत्तरत्वं। यदा तु कारणङ्न्यायस्तकरः॥ यथा शतमने
नगृहीतमित्यसिद्धुक्तः प्रतिवदति सेत्वं गृहीतं प्रतिदत्तवेत्यस्मिन्नर्थे प्राग्न्यायेनापपराजितश्चेति तत्र
प्रतिवादिनोरेकस्मिन्व्यवहारे क्रियाप्रसंगश्चेति निर्मूलः॥ एवमुत्तरपत्रे निवेशिते साधसिद्धे. साधना॥

११

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यत्तयत्वासाधननिर्देशंकः कुर्यात्इत्यपेक्षितत्रादगततोर्थं लिखयेत्सद्यः प्रतिज्ञार्थसाधनं॥ ८॥ ॥उत्तरानं॥
तरंयार्थीसाध्यवात्सद्यएवचवतदनंतरमेवलेखयेत्॥ प्रतिज्ञातः साध्यः सचासक्वचर्थश्चप्रतिज्ञातार्थस्त
स्यसाधनंसाध्यतेअनेनेतिसाधनंप्रमाणंतत्सलेखयेत्वदितिदनोत्तरासिधानेकालविलंबनमप्यंगीकृ
तमितिगम्यते॥ तत्रोत्तरत्रेरविवेचायेष्यतेअर्थीप्रतिज्ञातार्थसाधनंलेषयेदितिवदतोयस्यसाध्यमस्ति
सप्रतिज्ञातार्थसाधनंलेखयेत्इत्युक्तंअतश्चप्राङ्न्यायोत्तरप्राङ्न्यायस्यैवसाध्यत्वात्तुत्पर्थेवार्थीजा
तइतिसएवसाधनंलेखयेत्॥ कारणोत्तरेपिकारणस्यैवसाध्यत्वात्कारणवद्यवार्थीतिसएकैलेखयेत्॥
इत्युक्तंअतश्चसंप्रतिपत्युत्तरसाध्यासावेनसाषोत्तरपवार्थीलेषयेत्वदितिवदताअर्थीपलखत्प्राङ्न्याया
त्तरेप्राङ्न्यायस्यैवसाध्यत्वातजत्पर्थविर्थीजायतइतिसएवसानलेखयेत्कारणोत्तरेपिकारणस्यैवसा
ध्यत्वात्कारणवाद्येवार्थीतिसएवलेखयेत्मिथ्योत्तरेतुपूर्ववाद्येवार्थीतिसएवसाधनंनिर्दिशेत्॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तर्थार्थी लेखयेदिति वदता अर्थोपपलेषयेत्तान्यपइत्युक्तं अतश्च संप्रतिपत्तुत्तरे साधीस्तावेन साधो
त्तरवादिनोद्वयोरप्यर्थित्वात्साधातुसाधननिर्देशएवनास्तीतिताद्वतेव्यवहारः परिसमाप्यतइति गा
म्यते। एतदेवहारीतेनष्टस्यष्टमुक्तंपाडनायकारणाक्तौतुप्रत्यर्थीनिर्दिशेत्क्रियमिथ्योक्तौपूर्वदीतु
प्रतिपत्तेनसारवेतुदिति॥ततः किमित्याह॥ ॥तत्सिद्धौ सिद्धमाप्नोतिविपरीतमनोन्यथा॥ ॥तस्य सा
धनस्य प्रमाणस्य वक्ष्यमाणलिखितसाक्ष्यादिलक्षणस्य सिद्धौ॥ निष्टतौ सिद्धिं साध्यस्य जयलक्षणमाप्नो
ति आतोऽस्मान्नकारादन्यथाप्रकारांतरेसाधनासिद्धौ विपरीतसाध्यस्यासिद्धिं पराजयलक्षणमाप्नो
तीतिसंबंधः॥एवंव्यवहाररूपमाप्तिसंधयापसंहरति॥चतुष्पाद्व्यवहारोयं विवादेषुकेषुदर्शितः॥९॥
व्यवहारान्नृपः पश्येदित्युक्तौव्यवसोयमित्यंचतुष्पाद्चतुरंगाकल्पनया विवादेषुऋणादानादिषूपदि
शितोवर्णितः तत्रप्रत्यर्थीनोयतोलेखयामितिसाधोपदः प्रथमः ऋतार्थस्योत्तरं लेखयामित्युत्तरपादो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वितीयः ततोऽर्थी लेखयेत्सद्यः इति क्रियापादः तृतीयः तात्सिद्धौ सिद्धमवाप्नोति तिसाध्यासिद्धिपादश्चतुर्थः
यथोक्तं ॥ परस्परमनुष्याणां स्वार्थविप्रतिपत्तिषु । वाक्यनामाद्यवस्थानं व्यवहारउदाहृतः ॥ साधोत्तरा-
क्रियासाध्यसिद्धिलिः क्रमदृत्तिलिः ॥ आदिलं चतुरंशकं चतुष्पदसिद्धीयते इति संप्रतिपत्त्युत्तरे तु साध-
नानिर्देशात् ॥ साधासामाध्यत्वाच्च नसाध्यासिद्धिलक्षणाः पा दोस्तो द्विपात्वमेवउत्तरासिद्धानानंतरस
स्यानामार्थिप्रत्यर्थिनोः कस्याक्रियास्यादिति परामर्शलक्षणस्य प्रतिपाकालतस्य योगी स्वरेण व्यवहारप-
दत्वेनानासिध्यनात् व्यवहारार्थसंबंधसावच्छिन्नव्यवहारपादत्वमिति स्थितौ । एवं सर्वव्यवहारोपयो-
गीनां व्यवहारमातृकासंविधयाकन्यकाविद्यव्यवहारा विशेषेकं विद्विशेषं दर्शयतुमाह ॥ ॥ अस्तीयो
गमनीस्तीयं नैन्यप्रत्यनियोजयेत् ॥ १० ॥ आस्तियुक्तोननाव्यान्येनोक्तं विप्रहृतितयेत् ॥ आस्तियुज्यत
इति आस्तियोगः अपराधः तं आस्तियोगमनीस्तीर्थं अपरि[illegible]त्यपनमास्तियोक्तारं नेप्रत्यास्तियोजा-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

13

येत्। अपराधेननसंयोजयेत्॥ यद्यपिप्रत्यवस्कंदनंइदंप्रत्यक्षियोगस्यायंनिषेधः इदंप्रत्यर्थि
नमोधिकृत्योक्तंमयार्थिनंप्रत्योक्तं॥ अक्षियुक्तंनवान्येनेति। अन्येनाक्षियुक्तमतिस्तीर्णाक्षियोग
मन्योर्थीनाक्षियोगंजयेत्। किंचउक्तमावेदनसमयेयदुक्तंतद्विप्रकृतिंविरुद्धस्वभावेना
नयेन्नापयेत्। एतदुक्तंभवति। यद्वस्तुयेनस्वरूपेणावेदनसमयेवेदितंतद्वस्तुतथैव
साषाकालोपिलेषनीयं। नान्यथेतिननुप्रत्यार्थिनोयतोलेखेयथावेदितमार्थिनत्यत्रैवदमुक्तं।
किमर्थंपुनरुच्यतेनोक्तंविप्रकृतंतयेदिति। उच्यतेयथावेदितमार्थिनोत्यनेनावेदनसमयय
वस्तुनिवेदितंतदेवसाषासमयेपिलेषनीयंमेकस्मिन्नपिपदेनवस्तुंतरमित्युक्तंयथानेनरूप
कृतंदृष्टंद्वाग्रहीतमित्यावेदनसमयेप्रतिपाद्यप्रत्यार्थिसान्निधौसाषासमयेवस्तुरातदृष्टंद्वाग
हीतमितिनवक्तव्यंतथासतिपदांतरगमनाभावेपिवस्तुंतरगमनाद्दीपनवादीदंड्यःस्यादिति

१३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नोक्तं विप्रकृतिनयोदित्यनेनैव वस्तुत्वेपिपदांतरगमनं निषिध्यते यथा रूपकशतं दद्यांगत्वायन्नप्र
यच्छतीत्यावेदनकाले अस्तिधयस्तापाकाले रूपकशतं बलादपहृतवानिति वदतीति वस्तुत्वे तरगम
नं निषिद्धं। इहतु पदांतरगमनं निषिध्यत इति न पौनरुक्त्यं। तदेव स्पष्टीकृतं नारदेन॥ पूर्वपादं परित्य
ज्य योन्यवालंबत्पुनः॥ पदसंक्रमणं तज्ज्ञेयो हीनवादीस वेनर इति हीनवादी दंड्यो लभवति॥ नप्र
कृतार्थाद्धीयते अतः प्रत्यर्थिनश्चार्थिनश्च प्रमादपरिहारार्थं एवायमस्ति योगमतिस्तीर्थेश्वत्युपदेशे
नप्रकृतार्थसिद्धिसिद्धिविषयेऽत्र एव ज्ञाति। छलं तिरस्पस्तृतेन व्यवहारान्नयेन्नृपइति एतच्छार्थ्य
व्यवहारे द्व्यंतु मत्युक्ते व्यवहारे प्रमादास्तिधानेप्रकृतादपि व्यवहाराद्धीयात॥ यथाह नारदः॥ ॥
सर्वधर्मे विवादेषु वाकुलेनावसीदति परस्त्रीरूमृणादाने शपथीनहीयतइति॥ अस्यार्थः॥ स
र्वधर्मे विवादेषु नमन्यकृतेषु वाकुलेषु प्रमादास्तिधानेपि नावसीदति नपराजीयते। नप्रकृतार्थाद्धी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यतइत्यर्थः। अत्रोदाहरणं॥परस्त्रीसपरस्त्रीरक्षणादेनेप्रमादावलिधानेनदंड्यो पियथाप्रकृतार्था
न्नहीयते। एवसर्वेष्वर्थविवेदेष्वतिअर्थविवादग्रहणान्मनुकृतविवादेप्रमादालिधानेप्रकृतादर्थ
द्वीयतइति॥यथाहमनेनशिरसिपादेनताडितइत्यावेदनसमयेलिधालिधानेतापाकालेनहस्ते
नपादेताडितइतिपदत्वाकेवलंदंड्यःपराजीयतेव॥अलियोगमनस्लीयनैनंप्रत्यालियोजयेदि
त्यस्यापवादमाह॥कुर्यात्प्रत्यलियोगंचकलहेसाहसेषुच। कलहेवाग्दंडपारुष्यापकेसाहसे
षुविषशास्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादिषुप्रत्यलियोगेसंसवेस्वालियोगमनस्लीयाप्यलियोक्ता
रप्रत्यालियोजयेत्। नन्वत्रापिपूर्वपक्षानुपमर्दनरूपत्वेनानुत्तरत्वाप्रत्यलियोगस्पृडातिशीतरत्वे
युगपद्व्यवहारासंसवःसमानःसर्वनात्रयुगपद्व्यवहारायप्रत्यलियोगमसंसवपदेशः अपितुने
नदंडप्रोक्षयेत्यधिकदंडनिष्टत्तयेवा।तथाहि॥अनेनाहतोडितःशास्त्रोवेत्यलियोगेपूर्वमहमने

१४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नताडितःश्राप्तोवेतिप्रत्यासियोगेदंडाल्पत्वं॥यथाहनारदः॥पूर्वमद्वारयोद्यस्तु नियतं स्यात् सदोष
नाक्। पश्चाद्यः सोप्यसत्कारीपूर्वेतु विनयो गुरु रिति यदा पुंगद्वयोर्युगपद्वोस्ताडना दिप्रवृत्तिस्तत्रा
धिकदंडनिवृत्तिः। पारुष्यसाहसेवापि युगपत्संप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्नलंस्यात् विनयः तु स्यात्समस्त
योरिति एवं युगपद्व्यवहारप्रवृत्तिर्संनवेपिकलहादौप्रत्यासियोगोर्थवान्नरणा द्विषुतनिरर्थकएवचा
र्थिप्रत्यर्थिनो विमुक्तासमस्यसमापतेः किं कर्तव्यमाह। उभयोःप्रतिर्ग्राह्यः आदिताम्रो द्विषुपागतू
कार्यसंवृत्तस्य पूर्वनिपातः निर्णयस्यचकार्यं साधितधनदानं दंडदानंच। तस्मिन्प्रतिप्रतिस्तवतिका
र्येतद्भवतीतिप्रतिस्तूः। लयकोग्राह्यः। समस्येनसमापहं कात्यायनः॥ अथवेत्यतिस्तूनास्ति
कार्ययोगास्तुवादिनः। स्यातिदद्याद्भूत्यासपेतनामिति॥ आर्थिप्रत्यर्थिनोर्निर्णयकार्यं समस्येनसमा
पतिनी॥ प्रतिस्तूग्राह्यः इत्युक्तं किं तानिर्णकार्ययास्मिन्प्रतिस्तूर्गृह्यतइत्यपेक्षितमाह॥ निर्णवेसा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वितो दद्याधनं राज्ञे च तत्समं ॥ मिथ्यासियोगी द्विगुणमासियोगाद्धनं वहेत् ॥ १२ ॥ अर्थिना निवेदित
स्यासियोगस्य प्रत्यर्थिना प्रकृवेद्धृते यद्यर्थिनो सोऽर्थादि सिर्सावितो गीकारितः प्रत्यर्थी तदा दद्याद्ध
प्रकृतमपलापदंड ॥ अर्थी विर्सर्वयि तुं न शक्नोति तदा स एव मिथ्यासियोगी जातइत्यासियोगादासि
युक्तधनाद्द्विगुणं धनं दद्याद्राज्ञे ॥ प्रार्थी ड. न्यायेप्रत्यवस्कंदनेचेव मेव योजनीयं तथा त्रार्थेचापकृ
वदीतिप्रत्यर्थिना सा वितो राज्ञ प्रकृतधनेसमं धनं दद्याद्राज्ञे प्रत्यर्थी प्राड. न्यायकारणं वासावयि
तुं न शक्नोति । तदा स एव मिथ्यासियोगी तिराज्ञे द्विगुणं धनं दद्यात् । अर्थिने व प्रकृतं धनं सप्रतिप
पुरे दंडासावत्रपतद्ध रूणादानविषय एव ॥ पदीतरेषु तत्र दंडासिधनादधनव्यवहारेष्वस्यासि
सवाद्धनसर्वविषयं राज्ञाधर्म्मणिकाद्वाप्यस्त्यस्य रूणादानविषयत्वेपि तत्रैव विशेषं वक्ष्याम
एतदेवसर्वव्यवहारविषयत्वेनाडियोजनीयं कथं त्रासियोगस्य निह्नवेसियुसियुक्तेन कृतो यद्य

१५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्राप्तियोक्तासादिति ॥ वितोप्तियुक्तस्तदा तत्समित्तत्र तत्र प्रतिपादोक्तमेव च राष्ट्रावनारणोधन
दंडं दद्याद्राजत्यनुबाहुः अथ प्रतियोक्ता अप्तियोगं ता वितुं वितुं नद्वाक्तो तत्तदा मिथ्याप्तियोगी तिप्र
तिपादोक्तं धनं दंडं द्विगुणं दद्यादिति विधीयते अत्रापि प्राङ्न्यायेप्रत्यर्थिकं दनेपवपूर्ववदवयोजा
नीयं। ततार्थी लेखयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थसाधनमिति ॥ वदतोत्तरपादलेखनेकालप्रतीक्षणमपि द
र्शितं ॥ तत्र पवादमाह ॥ साहसस्तेयपारुष्यगोप्तिशापात्परस्त्रियां ॥ विवादयेत्सद्यएवकालेनत्रे
छयास्मृतः ॥ १३ ॥ ॥ साहसं विषशस्त्रादिनिमित्तप्राणव्यापादनादि। स्तेयं चौर्यं पारुष्यं वाग्दंडपारु
ष्यं वक्ष्यमाणलक्षणं। गोदोग्धी अप्तिशापः पातकप्तियोगः अत्ययः प्राणधनानिपातः तास्मिन्द्वंद्वैक
वद्भावे कवचनं स्त्रियां जलस्त्रियां दारपावजलस्त्रियां चारित्रविवादे दासस्वत्वविवादे स्वामिसावि
वादे यदुत्तरं दापयेत्सद्यएव न कालप्रतीक्षणं कुर्यात् ॥ अन्यत्र विवादेतरेषु कालउत्तरकालः इया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थिप्रत्यार्थिसम्प्रसत्तापती नांमत उक्तः ॥ येदुष्टलक्षणमाह ॥ देशांतरंयाति: सृक्किणीपरिलेटिच । ला
लाटं स्विद्यते चास्यमुखंवैवर्ण्यमेतिच । परिशुष्टासवलद्वोक्याविरुद्धंवक्तुभाषते । वाक्यंचक्तुपूजयितुं
नोतथोष्टौनिर्मुज्यत्यपि । स्खलावद्विकृतंगच्छेन्मनोवाक्कायमीलिः । अस्तियोगेपक्षेयंदुष्टः सपरिकीर्तितः । मनो
वाक्कायकर्मस्तियः स्खलायादेवनस्तयादितिनिमित्ताद्विकृती विकारंयातिगच्छत्यसावस्तियोगेशास्त्रेन
दुष्टः परिकीर्तितः । ता विकृतिं विस्तरेणदर्शयति ॥ देशाद्देशांतरंयाति नक्वचिदवतिष्ठते सृक्किणीउष्टप
र्यंतौपरिलेटि जिह्वायेषणस्यर्शयतीतिकर्मणो विकृतिः अस्यललाटंवास्विद्यतेस्वेदबिंदुवितसवति
मुखंवैवर्ण्यं विषण्णत्वंपांडवंक्षलवापति । गच्छतीतिकायस्यविकृतिंपरिशुष्यति स्खलवाक्यः प
रिशुष्यत्सगद्गदस्खलद्वाक्यस्यसतथोक्तः ॥ विरुद्धंपूर्वविरुद्धंवक्तुंभाषतइतिवचोविकृ
तिः । परोक्तोवाचःप्रतिवचनमानेनपूजयतिवक्तुंवाप्रतीक्षणेननेयजयतीतिमनसोविकृते

१६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लिंगं तथा नष्टौ निर्भुजाति ॥१५॥ वर्त्तयतीत्यपि कादौर्यस्य विक्रांतिः एतद्दोषसंस्तवानामात्रमुच्यते । तदो
षनिश्चयाय स्वाला विकानौमित्तिकविकारयोधरेतयाडुर्ज्ञानत्वात् । अथ कश्चिन्निपुणमतिर्विवेकप्र
तिपद्यते तथा विनपराजयनिमित्तं कार्यं सवतिनाहिमरष्यतो लिंगदर्शनेन मृतकार्यं कुर्वत्येवमृतस्य
पराजयो सविष्यतीति लिंगादवगतेपि न पराजयनिमित्तकार्यप्रसंगः ॥ किंच ॥ संदग्धार्थं स्वतंत्रो
यः साधयेद्यश्च निष्पतेवनश्चाकृतो वदेत्किंचित् हीनोदंडश्च संस्मृतः ॥१७॥ संदग्धमर्थमर्णेन नानंगीकृ
तमेव यः स्वतंत्रे साधने निरपेक्षः साधयत्यासेधं दिनासहिनोदंडश्च सवतियस्य स्वयं संप्रतिसाध
नेसव्यसाधिचयच्चमानो निरुष्पतेत्पलायते यश्चानियुक्तो राज्ञा वाकृतः संदसिनकिंचिद्वदति सो
पिहीनोदंडश्च । संस्मृतश्चतिसंवध्यते अनियोगेन या चेदुष्टः संपरिकीर्तित इति प्रस्तुतत्वादीना
परिज्ञानमात्रमेव मानस्य दिति । दंडग्रहणं दंडस्यापि स्याक्रोयान्नेरीयते इत्यर्थादध्यादीनत्वदर्श

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नादत्त तन्मास्तु दिति। हीनयरुणा॥ अथ यत्र द्वावपि युगपद्वमाधिकरणं प्राप्तौ वादिनैतद्यथा कश्चि
त्प्रतिग्रहेणक्षेत्रं लब्धा कंचित्कालमुपालुज्य देशान्तरं गतः ततो द्वावपि युगपदागत्य मदीयमिदं क्षेत्रं
मदीयमिदं क्षेत्रमिति परस्परं विवदमानौ धर्माधिकरणं प्राप्तौ ततः कथं क्रियेत्याकाङ्क्षितं आह॥ सा
क्षिप्रलयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः॥ सर्वमाद्यचरीकृता सर्वं त्युत्तरवादिनं॥१८॥ उत्तयतउत्त
योरपि वादिनो॥ सा क्षिप्रसंलवत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः॥ पूर्वस्मिन्काले मया प्रति
गृहीतमुपलुक्तं चेति यो वदत्यसौ पूर्ववादिन पुनर्यः पूर्वं निवेदयति तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः यदा
सत्यमनेन पूर्वं प्रतिगृहीतमुपलुक्तं चाकिं तु राज्ञेदमेव क्षेत्रं मह्यमेव क्रयेणलब्धं मह्यं दत्तम
नेन प्रतिग्रहेणलब्धं मह्यं दत्तमिति। तत्र पूर्वपक्षे असाध्यतया अधरीकृतस्मिन् पूर्वपक्षे साध्यत
याधरीकृते पूर्वं त्युत्तरवादिनः उत्तरकालं प्रतिगृहीतमुपलुक्तं चेति वादिनः साक्षिणः प्रष्टव्याः स

१७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंति इदमेव व्याख्यानं युक्तं तरं मिथ्योत्तरे पूर्ववादिन साक्षणो भवंति ॥ प्राड्न्यायकरणो क्तो पूर्वपक्षे
धरी स्तते उत्तरवादिनः साक्षणो भवंतीति व्याख्यानमुक्तं अस्यार्थ। तयोर्थालेषयेत्सद्यः प्रतिज्ञाता
र्थसाधनमित्तनेनोक्तत्वात्। पुनरुक्तिप्रसंगात्। पूर्वव्याख्यानमेव स्पष्टीकृतं नारदेनामिथ्याभि
थ्याक्रियापूर्ववादे कारणो प्रतिवादिनोः प्राड्न्यायविधिसिद्धौ तुजयपत्रक्रियाभवेदित्युक्ताद्य
योर्विवादस्तयोर्थे द्वयोसत्सुचसाक्षिषु। पूर्वपक्षो भवेदस्य पुमांस्य साक्षिणश्चेति। वदतो एतस्य
वसर्वव्यवहारविलक्षत्वात्कदूदेनोपन्यासः॥ अपिवा॥ सपणश्चेतिवादस्यात् तत्र हीनं नुदा
पयेत्। दंडेवस्थापणेवैव धनिनं धनमेवच॥ यदि विवादो व्यवहारः सपणः पणेन पणः सने
हसहवर्तत इति सपणः स्यात्। तदा तत्र तस्मिन्सपणे व्यवहारे हीनं पराजितं पूर्वोक्तं दंडे स्वक्ष
तं माणिवस्त्रे अर्थिनः व विवादास्पदीभूतधनं दापयेद्राजा यत्र पुनरेकः कोपाशावशावशाद्घोरम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपराजितो लवामितदापणशतंचपणंराशिअर्थिनोचविवादस्यदीस्तंधनंधनंदापयेद्राजा॥
यत्रपुनरुक्तःकोपावेशवसाद्यद्गुरुमत्रपराजितोलवामितदापणशतंदास्यामीतिप्रतिज्ञानीतेअन्य
स्तत्र किंचित्प्रतिजानीतेतत्रापिव्यवहारःप्रवर्त्तते।तस्मिंश्चप्रवृत्तेपणप्रतिवादीयादिहीयते।
तदासएवसपणंदंडंदाप्यःअन्यस्तुपराजितोदंडंदाप्योनपणं।स्वपणंचेतिविशेषणोपादाना
त्।यत्रकःशतमन्यस्तुपंचाशतंप्रतिजानीतेतत्रापिपराजयेस्वकृतमेषपणंदायःसपणश्चे
द्विवादःस्यात्।इतिवदतापणरहितोपिविवादोदर्शितः॥ किंच॥ छलंनिरस्यस्तेनव्यवहा
रोनमेन्नपः।स्तुतमप्यनुपन्यस्तंहीयतेव्यवहारतः॥२०॥ छलंप्रभादिलिंगितं निरस्यपरित्य
ज्यस्तेनवस्तुतत्त्वानुसारणेन।व्यवहारान्नयेदितिनृपःयस्माद्भुतमपिवस्तुतत्वमपि
अनुपन्यस्तंमनलिंगितंहीयतेहानिमुपगच्छति।व्यवहारतोव्यवहारेणसाद्यादिलिंगपा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मोद्धृतानुसारणं कर्त्तव्यं। यथा यिं प्रेक्षा त्यर्थि सत्यमेवं वदत तथा तस्मात्स सत्येन सत्यापतिना
यातिर्तव्यं। समादिलिरुपायैर्नैरपेक्षेनेव निर्णयो भवति। अथ सवथा पिस्तूतानुसारणं न ज्ञाक
तेकर्त्तं तथा सति सोक्षादिलिर्णयः कार्यः इत्यनुकल्पः। यथोक्तं॥ सूतत्वलानुसारित्वा द्विगतिः
समुदाहृता। सूतं तत्वार्थयुक्तं यत्प्रमादाल्लिखितं छलमिति सूत्रं तत्र सूतानुसारी व्यवहारो मुख्यः॥
सूतछलानुसारी त्वनुकल्पः साक्षिलेख्यादिव्यवहारनिर्णयैकदा विद्वनुसारणं भवति कदा
चित्र भवति। साक्षादीनां व्याप्तिवारस्य पिस्तसंवादस्तूष्णं तमप्यनुमन्यस्तं दीयते व्यवहारतः॥ इ
त्यरोदाहरणमाह॥ निह्नुतो लिखितं तत्र कमेकदेशो विसावितः दाप्यः सर्वन्नपेणार्थं नयात्स त्रार्थि
जयैकदेशमत्यवादित्व निश्चयादेकदेशोत्तरेपि सत्यवादित्व संभवात् एवं स्त्र निवेदितः॥२१॥
नैकमनेकस्वर्णरजतवस्त्र दिखितमलियुक्तमिर्थिनो प्रत्यर्थीनाप्रत्यर्थीयदि सर्वमेव निह्नुते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूजानीते तदर्थिनैकदेशो हिरण्यो साक्ष्यादिभिः प्रत्यर्थीत्ताविते गीकारितः सर्वं रजताद्यर्थं पूर्वलि
खितं दाघोर्थिनैकदेशो न पेणनयाख्यस्तानि वेदितः पूर्वं साक्षाकाले अतिवेदितः पश्चादर्थिना
पूर्वमयाविस्मृतिं इति निवेद्यमानो नग्राह्यो नादत्तवान्न पेण तद्धनकेवलं वामनिकदेशो प्रत्य
र्थिनो मिथ्यावादित्वनिश्चयादेकदेशांतरपि सत्यवादित्वे सत्यवादवर्तकीयरत्नामसत्यव
नाम्नत्यया नुगृहीतादस्मादेवयोगीश्वरा वचनात्सार्थं दापनीयं न पेणेति निश्चयः। एवं चा
तर्कवाक्यानुसारेण निर्णयः क्रियमाणो वस्तुतो न्यथा त्वेपि व्यवहारदर्शनानदोषः॥ तथा च
गौतमान्यायाद्विगम्यते॥ तर्कस्तुपायस्तेन स्थूलं तथा स्थानगमयादित्युक्तो। तस्माद्राजा वाद्या
वानिधावित्युपसंहरातिनवैकदेशो विस्तावितो नुपादेकववनः प्रत्यर्थीत्पतावदिहगम्यते
कादशाविस्तावितो न पेणसर्वं दार्यं इति वचनात्। यत्तु कात्यायनेनोक्तं॥ अतकार्यो स्तियो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गपियावत्संसाधयेद्धनीसाक्षिलिखितावदेवासौलसतेसाधितंधनमिति। तत्पुत्रादिदेयपित्रा
ऋणाविषं॥ तथाहि॥ वक्रूनर्थानलियुक्तःपुत्रादिनजानामितिप्रतिवदन्निक्रूवादीनसतीत्ये
कदेशाविलाविलितानकविदसत्यवादीतिनिक्रूतेलिखितनैकमितिशास्त्रंतत्रनप्रवर्तते॥ निक्रूवा
तवावादपोद्धितकैर्तकालावाच्चत्रनेचार्थालियागेपतिकात्यायनवचनं॥ सामान्यविषयंवि
शेषशास्त्रस्यविषयंनिक्रूवोत्तरपरिज्ञानोत्तरवप्रवर्ततेनतुऋणादिषुविवाद्यस्थि
तापयेषुनोश्चित॥ ऊनेवासाधकेवार्थप्रोक्तेसाध्येनसिध्यतीतिवदताकात्यायनेनाधिकोर्थीलि
योगेसाक्षिरेकदेशोलाविताधिकलाविलेसाध्यंसर्वमेवनसिध्यतीत्युक्तंतथासत्येकदेशोला
विलेकदेशसिद्धिःकुतःस्यात्॥ उच्यते॥ लिखितसर्वार्थसाधनयोग्यनस्तैःसाक्षिरेकदेशोलिखितो
धिकाधिकानेवाकृत्स्नमेवसाध्यंनासिध्यतीतितस्यार्थस्तत्रापिनिश्चितंनसिध्यतीतिवचनात्॥ पूर्ववं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लंत्रायएवेतिप्रमाणांतरस्यावसरोत्रैवछेलतिरस्पेतिनियमातूसाहसादेतुसकलसाध्यसाध
नतयोपदिष्टैःसाक्षिभिरेकदेशोपिसाधितेकृत्स्नसाध्यसिद्धिर्भवत्येवतावतैस्यैवस्यात्सिद्धित्वात्
।कात्यायनवचनाच्च॥साध्यार्थांशोपिगदितसाक्षिभिःसकलंसवेत्॥स्त्रीसंगेसाहसेवैर्यैयत्सा
ध्यंपरिकीर्तितंइति॥ननुनिकृतेलिखितनैकमितीयंस्मृतिस्तथानैकार्थायोगेपीतीयमपिस्मृ
तिरेवतत्रानयोःस्मृत्योःपरस्परविरोधेसतीतरेतरबाधनादप्रमाणंकस्मान्नभवतिविषयव्य
वस्थाकिमित्याश्रीयतइत्यतआह॥स्मृत्योर्विरोधोन्यायस्तुबलवान्व्यवहारतः॥यत्रस्मृ
त्योःपरस्परतोविरोधस्तत्रविरोधपरिहारयविषयव्यवस्थापनादावुत्सर्गापवादावित्यलक्षणोन्या
यावलवान्समर्थःसचन्यायःकुतःप्रत्येतव्यइत्यतआहव्यवहारतइति।व्यवहाराद्व्यवहाराद
व्यवस्थितिरेकलक्षणादवगम्यतेअतश्चप्रकृतोदाहरणेविषयव्यवस्थेवयुक्तापएवमन्यत्रापिवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षयव्यवस्थाविकलवादियथासंतवंजोज्यपेएवंसर्वत्रप्रसंगेपवादमाह॥अर्थशास्त्रावलवद्ध
र्मशास्त्रमितिस्थितिः।धर्मशास्त्रानुसारिणोत्पननैवोशनसाद्यर्थशास्त्रस्यनिरस्तत्वाद्धर्मशास्त्रं
तगतमेवराजनीतिलक्षणमर्थशास्त्रमिहविवक्षितंअर्थशास्त्रधर्मशास्त्रस्मृतोविरोधोर्थशा
स्त्रोधर्मशास्त्रवलवदितिस्थितिमर्यादा।यद्यपिसामानकर्तृतकतपार्थशास्त्रंधर्मशास्त्रयोःस्व
रूपयोगतोविशेषोनास्तितथापिप्रमेयस्यधर्मस्यप्राधान्यात्पदार्थस्यवाप्राधान्याधर्मशास्त्रंव
लवदित्यभिप्रायः॥धर्मस्यचप्राधान्यंशास्त्रादौदर्शितमितिस्मादधर्मशास्त्रार्थशास्त्रयोर्विरोधे
र्थशास्त्रस्यवाधःस्ववचनविषयव्यवस्था।नापिविकल्पः।किमत्रोदाहरेन्नतावतचगुरुवावा
लवृद्धोवाब्राह्मणोवाबहुश्रुतः।आततायिनमायांतंहन्यादेवाविचारयन्।नातताय्यवधेदोषो
हंतुर्भवतिकश्चन।प्रछन्नंवाप्रकाशंवामन्युस्तंमन्युमृच्छति।तथाआततायिनमायांतमपिवेदीत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यजिघांसंतंजिघांसीयान्नतेनस्रूणहा भवेदित्याद्यर्थशास्त्रदर्शनतिश्छद्विसादितापमा
पाकामतोद्विजकामतोब्राह्मणवधोनिष्कृतिर्नविधीयतइत्यादिधर्मशास्त्रतयोर्विरोधेधर्म
शास्त्रंबलवदितियुक्तं। अनयोरेकविषयत्वात्सत्वेनविरोधाभावान्नबलाबलाविताव
तरइति॥तथाहि॥शास्त्रंद्विजातिसंग्रह्यधर्मायनोपरुध्यते॥इत्युपक्रम्यात्मनश्चपरि
त्राणदक्षिणाचनाचसंगरे।स्त्रीविप्रास्यवपन्नोवधनुधर्मेणनहुरव्यतीत्यात्मरक्षणेदक्षिणा
दीनायज्ञोपकारणानांचरक्षणेयुद्धेव।स्त्रीब्राह्मणहिंसायांचाश्रातातायिनमकृटशस्त्रेण
निघ्नन्दंडभृत्तिगित्युक्तातस्यापवादार्थमिदमुच्यते।गुरुंवाबालवृद्धौवत्यादिगुवादीनत्व
तावधानयोतितायिनोहन्याकिमुतान्यानितिवाशब्दश्रवणादपिवदतिपारगमिताब्राह्म
यिराशब्दश्रवणान्नगुवादीनांवधत्वप्रतीतिःनातताथिवधेदोषोन्यत्रगोब्राह्मणवधादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिसुमतुवचनात्॥ आचार्यंवप्रवक्तारिपितरंगुरुं। नाहिंस्याद्ब्राह्मणांगाश्चसर्वाश्चैवतपस्विनइति॥
मनुवचनाच्च॥ आचार्यादीनामाततायिनांवधेपत्वप्रतीतिः नाततायिवधेदोषवचनमर्थवन्नान्यथा
हिंसानातिप्रतिषेधस्यसामान्यशास्त्रेणैवासिद्धत्वात्॥ नाततायिवधेदोषोदृतुर्तुर्लवातिकश्च
नेति॥ एतदपिब्राह्मणादिव्यतिरिक्तविषयमेवयतोऽग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रद
रहरश्चैवषडेतेऽआततायिनः॥ तथा॥ उद्यतासिविषाग्निश्चपाणिश्चोद्यतकस्तथा॥ अथर्वणिनहंता
चपिशुनश्चापिराजनि॥ सायंतिक्रमकारीवरघ्नाचैषणतत्परः॥ एवमान्विजानीयात्सर्वानेवाततायिन
इति। सामान्येनाततायिनोदर्शितः॥ अतश्चब्राह्मणादयः॥ अनाततायिनआदिलाभावाद्वास्त्रायादिनानि
सेधिनानिवार्यमाणाःप्रमादाद्यदिविद्वेदिपरंस्तत्रलघुप्रायश्चित्तराजदंडासावश्यंतिनियमयः तस्मा
दन्यदिदोहारणवक्तव्यं तदुच्यते। हिरण्यरत्नमिलासेस्योमिश्रलवैर्वरायतः॥ ततोयतेदपाणवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सूर्यशास्त्रं धर्मशास्त्रानुसारेणैव क्रोधलोभविवर्जितइति धर्मशास्त्रं तयोः क्व विद्विषये विरोधो न
वति यथा चतुष्पाद्व्यवहारो धार्यमाने रेकस्य यो द्व धर्मशास्त्रेण मिश्रलक्षिर्स्ववति धर्मशास्त्रमुक्त
स्तंत्रवति अन्यस्य जयेव धार्यमाणो धर्मशास्त्रमनुस्तंत्रवति मिश्रलक्षिर्द्विविपरीतात्रार्थशास्त्र
धर्मशास्त्रं बलवदतएव धर्मार्थसन्निपातेर्थग्रहणं एतदेव तप्रायश्चित्तस्य गुरुत्वं दर्शितमापस्तं
यन। एतदेव वेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तं परमं रूपते ॥ ततो धीलप्रेषयेत्सद्यः प्रतिज्ञातार्थ
साधनमित्युक्तं कितत्तस्मानामित्यपेक्षितत्राह ॥ ॥ प्रमाणं लिखितं तु क्षिः सा क्षिणश्चेति की॥
र्तितं रपषा मन्यतमालावादिव्यानातममुच्यते ॥२३॥ प्रसीयते परिछद्यते नेनेति प्रमाणं तद्द्वि
विधं मानुषं दैवं च तत्र मानुषं प्रमाणं त्रिविधं लिखितं सुक्तिः सा क्षिणश्चेति । कीर्तितं परम
र्षिभिः ॥ तत्र लिखितं द्विविधं शासनं चेति शासनमुक्तलक्षणं मीतचीरकं तु वक्ष्यमाणलक्षण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुद्धिरूपस्तोगः साद्धाणोवक्ष्यमाणरूपप्रकारश्च नतु लिखितस्य सद्धाणांवशाद्धाति वक्ति द्वारेण
शद्धीतर्तावात् युक्तोप्रमाणीसुद्धेरूक्तकथप्रमाणंउच्यते ॥ सुद्धिरपिकैश्चिद्विशेषणैर्युक्तास्व
त्वरूतस्तत क्रीयादिकमाद्यविचारादिकमव्यतिरिक्तेचारादनुमापयंतनुप्रपद्यमाद्वावाकल्पनाश
यतीत्यनुमानेर्थापित्तौवातर्लवतिप्रमाणमेव ॥ एषालिखितादीनात्रयाणामन्यतमस्मा
प्यस्तावेदिव्यानीवक्ष्यमाणस्वरूपलेदानामन्यतमजातिदेशकालद्रव्यादापिक्षयाप्रमाणमुच्य
ते ॥ मानुषास्तावद्वव दिव्यस्यप्रमाणमाद्यवचनादवगम्यते दिव्यस्यस्वरूपस्यरूपप्रमाण
योरागमगम्यत्वात् अतश्च यत्रपरस्परं विवादेनयुगपद्धमाधिकरणप्राप्तयोरकोमानुषो
मपरस्तु दैवीमवलंबतेतत्रमानुषंवयास्या ॥ तथाचकात्यायनः ॥ यद्यपोमानुषीक्रियादैवं
ब्रूयान्नवेदीकी ॥ मानुषीतत्रगृह्णीयान्नतुदैवाक्रियांदृपश्यति ॥ यत्रापिप्रधानकदेशसाध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तु।

नमानुषसंसतितत्रापिदैवमाश्रयाणायंयथारूपकशतमन्यद्यदृष्टाग्रहीत्वायोनस्य
छतीत्यासियोगापङ्कवेग्रहणासाक्षीणाःसौतितोसरेव्यायदृष्टिविशेषोवाततोदिव्येनसावा
मीस्पुक्तेतत्रैकदेशोवितंन्यायेनायेनापिसंख्याद्दृष्टिविशेषोसिद्धिर्नदिव्यकाशाः॥उक्तंचका
त्यायनेन॥यद्येकदेशव्याप्तापिक्रियाविद्यतेमानुषी।साग्रह्यानतुपूर्णापिदैविकीयवदीनृणा
मिति॥ ॥यच्चगूढमाहसिकानरंतुप्राप्तीलं दिव्यक्षणमिति॥तदपिमानुषसंसवेक्रियातस्मिनि
मैयमार्थमा दपिनारदेनोक्तोत्रारण्येनिर्जनेश्मरात्रौवंतवेनिसाहसे॥न्यासापङ्कवनेचैवासंस
तवतिक्रियायांइतितदपिमानुषोसंसवएवतस्मान्मानुषासंसवएव।दिव्योनिर्णयः॥इत्योत्प
र्गिकमस्यचापवादोदृष्टरूपते।पुक्तेतसाहसेवादपारुष्येदंडवाचिके'वलोङ्गवेषुकायेषुसा
क्षिणोदिव्यएवचेतितथालेख्यादीनामपिक्वचिन्नियमोदृष्टरूपते॥यथाश्रेणिगणादीनांया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्थितिः परिकीर्तिता ॥ तस्यास्तु साधनं लेख्यं न दिव्यं न च साक्षिणः । तथा द्वारमार्गे क्रियास्तोजल
वाहादिषु क्रियास्तु क्रिरेवतु गुर्वी स्यान दिव्यं न च साक्षिणः ॥ तथा दत्तादत्तेवस्तु स्वामी स्वामि
नानिश्चयस्मृति । वि क्रियादानसंबंधे क्रीत्वाधनमनिष्कृति । द्यूतसमाह्वये चैव विवादे समुप
स्थिते । साक्षिणः साधनं प्रोक्तं न दिव्यं न च लेख्यकमिति ॥ उत्तयत्रप्रमाणसद्भावे प्रमागतबल
वलविवेकेवासति पूर्वापरयोः कस्य बलीयस्त्वमित्यत आह । सर्वेष्वर्थविवादेषु बलेवत्तु स्यु
तरक्रिया ॥ ऋणादिषु सर्वेष्वर्थविवादेषु उत्तरक्रिया क्रियतइति । क्रियाबलवती उत्तरकालेसं
पितेतद्वादयीसवति । पूर्वं कार्यसिद्धेपितद्वादी पराजीयते । तद्यथा । कश्चिद्ऋणेनधरणेस
ध्यातिकार्यंकश्चित्प्रतिदानेनसाधरणं । तत्रग्रहणप्रतिपादनयोः प्रमाणसिद्धयोः प्रतिपा
दनस्य दानबलवदिति । प्रतीदानवादीजयतितदापूर्वद्विकसंमतिगृहीत्वा कालोत्तरत्रि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कशातमंगीकृतवान्यत्रोत्तरयत्रप्रमाणसद्भावेपि विक्रशातयरूणंबलवत्स्याद्भाविलानुपूर्वी
बाधेनानुत्पत्तेः॥उक्तंच॥पूर्वाबाधेनवनोत्पत्तिरुत्तरस्य किमेवंस्यतीति॥अस्यापवादमाह॥॥
आधोप्रतियद्रुक्रीतेपूर्वात्तुबलवत्तरम्आध्यादिषुपूर्वमेवकार्यंबलवत्॥तद्यथा॥एकमेवद्रोत्र
मेकस्याधिकित्वाकिमपिगृहीत्वापुनरन्यस्याधायकिमपिगृह्णाति।त - स्पूर्वस्यैवतद्भव
तिनोत्तरस्य एवंप्रतियद्रुक्रयेचनत्वादितस्यतदानीमसंभवात्पुनराधानमेवनसंभवति।एवंदत
स्यविक्रीतस्यविक्रीतस्यवद्वानक्रयोनोपपद्यतेतस्मादिदंवचनमनर्थकमुच्यते।अस्यत्वेर
पुमोहकश्चिल्लोलाद्वापुनरोद्वापुनराधानादिककरोतिता-त्रपूर्वंबलवदितिन्यायमूलत्व
वचनमित्यवोद्यं॥लुब्धकोऽयंद्विरोषणायुक्तायाःप्रणामंदर्शयिष्यन्कस्यचिद्भृतःकार्यां
तरमाह॥॥पश्यतोरूमेहानिविंशतिवाप्यकीपरेणतुज्यमानायाधनस्यदशावार्षिकी॥२५॥

ब्रूवतो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परोऽसर्वधेनस्तु ज्यमाणं तु वैधकर्मवापस्यतः अधृवतोमदीयेयं स्तस्यमानस्तोऽकृत्वे त्वप्रति
षेधतस्तस्यां तु मौविंशतिवार्षिकी अप्रतीतवविंशतिवर्षोपस्तोगा निमित्तहानिस्तवतिधनस्य
तुरूत्वयादेदशवार्षिकीहानिः। नत्वेतदनुपपन्नं नह्यत्रप्रतिषेधात् स्वत्वमपिगच्छतिचप्रति
षेधस्य दानविक्रियादिवत्स्वत्वानिष्टत्तिरुत्पत्तस्य लोकशास्त्रयोरप्रसिद्धत्वात् नापि विंशति
वर्षोपस्तोगात्सर्वउपस्तोगस्य रूत्वत्वाप्रमाणत्वात्॥ प्रमाणस्य च प्रमेयप्रत्युत्पादकत्वात्॥ रिक्त
क्रियादिषुस्वत्वकारकरूतुषपागात्॥ उक्तंच॥ तथादि॥ स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहा
धिगमेषु॥ ब्राह्मणस्याधिकंलब्धं क्षत्रियस्यविजितं। निर्वृष्टिवैश्यशूद्रयोरित्याष्टावस्वताकारु
तंगौतमः कपाठितिनलोगंनवेदमेववचनं॥ विंशतिवर्षोपस्तोगस्य स्वत्वापत्तिरुत्पत्तिप्रतीपाद
यतीतियुक्तंस्वत्वस्य त्वरुतूनांवलोकप्रसिद्धत्वेनशास्त्रेकस्मादधिगम्यत्वाभावात्॥ एतच्चविभाग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकरणे निपुणतरमुपपादयिष्यते ॥ गौतमवचनं तु नियमार्थमपि च । अनागमं तु ये सुंक्ते वक्तव्य ।
दृसँतान्पपि ॥ चोरदंडेन तं याम्यं दंडयेत्पृथवीपतिः । स्वेवदानागमोपलोगस्य सुखत्वहेतुत्वं वि
रुध्यते ॥ नच ॥ अनागमोपि यो सुंक्ते इत्यपरोक्षलोग विषयं । पत्रपतो वुवत इति प्रत्यक्षविषयमि
तियुक्तौ । अनागमं तु यो सुंक्त इत्यविशेषनिधनात् ॥ नोपवृत्तकार्यमाह ॥ - - - - - - - - - - -
- - - - - तातस्तुतेनवा ॥ पञ्चस्त्री पुरुषादिनामितिधर्मो व्यवस्थित इति । कात्यायनवचनाच्च ॥
समक्षलोगेहानिस्कारणालावेनवहारे नरसंस्तवात् ॥ नचैतन्न्यतं व्यग्रा धिप्रतीगर्वं हक्रयेषु पू
र्वस्याः क्रियायाः प्राबल्यापवादेन स्तूविषये विंशतिवर्षोपलोगयुक्ताया धनविषये दशवर्षोप
लोगयुक्तायाउत्तरस्याः क्रियायाः प्राबल्यमानेनोच्यत इति यतस्तेत्यूत्तरे वा क्रियात्वतानोपप
द्यते यदि ह्याधेयविक्रयं चलवति नचादि तस्य विक्रीतस्य वा स्वत्वमस्ति सत्यत्रस्य देनिप्रतिग्र

२५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इत्यदंडः स्मर्यते॥ अदेयं यद्गृह्णाति यच्चादेयं प्रयच्छति॥ उभौ तौ चौरवच्छास्यौ दंड्यौ वोत्त
मसाहसामिति। तथा ध्यादीनां त्रयाणामपपादत्वे स्पष्टमेकस्याधिसीमहानामुत्तरश्लोके प
पवादोनोपपद्यते। तस्माद्दुर्म्यादीनां हानिरनुपपन्नैवनापि व्यवहाराक्षातिः। यतउपेक्षा
ऊर्ध्वतस्तस्य तूष्णीं स्थितस्यातिष्ठतः॥ काले विपन्नेषु वाते व्यवहारो न सिध्यतीति॥ नारदोना
पेक्षा लिंगात्तावत्कृता व्यवहारस्य निरुक्ता ननु वस्त्वात्तावद्धृता। तथा मनुनापि॥ अजडेश्चे
दपोगंडे विषये चास्य सुज्यते। तन्मृतद्व्यवहारेण लोकात्तद्धनमर्हतीति व्यवहारतो लिंगोद
स्फ्र शितिनतु पुरस्कृतः॥ व्यवहारलिंगश्चैवं सोह्याकिलवदति। अजडो जमपोगंडो ध्वालोस्य
संनिधौ विंशतिवर्षाणां प्रातिरूपमायासुद्धृतं न वरुवः साक्षिणः सत्यं ब्रूयुस्तस्य भ्रमन्यायेन
भवीयासुज्यते तदायं किमित्यं तावत्कालमुदासीत इति॥ तत्र वा। यं निरुत्तरो लवतीति। एवं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरुक्तस्यापि वास्तवो व्यवहारो सत्वमेव ॥ छलं नि रस्य स्तेन व्यवहारान्नयेन्न पश्ति नि
यमात् ॥ अयमतं व्यापि न वस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिस्तथापि वश्यतोऽप्रतिषेधतो व्य
वहारनिराकारवती तितन्नि ॥ इत्रयेतू ह्लीनस्वातव्यमित्फयदि पश्यति इति ॥ तच्च न ॥
समर्त्तकालायास्तु हेतुहानिर्नाकारणत्वसाधात् ॥ तू ह्लीनस्वातव्यमित्येतावन्मात्रात्तिधिसार्य
विंशतिग्रहणं मविवक्षितं स्यात् ॥ अथोच्यते विंशतिग्रहणमूर्ध्वपत्रदोषोद्भावननिराकारण
र्थं ॥ यथाह कात्यायनः ॥ रा ॥ कृस्य संनिधावर्षाग्रस्य लेषेन स्तुज्यते ॥ विंशति वर्षाणि पतिक्रो
क्रातो तत्पत्रदोषवर्जितमि तितदापि न ॥ आध्यादिद्वापि विंशतेरूर्ध्वपत्रदोषोद्भवननिरा
करणस्य समत्वेनापवादासंस्तवात् ॥ यथाह कात्यायनः ॥ अथ विंशति वर्षाणि आधिस्तु

२६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्तिः सुनिश्चितः। तेल लेखेन तस्य द्विलेषदोषविवर्जिता। तथा। सीमाविवादे निर्णीते सीमा
पत्रं विधीयते। तस्य दोषाः प्रवक्तव्याः यावद्वर्षाणि विंशतिरिति। एतेन धनस्य दशवार्षकी
त्वेतदपि प्रतिपक्षं तस्मादस्य श्लोकस्य सत्योर्थो वक्तव्यः। उच्यते॥ स्वमेर्धनस्य च फलहानिरि
ह विवक्षितानवस्तुहानिर्नापि व्यवहारहानिः। तथा हि॥ निराक्रोशे विंशतिवर्षोपभोगा
दूर्ध्वं यद्यपि स्वामी न्यायतः क्षेत्रं लभते तथापि फलानुसरणं न लभते। अप्रविषेधलक्षा
णस्यापराधादस्माद्वचनात्। परोक्षभोगे च विंशतेरूर्ध्वमपि फलानुसरणं लभत एव
। पञ्चपतशतिवचनात् पुत्यक्षभोगे च साक्षिक्रोशे अवुवशतिवचनात् विंशतेः प्राक् पुत्यक्षे
पि निराक्रोशे वलभते विंशतिग्रहणात्। नन्वुत्पन्नस्यापि फलस्य सत्वात् हानिरनुपप
न्नैव वाटतस्य स्वरूपा विनाशेन तथैव रक्षणे। यथा तदुत्पन्नस्यापि फलस्य स्वोत्वात् हानिरनु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पपन्नैव भूगपनस्य दृष्टादीनां यत्पुनस्तद्भुतन्नमुत्पृपिचौरदंडेनतंपापं दंडयेत्स्थिषीपति
पत्तोगान्नष्टं तत्रस्वरूपंनाशादिवस्वत्वनाशोवनागमंतुयेस्तुक्रेयक्रन्यदृशातान्यपिचौरदंडे
नतंपापं दंडयेत्स्थिषीपयतिस्त्यनेनवचनेननिष्क्रयरूपोणगणग्रित्वावतस्यदद्यदा
नंप्राप्तंहानिविंशतिवर्षकी।त्यपोद्यते।राजदंडःपुनरस्त्येव।विंशतिरूर्ध्वमपिअनागमोप
तोगादपिवादासावाच्च।तस्मात्स्वामुपेक्षालक्षणस्यापराधादस्माद्यवनाद्विंशतिरूर्ध्वंनष्टफ
लंनलस्यतेइतिस्थितं॥एतेनधनस्यदशावार्षिकीत्येतदपिव्याख्यातं॥अस्यापवादमाह॥
आधिसीमोपनिक्षेपजडवालधनैर्विना।तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणांधनैरपि॥आधिश्च
सीमाचउपनिक्षेपश्चआधिसीमोपनिक्षेपाःजडश्चबालश्चजडबालौतयोर्धनेआधिसी
मानिक्षेपाश्चजडबालधनेचआधिसीमोपनिक्षेपजडबालधनानितैर्विना॥उपनिक्षे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पोनामरूपंसंवेरवाप्रदर्शनेनरक्षणार्थं परस्य हस्तेनिहितंद्रव्यं ॥ यथाह नारदः ॥ स्वद्रव्यं
यत्रविश्रंसान्निक्षिपत्यविशंकितः । निक्षेपोनामतत्प्रोक्तं व्यवहारपदं बुधैरिति । उपनिधामुप
निधिः ॥ आध्यादिषुपश्यतोबुवतोपिस्तमोविंशतेर्धनस्यदशास्योवर्षेस्युर्ध्वमप्युपचयहानि
र्नस्तवतिपुरुषापराध्यस्यतथाविधिस्यास्तावाडुपेक्षाकारणस्यतत्रतत्रसंस्तवात्तथाहि ॥ आ
धेरोधिर्त्वोपाधिकपवस्तोगइत्फयेक्षायामपिनपुस्यापराधःत्सीन्नाश्चिरधृततुषांगारादिवि
दो नैःसुसाधनत्वाडुपेक्षासंस्तवतिउपनिधेपोपतिध्योर्त्तुहैःप्रतिषिद्धत्वात्प्रतिषेधातिक्रमो
पिस्तोगेचसोदयफलास्ताडुपेक्षोपपत्तिः । जडवालयोर्जडत्वाद्बालत्वाडुपेक्षायुक्तौवराज्ञो
वडुकार्यव्याकुलत्वात्स्त्रीणामज्ञानादपुस्तोगल्लाद्य । श्रोत्रियस्याध्ययनोपनतदतदर्थवि
दारानुष्टानव्याकुलत्वाडुपेक्षायुक्तौवतस्मादाध्यादिषुसर्वत्रोपेक्षाकारणसंस्तवात्समक्षा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोगेनिरा॥ श्रोचनकदाचिदपिफलहानिः॥ आध्यादिषुदंडविशेषप्रतिपादनार्थमाह॥
अध्यादीनांविहर्तारंधनिनोदापयेद्धनं। दंडंचतस्समंराज्ञेराज्ञ्यपेक्षामथापिवा॥ व अ
ध्यादीनांश्रोत्रयद्व्यपर्यंतानांचिरकालोपभोगबलेनपरर्तांतांविवादस्पदीभूतंद्रव्यंस्वा
मिनेदापयेदित्यनुवादः। दंडंचतस्समंविवादस्पदीभूतद्रव्यसमंराज्ञेदापयेदितिविधिः॥ यद्य
पिगृहक्षेत्रादिषुतस्समोदंडोनसंभवति। तथापिमर्यादयापुत्रेदोषिसीमातिमाक्रमणेतथेत्या
दिनावक्ष्यमाणोदंडोविद्रष्टव्यः॥ अथतस्समदंडेनापरर्तुर्दिगनंनसंभवतिबहुधनत्वेनतदाज्ञा
ज्ञ्यपेक्षंधनंदापयेत्॥ यावतातस्पदर्पोपशमोभवतितावतिदापयेत्। दंडोदमनादित्याहुस्तो
नादीतादमयतीतिदंडस्यग्रहणस्पदमनार्थत्वात्यस्यतुतस्समंमपिद्रव्यंनास्तिसोपिद्रव्यावता
पीड्यतेवाद्वीप्यः॥ यस्यपुनःकिमपिधनंनास्तिसोसिग्दंडादिनादमीनीयः॥ तथाचमनुः॥ धिग्दं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

डंप्रथमंकुर्याद्वाग्दंडंतदनंतरं।मौ३तीयंधनदंडंतुवधःदंडमतःपरमिति॥वधदंडोपिशारीरोब्रा
ह्मणस्यातिरिक्तोनांनब्राह्मणानांवधोदर्शितः॥यथाहमनुः॥दशस्थानानिदंडस्यमनुःस्वायंभुवो
जवीत्।त्रिषुवर्णेषुयानिस्फरक्षितोब्राह्मोव्रजेत्॥उपस्थंमुदरंजिह्वाहस्तोपादौचपंचमं॥चक्षुना
सावकर्णौवधनंदेहस्तथैववेति।एतेषांयनिमित्तोपराधस्तत्रैवोपस्थादीनिग्रहःकार्यइतिइष्ट
वं।कर्मवाकारयितव्योवधनागारंवाप्रवेशयितव्यः॥यथोक्तंकात्यायनेन॥धनदानासहवुद्धा
स्वाधीनंकर्मकारयेत्॥असतोवंधनागारंप्रवेस्योब्राह्मणादृतइति।ब्राह्मणस्यपुनर्द्रव्यास्तावो
कर्मवियोगादिनानिप्रयोज्यानि॥यथाहगौतमः॥कर्मातियोगविख्यापननिर्वासनोककरणा
दीन्यादृतीविति।नारदेनापिवधःसर्वेषामेषदंडविधिःस्मृतइत्युक्तोक्तोवाधादृतेब्राह्मणस्य
नवंधब्राह्मणोहंति।शिरसोमुंडनंदंडस्तस्यनिर्वासनंपुरात्ललाटेवालिशस्तोकःप्रयाणेग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गर्दसेनवेति ॥ अंकनेवव्यवस्थादर्शिता ॥ गुरुतल्पे तगः कार्यः सुरापाणे स्वराध्वजः । स्तेये तु श्व
पदं कार्यं जस्तहस्ते शिराः पुमानिति । यत्तु वक्त्रनिरोधो ब्राह्मणस्येत्यापस्तंबवचनं ब्राह्मणस्य पु
रान्निर्वासनसमये वस्त्रादिना वक्त्रनिरोधः कार्य इति तस्यार्थो न वक्त्रशोरुद्धरणं अकृतो ब्राह्मणो
व्रजेत् ॥ न शारीरो ब्राह्मणे दंड इत्यादिमनुगौतमादिवचनं विरोधादित्यलं प्रसंगेन ॥ स्वत्व
व्याप्तिचैरित्वेन लोगस्य स्वतः प्रमाणमुक्तं लोगमात्रे स्वस्वत्वव्याप्तिचारित्वात् कीदृशो लोगः प्रमाणमि
त्यपेक्षायामाह ॥ आगमोन्यधिको लोगाद्विना पूर्वक्रमागतात् ॥ स्वत्वहेतुः प्रतिग्रहक्रयादिरागमः ॥
स लोगादिस्वाधिको बलीयान् स्वत्वबोधने लोगस्यागमापेक्षत्वात् । यथाह नारदः ॥ आग
मेन विहीनो लोगो यातिप्रमाणतां । अविरुद्धागमो लोगस्तत्र बातू ॥ अतः एव ॥ लोगं केवलतो
यस्तु कीर्तयेन्नागमं क्वचित् ॥ लोगच्छलापदेशेन विज्ञेयः स तु तस्करः इति स्मर्यते ॥ अतश्च साग

२८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मोदीर्घकालो निरन्तरो निराकाङ्क्षः प्रत्यर्थं प्रत्यक्षत्वेति पंचविंशतिदोषणयुक्तस्तो गः प्रमाण
मित्यकलंकस्वाति। तथा वसुमर्यते। सागमो दीर्घकालस्तथा विच्छेदो परवाङ्कितः प्रत्य
र्थिसंनिधानश्च परिस्तरोपि पंचधेति। क्वचिद्यागमनिरनिरपेक्षस्यापि लोगस्य प्रमाण
मित्याह। विनापूर्वक्रमागता दिति। पूर्वेषां पित्रादिनोत्रयाणां क्रमः तेनागतयो लोगः तस्मा
द्विना आगमोस्यधिकइतिसर्वथा सपुनरोगमादप्याधिकः आगमनिरपेक्षः प्रमाण मित्यर्थः।
तत्राप्यागमज्ञाननिरपेक्षो नसत्ता निरपेक्षो नसत्ता निरपेक्षासत्ता तु तेनैवावगम्यत इ
तिबोधव्यम्। विनापूर्वक्रमागतादित्येतद्यास्मार्तकालविषयं। अतश्चस्मरणायोग्येका
लयोग्यानुपलब्धा आगमा सत्वनिश्चयसंस्तवकरमज्ञानसत्ये क्षस्यैव लोगस्य प्रामाण्यं।
अस्मार्तितु कालेयोग्यानुपलब्धसत्वे विनागमासत्वानिश्चयासंस्तवादागमज्ञाननिरपेक्षा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३०

एवमततोलोगःप्रमाणं। एतदेवस्पष्टीकृतं कात्यायनेन स्मार्तेकाले क्रियाक्रियाक्रियाक

स्तत्सागमेति नारदस्मरणात्। तस्मात्सर्वत्र निरागमोपलक्षणे नागमं चुटकुंडस्येतद्द्रष्टव्यं। यद्यपि
अन्यायेनापि यद्भुक्तं पित्रा पूर्वतरैस्त्रियामिः॥ ततश्छन्नमयादर्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति। पित्रा सह
पूर्वतरैस्त्रिभिरिति योज्यं। तत्रापि क्रमात्त्रिपुरुषागतमित्यस्मार्तकालोपलक्षणं। त्रिपुरुषाणि
वक्षाद्यामेकवर्षाद्यंतरेपि पुरुषत्रयातिक्रमसंभवाद्द्वितीयेवर्षे निरागमस्य प्रमाणप्रसं
गस्तथासति स्मार्तकाले कियान्क्रमः सागमाद्भुक्तिरिष्यतइति स्मृतिविरोधः॥ अन्यायेना
पि यद्भुक्तमित्यस्यान्यायेनापि भुक्तमपर्तुं न त्वर्थं किंपुनरन्यायनिर्णयइति व्याख्येय
मपि शब्दश्रवणात्॥ यद्वोक्तं यद्विनागमं भर्त्यं तद्भुक्तं पूर्वास्त्रिभिस्तदेव॥ न तच्छक्यम
यार्तुं क्रमात्त्रिपुरुषागतमिति। तत्रापि तत्पतमागमदिनेत्यस्यं तमुपलक्ष्यमानमागमं
विनेति व्याख्येयं न पुनरागमस्वरूपं विनेति। आगमरूपाद्यो लाभ स्तेनापि न स्वल्पेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सवत्नीत्युक्तं कुमारिद्विपुरुषागतमित्येतदुक्तार्थं॥ ननु स्मरणयोग्यकाले लोगस्यागमस्यापे
क्षयाप्रमाणेमनुपपन्नं॥ तथाहि॥ यद्यागमः प्रमाणं तदा तेनैव स्वत्वावग
मान्नलोगस्य स्वत्वे आगमेवाप्रमाणं॥ अथ प्रमाणं तदा आगमेनावगतः कथं तद्विशिष्टो लो
गः प्रमाणं॥ उच्यते॥ प्रमाणांतरेणावगतागमस्य हि तादृशानि रिक्तरो लोगः कालांतरे स्वत्वगम
यति॥ अवगतोपागमो लोगरहितो न कालांतरे स्वत्वगमयितुं क्षमः॥ मध्येनादिक्रयादिना
स्वत्वापगमसंसवादितिसर्वमनवद्यं॥ आगमस्यापेक्षो लोगः प्रमाणमिति कृतो आगमस्य हि
ष्टास्मिन्नागमे स्वत्वापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे॥ लोगनिरपेक्षाएव प्रमाणमित्यत आह॥ आ
गमोपि बलवान् नैव बलं संपूर्णतो नेवास्ति॥ अयं वास्ति संधिः स्वत्वनिवृत्तिः परस्वत्वापादनं दानं परस्व
त्वापादनं चेदार्द्रो यदि स्वीकरोति तदा संपद्यते नान्यथा॥ स्वीकारश्च त्रिविधो मानसो वाचिकः क

भुक्तिः स्तोकाव यत्रनो। यस्मिन्नागमे स्वत्वापि भुक्तिर्नास्ति तस्मिन्नागमे २

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यिकश्चेति तत्र गानसोन्मेदामिति संकल्पकरूपावानिकासिममेदमित्याद्यलिवाहारोल्लेः
खीसाविकल्पकः प्रत्ययः। कायिकः पुनरुपादान [illegible] दिरूपो [illegible] विधिः तत्र नियमः
स्मर्यते। दद्यात्कन्यां [illegible] पुच्छे गां पुच्छे करिणीं करे [illegible] तथैव [illegible] दासी शिरसि पादापय
दिति॥ आश्वलायनोप्याह॥ अनुमन्त्रयेत्प्राणपत्रिमत्रो [illegible] कन्यामिति॥ तत्र हिरण्यवस्त्रदा
नुदकदानतरमेव पादनादि संस्कारात्रिकिमपि स्वीकारः संपद्यते क्षेत्रादौ पुनः कालोपस्त
गव्यतरतिरेकेणकोपि स्वीकारः कायिकारामस्त [illegible] वल्पेनाणुपस्त [illegible] नस्तवतर्व अश्वादानत्र
यादेः संपूर्णतानस्तवती तिफलोपस्तागलक्षणकायिक स्वीकार्यस्त [illegible] आगमाद्दुर्बलो
स्तवतीति [illegible] तादागमात्पूर्वतद्वद्वयोः पूर्वापरकालापरि [illegible] पूर्वोत्तरकालपरिज्ञानेतुयु
णापि पूर्वकालागमएवबलीवानिति॥ अथ दालि [illegible] तसाक्षीणानु [illegible] मानमित्फतो। एतेषा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समवायेकुत्रस्यप्राबल्यमत्यत्रेटमुपतिष्ठति। आगमोऽप्यधिकोऽस्तो हि नपूर्वक्रमागतात्॥ आ
गमोऽपिनसहैव सुहिस्तोकायिअत्रनोऽस्ति। अयमर्थः॥ आप्तेपुरुषेसाक्षिसिद्धावितआगमा
स्तोगादस्यधिकोबलवान्॥ पूर्वक्रियागतात्स्तोगाद्द्वितीयस्यूर्तःपूर्वक्रमागतौ स्तोगश्चतुर्थपुरुषे
लिषितेनसाक्षितादागमाद्बलवान्मध्यमेतुस्तोगरहितादागमश्चकस्तोगसहितोप्यागमोबल
वानिति। एतदेवनारदेनस्पष्टीकृतं॥ आदौतुकारणंदानमध्येमुक्तिस्तुसागमा। कारणंसुहि
रेवैकासंततायाविरतेनीतिःपत्रपतोभुवतइत्यत्रविंशतिवर्षस्तोगादूर्ध्वंसुमेधनस्यापिदश
वर्षस्तोगादूर्ध्वंकलानुसारणंनस्तीतिपुत्रेतत्रुफलानुसारणंदृष्टानुसारणमपिनसवर्षपातीत्या
त्राकापुरुषव्यवस्थयाप्रमाणव्यवस्थयाप्रमाणंदर्शयितुमाह॥ आगमस्तुकृतो
येनसोपिसुकृतसमुद्धरेत्॥ नतसुतस्तुकृतोवासुहिस्तत्रगरीयसी। येनपुरुषेणसुम्पाद

३२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रागमस्वीकारः कृतः स पुरुषः कुलस्तोत्रादिकमित्यात्तियुक्तस्तमाग्मं प्रतिग्रहादिकं लि
खितादिसिरुद्धरेद्भावयेत्॥ अनेनच यस्य पुरुषस्यागममनुद्धरतो दंड इत्यात्तं स्यात्। तस्य तो द्वितीयो
योमियुक्तोनागममुद्धरोक्तित अपि छिन्नापतिरवसमभ्रसो गं॥ अनेन वागममनुद्धरतो द्वितीयस्य न
दंडोपिन्तु विशिष्टस्तोगमनुद्धरतो दंड इति प्रतिपादितं॥ तस्य तस्य तृतीयो नागमेनापि विशिष्टस्तोगमुद्ध
रेदपि तु क्रमागतस्तोगमात्रं॥ अनेनापि तृतीयेण क्रमायातोगानुद्धरणे दंडो नागमानुद्धरणेन
विशिष्टस्तोगास्तावदस्य लिहितं॥ तत्र तयो द्वितीयत्रतीय योर्मुक्तिरेवगरीयसी तत्रापि द्वितीयेण
रुस्तृतीयेगरीयसी तिविद्वेतव्य। त्रिधपाजगमनुद्धरणे यद्धानिः समानेव दंडे तु विशेष इति तात्प
र्यार्थः॥ उक्तंच॥ आगमस्तु कृतायेन स दंड्यस्तमनुद्धरन्॥ न तस्य तस्य स्तो वा स्तोगपहानिस्तया
रपीति॥ अस्मार्त कालोपस्तोगस्यागमज्ञातेनरपेक्षस्यप्रमाणमुक्तं विनापूर्वक्रमागतदित्यत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्यापवादमाह॥योऽस्तियुक्तः परेतः स्यात्तस्यरिक्थं तु [illegible] कारणं सुहृद्भिरामोऽतविनाकृता॥
यदापुनराहर्त्रादिरस्तियुतोऽकृतव्यवहारनिर्णयएवतमपरेतः परलोकगतोऽसवेतदातस्यद्रा
क्षीपुत्रादिस्तभागमुद्धरेत॥यस्मात्तत्र तस्मिन्व्यवहारे स्त्रियक्रियामेगेरहितासाद्यादिलिंसा
धितापिनप्रमाणं॥पूर्वास्त्रियोगेनभोगस्यसपवादत्वात्।नारदेनाप्युक्तं॥तथाकृतविवादस्य
प्रेतव्यवहारिणः॥पुत्रेणसोऽर्थःसंशोध्यनतस्तेगोनिवर्तयेदिति।अनिर्णीतव्यवहारेव्यवहर्तरि
प्रेतव्यवहारानानिवर्ततइति स्थितं निर्णीतोपिव्यवहारे स्थितेचव्यवहर्तरिव्यवहर्तव्येकावि
त्रवर्ततेव्यवहारोनिर्द्धविनयप्रवर्ततइतिव्यवस्थासिद्धयेव्यवहारदर्शिनोबलाबलमाह॥न
पेणाधिकृताःपूगाःश्रेणयोयकुलानिवा।पूर्वंपूर्वंगुरुज्ञेयंव्यवहारविधौनृणां॥नृपेणराज्ञाधि
कृतावव्यवहारदर्शिनोनियुक्ताराज्ञासमासदःकार्याइत्यादिनेताःपूगसमूहाःसिन्नजातिनां॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लिन्नवृत्तीनामेकस्थाननिवासितो यथायास्त्रग्मराहयः। श्रेणयो नानाजातीनां लिन्नवृत्ती
मप्येकजातीयकर्मोपजीविनः संघाताः॥ यथा हेडावुकीनो तीवूलिककुविंदचर्मकारादीनां च॥
कुलानि ज्ञातिसंबंधिबंधूनां समूहः। एतेषां तत्पाधिकृतादीनां च तुर्णां पूर्वं पूर्वं यद्यत्पूर्वं पाधि
ततत्तुरुबलवद्वेदितव्यं॥ न्यायव्यवहारो विवहारविधौ व्यवहारकार्ये एतदुक्तं लवतीन्यपा
धिकृतैर्निर्णीते व्यवहारे पराजितस्य यद्यपरितोषः कुतश्चिद्बुध्यालवति तथापि न पूर्वादिषु पुन
र्व्यवहारो लवत्येव पूगनिर्णीतेनापि श्रेण्यादिगमनं तथा श्रेणीनिर्णीते कुलगमनं लवति॥ कु
लनिर्णीते तु श्रेण्यादिगमनं श्रेणीनिर्णीते पूगादिगमनं पूगनिर्णीते न्यायाधिकृतगमनं लवति ती
नारदेन पुनर्न्यायाधिकृतैर्निर्णीतो व्यवहारो न्यायगमनं लवतीत्युक्तं। कुलानि श्रेणयश्चैवं ग
णाश्चाधिकृतान्नृपः॥ प्रतिष्ठा व्यवहाराणां गुर्वेषामुत्तरोत्तरं॥ इति न्यायगमनं सोत्तरस्यैः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नराज्ञापूर्वैः सर्वैः स्वरूपपणव्यवहारे निर्णीयमाने यद्यसौ कुदृष्टवादी पराजितस्तदा सौ दंड्यः॥
अथासौ जयति तदा धिक्कृताः स्यादंड्या दुर्बलैव्यवहारः॥ जितैः दृष्टौ व्यवहारे परावर्तते॥
प्रबलदृष्टस्तु न निवर्तत इत्यतः इदानीं प्रबलदृष्टोपि व्यवहारः॥ परावर्तते प्रबलदृष्टस्तु न नि
वर्तत इदानीं प्रबलदृष्टोपि व्यवहारः क्वचिन्निवर्तत इत्यत आह॥ बलोपधिविष्टं निहतान्य
वहारा निवर्तयेत्॥ स्वीनक्रमं तरागारबहिः शत्रुकृतांस्तथा॥ बलेन बलाकारेण उपधिना त
वहुनानिहतान्निष्पन्नान्व्यवहारणा निवर्तयेत॥ तथा स्त्रीलिनक्रराचावस्त्रीरापि॥ अन्तरागारेण
हास्यन्तरे बहिर्ग्रामादिस्थः शत्रुनिष्कृतान्व्यवहारान्निवर्तयेत् इति संबंधः॥ अपि च॥ मत्तो
न्मत्तोत्तव्यवसनिवातत्रीतादिपाजितः॥ अपि कृतश्चैव व्यवहारः सिध्यति॥ मत्तो मदनीयद्र
व्येण॥ उन्मत्त उन्मादेन पंचविधेन वातपित्तश्लेष्मसन्निपातैरहसंतवोनोपदृष्टः॥ आतो व्याधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाम्नसमीपुष्ट वियोगानिष्टप्राप्तिजनतंदुरवंतद्वान्वमसनीबालोव्यवहाराप्रयोगैः।त्रि।
तारातिस्वः आदिगृहणार्थंत्युटराष्ट्रादिविरुद्धः।पुरराष्ट्रविरुद्धवरात्रा विवर्जितः। आन
देषोत्सवेद्वादोधर्मविद्भिरुदाहृतइतिस्मरणात्॥ एतैर्वर्जितः कृतव्यवहारोनासिध्यति
अनयुक्तासंबद्धकृतो पिव्यवहारोनासिध्यतीतिसंबंधः।यवस्मरणंगुरोश्शिष्यो पिनुरुपु
त्रादिपत्योःस्वामिस्तुतयोः।विरुद्धेनुमियस्तेषोव्यवहारोनसिध्यतीतितदपिशिष्यगुरुशि
ष्यादीनात्यंतिकव्यवहारप्रतिषेधापरंनस्तवति।तेषामपिकर्थंविद्धव्यवहारस्पष्टत्वात्तथा
हि॥शिष्यशिष्टरवधेनुर्नो क्रोरजुवोणुविदलासीतनुस्सामजोनूनराज्ञाशास्पशतिगो
तमस्मरणात्।नोत्तमगोकथंवनेतिस्मरणात्॥दादिगुरुःकोपवेशान्मरुतोदंडनात

ती ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मांगतोऽयत्ति तदा स्मृतिव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः। शिष्योयदि राजेति वदयति तदा स्तवत्येव
व्यवहारपदं तथा स्त्रयापि तामहोपात्तेत्यादि वचनात्पितामहोपात्तेस्वम्यादेरपि तत्पुत्रयोः स्वाम्ये
समानेयदि पिता विक्रयादिना पितामहोपार्जितस्वम्यादिना जायति। तदा पुत्रो यदि धर्माधिकरणं
प्रविशति तदापि तत्पुत्रयोरविस्तवत्येव व्यवहारः। तथाऽलिखितेऽपि रक्षणयादि स्त्रीधनं स्त्रीयाः
कृत्वा विद्यमानधनोपि या त्यमानेन ददाति तत्पत्युरपि प्रत्यक्षेव व्यवहारः। तथा स्तकदास
स्वामिनासद्व्यवहारं वदति गेस्तदासस्यापि। गस्तदासादीनधिकृत्य यस्यैषां स्वामितं कश्चि
न्नावयप्राणस्तशयस्तु। दासस्त्वासविशुद्धेतेपुत्रस्तागलस्तवतिनारदोक्तत्वात्। तदमोचनपु
त्रास्तागवस्वामिनासद्व्यवहारः केनवार्यते। तस्माद्दृष्टयोः श्रेयस्कारानस्तवृतिगुर्दिस्तिव्यवहारस्
इति प्रथमं शिष्यादयोतिवारणीया राज्ञासस्यनीतिज्ञैः शिष्यइत्यादिश्लोकस्य तात्पर्यथा। अत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अत्यंत निर्वंधे उ शिष्यादीनामप्युक्तरीत्या प्रवर्त्तनीयो व्यवहारः। यदप्येकस्य वङ्कलिः सार्धं
स्त्रीणां प्रेष्यजनस्य वञ्चनादयो सवेद्वावेदो धर्म विद्भिरुदाहृतः इति नारदवचनं तत्रैकस्या
पि यद्दाणं द्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेद्वयः॥ तथा एवं घ्नंतो वङ्कनो वेत्यादि स्मरणादेकार्थे।
वङ्कलिः सार्धं व्यवहारश्चेत्यतएवेति नित्यार्थे वङ्कलिरेकस्य युगपद्व्यवहारो न सवतीति द्रष्टव्यं
स्त्रीणामित्यपि गोपरोंडिकादि स्त्रीलिंगानां स्वातंत्र्याद्व्यवहारो सवतीत्येवेति। तदानीं सकल
स्त्रीणां पतिपुत्रजीवत्सु तत्पारतंत्र्यादीनां दयो व्यवहारश्चेति व्याख्येयं॥ प्रेष्यजनस्य वेत्यादि
दापि प्रेष्यजनस्वामि नर्यारतंत्र्यात्तु॥ स्वार्थव्यवहारोपि स्वाम्यनुज्ञयैव व्यवहारो नान्यथेति यो
जनीयं॥ ॥ परावर्त्त्यव्यवहारमुक्त्वा दानीं परावर्त्त्यद्रव्यमाह॥ पुनष्टौ हिरास्यादिशौल्किकस्त्वा
नपालादिलिरथि। धिगतं देयं न पेणधनिनेधनं विसावयेत्र वोलिंगैस्तु समं दंडयहति॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रनष्टं हिरण्यादि सौवर्णिकस्थाना पालादि तिरश्चि गतं राज्ञे समर्पितं यत्तद्राज्ञाधनिने दातव्यं यदि ध
नी रूपसंख्यादि लिलिंगैर्साधयति तिदं यदि न साधयति तदा तस्मै दंडः। असत्यवादित्वात्। अधि
गमस्य स्वत्वनिमित्तत्वात् तस्य तत्पालेतत्पराष्टतिरनेनोक्ता। अत्र कालावधिं वस्पतिशौल्किकै
स्थानपालैर्वा नष्टोपहृतमाहृतं॥ अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत परतो नृपः। मनुना पुनः सं
वत्सरत्रयमवधित्वेन नानिदिष्टि। प्रनष्टस्वामि किरि ठ राजा त्र्यहं निधापयेत्। अर्वाक् त्र्यह
ं हरेत स्वामी परतो नृपतिर्हरेदिति। तत्र वर्षत्रयापर्यंतमवश्यं स्वीकृतो यदि संवत्सरादव
र्वाक् स्वामी गच्छेत तदा स्वस्वामिवद्यात्। यदा पुनः संवत्सरादूर्ध्वमागच्छति तदा किंचिद्दशांशं
राज्ञे गृहीत्वा शेषं स्वामिने दद्यात्॥ यथाह॥ आददीतार्थं खड्गं प्रनष्टाधिगतो नृपः।
दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन्निति। तत्र प्रथमे वर्षे कृत्स्नं स्वीयं वदद्यात्। द्वितीये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वादसंभागं तृतीयेदशमं चतुर्थादिषु षष्टभागं गृहीत्वा शेषं दद्यात् ॥ राजा भागस्य च तुर्थांशो धि
गंत्रेदातव्यः । स्वामिन्यागमे तु रूक्षस्य धरस्य च तुर्थमंशमधिगंतुं दत्वा शेषं राजा गृह्णीयात् ॥ य
थाह गौतमः ॥ प्रनष्टस्वामिकमाधिगम्य संवत्सरं राजा रक्षेत् ऊर्ध्वं अधिगंतुश्चतुर्थो राज्ञः शेषो मि
तिश्च त्रसंवत्सरामित्येकवचनमविवक्षितं राजा त्वर्द्धं निधापयेदिति विस्मरणात् । हरेत्परतोन्य
पूर्वमेतदपि स्वामिनि नष्टे त्रयाद्ध्वं व्ययीकरणानुज्ञानपरं आगते तु स्वामिनि व्ययीकृतोपि
द्वयेराजा सर्वं ग्रामवत्तयं तत्समं दद्यादेतद्धिरण्यादि विषयं गवादि विषये वक्ष्यति । पणानक
काशकेदद्यादित्यादिना ॥ रथ्याउल्कशालादि निपतितस्य स्ववर्णादेर्नष्टस्याधिगमे विधिमु
क्त्वा अध्वनास्तौ चिरनिखातस्य स्ववर्णादेर्निधिशब्दवाच्यस्याधिगमो विधिमाह ॥ राजा लब्धो
निधिं दद्याद्द्विजेस्योर्धं द्विजः पुनः ॥ विद्वान्नशेषमादद्यात्सर्वस्य प्रभुरुच्यते ॥ इति रण्यनिधौ ल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्वेराजाषष्ठीसमाहरेत्॥अनिवेदितविज्ञातोदाप्यस्तीदंडमेवच॥उक्तलक्षणंनिधिरांजालब्धार्धं
ब्राह्मणोस्योदत्वाशेषंकोशेनिशेवेशयेत्॥ब्राह्मणस्तुविद्वान्श्रोत्रियाध्ययनसंपन्नःसदाचारोया
दिनिधिंलभेतेतदासर्वमेगृह्णीयात्॥यस्मादसौसर्वस्यजगतःप्रभुः॥इतरेणराजविद्वद्ब्राह्मणव्यति
रिक्तेनाविद्वद्ब्राह्मणक्षत्रियादिनानिधौलब्धेराजाषष्ठांशमाधिगच्छेदत्वाशेषंनिधिंस्वयमाहरे
त्॥यथाहविसिष्ठः॥अप्रज्ञायमानंवित्तंयोधिगच्छेद्राजातद्धरेदधिगच्छेत्षष्ठमंशंप्रदद्यादिति॥गौ
तमोपिनिधिगमोराजधनंनब्राह्मणस्वामिरूपस्य॥ब्राह्मणोप्याख्यातषष्ठमंशंलभेतेत्येकइति
अनिवेदितशतिकर्तरिनिष्ठा॥अनिवेदितःअसौविज्ञातश्चराज्ञेत्यनिवेदितः॥यःकश्चिन्निधिंलब्धा
राज्ञेनिवेदितिवान्विज्ञातश्चराज्ञासर्वंनिधिंदाप्यसितवोदंडश्चशक्त्यापेक्षया॥अथनिधेरपि
स्वाम्यागतरूपकसंख्यादिसिसर्वंसंवयतितदातस्मैराजानिधिंदत्वाषष्ठद्वादशांशंस्वयमाह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हरेत् । यथाह मनुः ॥ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः । तस्याददीत षड्भागं राजा द्वादशमे
वचेति ॥ अत्राविकल्पात्तु वर्णकालाद्यपेक्षया वेदितव्यः ॥ चौरहृतं प्रत्याह ॥ देयं चौरहृतं द्रव्यं राजा
जनपदाय तु । अददद्धि समाप्नोति किल्बिषं यस्य तस्य तत् । चौरैर्हृतं पूर्वं चौरो वा विजित्य जानपदा
पस्वदेशाद्वा निनेयं चौरहृतं द्रव्यं तस्मै राजा दातव्यं । किं यस्मात् अददत् अप्रयच्छतः तस्य तद्धृतं द्रव्यं तस्य
किल्बिषमाप्नोति तस्य चौरस्य ॥ यथाह मनुः ॥ ज्ञातव्यं सर्वचौरैस्तु राज्ञा चौरैर्हृतं धनं राजा तदुपयुं
जानश्चौरस्याप्नोति किल्बिषमिति । यदि चौरहस्तादादयस्वयमुपलब्धं हृतं तच्चौरस्य किल्बिषमाप्नोति य
थ चौरहृतमुपेक्षते तदा जानपदस्य किल्बिषमुभयथा चौरहृतापहरणाय पापायतमानोपि नशक्नुया
दाहृतं तदा तवर्द्धनं स्वकोशाद्दद्यात् ॥ यथाह गौतमः ॥ चौरहृतमविजित्य यथास्थानं गमयेत् कोशा
द्वा दद्यादिति ॥ हृद्धद्वैपायनोपि प्रत्याहृतुमशक्तस्तु धनं चौरैर्हृतं यदि ॥ स्वकोशान्न हि दद्यात्स्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दशकेनमहीतिति। साधारणासाधारणरूपीव्यवहारमाह कामसिधायाधनाष्टादशानीव्यवहारापा
दानांआधमणादानपदंदर्शयति। अशीतसागोवृद्धिःस्यादिनादिनमोच्यआधिसडुत्पन्नेप्रविष्टे द्वि
गुणेधनेइत्येवमतेन। तद्वर्णादानसंज्ञार्थं। ईदिशमणंदेयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणदेयं॥
अस्मिन्समयेअनेनप्रकारेणदेयमित्यधमर्णेपंचविधंउत्तमर्णेदानविधिरादानविधिश्चेतिद्विवि
धमिति। तत्रप्रथममुत्तमर्णस्यदानविधिमाह॥तत्पूर्वकलादितरेषां॥अशीतिसागोवृद्धिःस्यान्मा
सिमासिसवंधके॥वर्णक्रमाच्छतंद्वित्रिचतुःपंचमन्यथा॥मासिमासिप्रतिमाणवंधकेविश्वासार्थ
येधीयतेआधिरितियावत्॥वंधकेनसहवर्ततइतिसंवंधकःप्रयोगस्तस्मिन्संवंधकेप्रयोगेमुक्त
स्यइयस्याशीततमोसागोवृद्धिर्धर्म्यासंभवति॥अन्यथावंधकराहितेप्रयोगेवर्णानांब्राह्मणादीनांक्र
मेणद्वित्रिचतुःपंचकशतंधर्म्यंसंभवति॥ब्राह्मणेधर्मद्विकंशतं। क्षत्रियेत्रिकंवैश्येचतुष्कंशूद्रेप

38

धर

३८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चकं शतं धर्म्मं तावति। ब्राह्मणे धर्मेण द्विकं शतं। क्षत्रिये त्रिकं वैश्ये चतुर्थकं। शूद्रे पंचकं मासि मासि मासी
त्येव द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पंच वा द्वौ द्वौ त्रिवतुः पंचाः द्वि त्रिवतुः पंचा स्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रि
वतुः पंचकं शतं तदस्मिन् वृद्धाय लसद्भ्यो पदादीयते इति कर्त्र। इयं च मासि मासि गृह्यत इति का
लिका॥ इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया वित्तज्यप्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका स्तवती। तथा च नारदेन॥
कायिका कालिका चैव कारिता वतथा परा। चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधेत्युक्तो॥ कायावि
रोधिनी शास्त्रात्मुणपादादिका यिका प्रतिमासं स्त्रवंती या वृद्धिः सा कालिका स्मृता। वृद्धिः सा कारिता तामा
याणि केनस्वयं कृता॥ वृद्धेरपि युन वृद्धिश्चक्रवृद्धिरुदाहृतेति। गृहीतविशेषेण वृद्धेः प्रकारोतमाह॥
कीतारगस्तु दशकं समुद्रा विंशकं शतं। कीतारं भरणं तत्र गच्छंतीति कीतारगाः ये वृद्धा धनं गृही
त्वाधिकलाभार्थमितिगृहनं प्राणधनविनाशरीकाणां प्रविशंति ते दशकं शतं दद्युः। ये च समुद्रगास्ते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विंशकं शतं मासि मासी त्येव एतद्भुक्तिं सवति कोतारगेस्योदशकं शौसामुद्रेस्य च विंशकं शतं उत्तमवर्ण आद
दीत मूलविनाशस्यापि शांकितत्वा दिति ॥ इदानीं कारितां वृद्धिमाह ॥ दद्यु र्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जाति
षु । सर्वे ब्राह्मणादयो धर्मणा अवधके सवधके स्वकृतां स्वा स्युयगतीं वृद्धिं सर्वासु जातिषु दद्युः । क्वचिद्वृद्धा
पि वृद्धिं सवतीं । यथाह नारदः ॥ न वृद्धिः पीडति दत्तानीस्यादनाकारिता क्वचित् । अनाकारितमप्यूर्ध्वं सरा
र्धा द्विवर्धति वर्धत इति । यस्तु या चिंतकं गृहीत्वा देशांतरं गृहीत्वा गतः तं प्रति कात्यायनेनोक्तं । योया चि
तकमादाय तमदत्वा दिशं व्रजेत् ॥ ऊर्ध्वं संवत्सरात्तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् इति ॥ यश्च या चितकमादाय या चि
तोप्यदत्वा देशांतरं याति तं प्रति प्रेष्यते नैवोक्तं । कुतो द्वारमदत्वा यो या चितं स्वदिशं व्रजेत् ॥ ऊर्ध्वं मा
सत्रयात्तस्य तस्य तद्धनं वृद्धिमाप्नुयात् इति । यः पुनः स्वदेशस्थे एव या चितो या चितं याचनका
लादारभ्य वृद्धिं दापयेत् राजा ॥ यथाह ॥ स्वदेशस्थितो यस्तु न दद्या चितः क्वचित् ॥ ततो कारितां वृद्धिं म

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्वृतंवदापयेदिति। आताकारिवृद्धेरपवादोनारदेनोक्तः। घण्यमूल्यंस्तुतिन्यासोदंडोयश्चपकल्पि
तः॥ वृद्धयादानापक्षिपर्णावर्धंतेनाविवक्षिताः। अविवक्षिता अनाकारिताइति॥ अथकनाद्व्यविशे
षेणवृद्धिविशेषमाह॥ सततिस्तुपशुस्त्रीणांपशूनांस्त्रीणांसंततिरेववृद्धिःपशूनांस्त्रीणांपोषणासि
मर्थस्यतुष्टिसंततिकामप्रयोगःसंभवतियहणंवस्तीरपरिचर्योर्थिनः॥ अथकनाप्रयुक्तस्यद्र
व्यस्यवृद्धियहणंमंतदोणविरकालावस्थितस्यद्रव्यस्यक्रियतेपरावृद्धिरित्येतदाह॥ रसस्य
षड्गुणापुरावस्त्रधान्यहिरण्यानां। चतुस्त्रिद्विगुणापरा। रसस्यतैलघृतादेर्वृद्धियहणंमंतरेणविरा
कालावस्थितस्यस्वकृतयावृद्ध्या नधर्मोनस्यात्षड्गुणावृद्धिःपरा। नातपरंवर्धतेतथावस्त्रधान्यहि
रण्यानांयथासंख्यंचतुर्गुणाद्विगुणाचत्रिगुणावृद्धिःपरैर्विशिष्टेनतुरसस्यत्रैगुण्यमुक्तंद्विगु
हिरण्यंत्रिगुणंधान्यंधान्येनैवरसाव्याख्याताः। पुष्पमूलफलानिचतुलाघृतमस्यषड्गुणमितिमनु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नान्यधान्यस्यपुष्पमूलफलादिनौर्लवोमेषोर्णावमरीकेशादिः वाह्योवलीवर्द्धतुरगादिः॥धान्यशादलव
वाघविषयाद्वृद्धिः पंचगुणा त्वनातिक्रामति॥ तितन्नाधर्मर्णयोग्य [illegible] न दुलिष्यादिकालवशेन
वयवस्थादृष्टव्या॥ एतच्चसकृत्प्रयोगे सकृदाहरणेचवेदितव्यं।पुरुषांतरसंक्रमणेन प्रयोगां
तरकरणेनतस्मिन्नेव वापुरुषेरेकसंकल्पप्रयोगांतरीकरणे स्ववर्णादिकं द्वैगुण्याद्यतिक्रम्य पूर्ववि
द्वर्धते॥ सकृत्प्रयोगे प्रतिदिनप्रतिमासंप्रतिसंवत्सरं वा वृद्ध्याहरणे धर्मर्णदेयस्यद्विगुणोपासंप
वात्प्रयोगेयिप्रतिदिनप्रतिमासं वाकृतवृद्ध्यासकृद्द्वैगुण्यमतिक्रम्य वर्द्धतएवयद्याहमानुदैः॥सु
कीदवृद्धिद्वैगुण्यंनात्येतिसकृदाहृतेतिसकृदाहृतेत्वयिपाठोस्ति॥उपवयार्घंप्रयुक्तेद्वर्वकु
सीदंतस्यवृद्धिः कुसीदवृद्धिद्वैगुण्यंनात्येतिताक्रामति।यदिसकृदाहृतासकृत्प्रयुक्तापुरुषां
तरसंक्रमणादिनाप्रयोगांतरकेसैद्वैगुण्यमत्येति॥सकृदाहृतेतितुपावशनैःशनैः प्रतिदिनप्रति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मासं प्रति संवत्सरं वा धमर्णी दाहृता द्वे गुण्यमत्येति व्याख्येयं ॥ तथा गौतमेनाप्युक्तं । चिरस्थाने द्वे
गुण्यं प्रयोगास्येति प्रयोगस्यालेकवचनं निर्दिष्टं तेन प्रयोगांतरकरणाद्वे गुण्यातिक्रमोऽस्तिप्रेतः।
चिरस्थानइतिनिर्देशाच्छनैः शनैर्वृद्धिग्रहणाद्वे गुण्यातिक्रमादर्शितः॥ ऋणप्रयोगे धर्मा उक्तास्ते
प्रतिप्रयुक्तस्य धनस्य ग्रहणे स्यं धर्मा उच्यते॥ उपन्यासाध्यवचर्वनवावानपतासंवत्॥ साध्यमानेनपे
गछेन्नादद्यादाप्यश्चतुर्द्वेनं। पयक्तन्नमल्पपगतं मधमर्णेन धनं। सा रूपादिक्रिया वैयुतं वा साधनं प्रत्या
हरन धर्मादिक्रियुपापे उत्तमर्णो निपुतो वा चौनिवारणीयो न संवति। धर्मादयश्चापायागनुदर्शिताः। ध
र्मेणव्यवहारणाछलेनावारितेन वा प्रयुक्तं सद्धयोदयं पंचमेन बलेबलेन चेति। धर्मेणप्रतियुक्तेन सत्य
वचनेन व्यवहारणा सोऽर्थलेख्याद्यापुन्यापन्यासेन छलिनासो वाद्यादिभाजनस्तूषणादिग्रहेन अवरित
नश्चतोजनेन पंचमेनोपायेन बलेन न निगडबंधनादिना। उपयार्थं प्रयुक्तं द्रव्यमेवतेरुपायै

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रात्मसात्कुर्यादिति। प्रयत्नसाध्यमर्थं नवाप्नुयादिति वदन्नप्रतिपन्नं साधयन्नाज्ञानिवारणीयाति
दर्शयति। एतदेवस्पष्टीकृतं कात्यायनेन। पीडयेद्योधतीकाश्चिद्वाणिक्न्यायवादिनी। तस्मा
दर्थासाहीयेतेतसमं वाप्नुयाद्गमति। यस्तु धर्मादिसिरुपायैः प्रपन्नमर्थं साध्यमानो वाव्यमा
नोन्यपगच्छेद्राजान्यमासिगमेसाधयेतमासियुक्तैसदंडो सवतिराज्ञ्यनुसारिणेधनिने तद्ध
नंतापयेद्राज्ञादापोन्यपगच्छेन्नैवप्रकारादर्शिताः। राजातुस्वामिने विषुसीत्वैनेवप्रदापये
दिति। साध्यामानोन्यपगच्छेदित्येतस्मात्पावारव्ययेतनेत्यस्यप्रत्युदाहरणंबोधव्यं। वद्रूपूत्तमर्णि
केषुयुगपत्प्रतापेर्षुएकोधर्मार्णिकःकेतक्रमेणदाप्योराज्ञोत्यपेक्षितत्रारु। गृहीतानुक्रमाद्वा
प्योधनिनामधर्मार्णिकः। दत्वातुब्राह्मणायैवन्यपतेस्तदनंतरं। समानजातीयेषुधनिषुयेनैवक्र
मेणदाप्यधर्मार्णिकोदाप्योराज्ञासिन्नजातीयेषुब्राह्मणादिषुक्रमेण॥ यदापुनरुत्तमर्णोदुर्बलःप्रति

४१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पन्नमर्थं धर्मा। दिलिरुपयैः साधयितुं मराकुवन्नाज्ञामाधितार्थोस्तवतितदाधर्मणस्पर्दउमु
त्तमर्णसवस्तुतिदानमाह॥राज्ञाधर्मणकोदाप्यः साधिताद्दशकंशतं।पंचकंवसतेदाप्यः प्रा
प्तार्थेक्तमर्णिकः॥अधमर्णिकोराज्ञाप्रतिपन्नार्थासाधिताद्दशकंशतंदाप्यः।प्रतिपन्नस्यदश
मांशंराज्ञाधर्मार्णिकादंडरूपेणगृह्णीयादित्यर्थः।उत्तमर्णिकस्तुप्राप्तार्थः।पंचकशतंधृतिरु
पेणदाप्यः साधितस्यार्थस्यविंशतिंशतितमंभागमुत्कृष्टवर्णाद्राजास्वल्पार्थंगृह्णीयादित्यर्थ
।अप्रतिपन्नार्थसाधनेतु दंडविभागोदर्शितोनिह्नवेसावितोदद्यादित्यादिना॥सधनम
धमर्णिकंप्रत्युक्तंअधनोनिर्धनमधमर्णिकंप्रत्याह॥हीनजातिपरीक्षणमृणार्थंकर्मका
रयेत्।ब्राह्मणस्यपरिक्षणंशनैर्दाप्यंथयोदयं॥ब्राह्मणादिजातिरुत्तमर्णहीनजातिक्षत्रि
यादिर्जातिपरीक्षणंधनमृणार्थंवृणनिवृत्तयेकर्मस्याजात्यनुरूपंकारयेत्तत्कदुवाविरोधने

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ब्राह्मणः पुनः परीक्षणे निर्धनः शैनेयथोदर्यं यथा संसवमणीदाप्यः अत्र वर्णानर्जातिग्रहणं समं।
जातेरप्युपलक्षणं नतश्च समजातिमपि यरिक्षणं यथा वित्तं कर्म कारयेत् ॥ ब्राह्मणग्रहणं विश्व
योजातेरुपलक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि परिक्षीणो वैश्यदः शानेः शनैर्दाप्योयथोदर्यं। एतदेव
स्पष्टीकृतमनुनाकर्मणा यिसमङ्गीकुर्याद्धनिकेनाधमर्णिकः ॥ समोपकृष्टजातिश्च दद्याच्छोर्यं स्मृत
कृनोरिति ॥ उत्तमर्णेन समं निवृत्तोत्तमर्णाधमर्णविपदेशमात्मानमधमर्णिः कर्मणा कुर्यादित्यर्थः।
किं वि ॥ दीयमानेन गृह्णीयात्प्रयुक्तं यः स्वकं धनं। मध्यस्थास्थापितं यस्याद्वर्धते न ततः परं। उप
वार्यार्थप्रयुक्तं धनमधमर्णो तदीयमानं उत्तमर्णो दद्याद्विलोसादिनगृह्णाति तदाधमर्णेन मध्यमस्थ
स्थापितं यादिस्यात्तदा ततः स्थापनादूर्ध्वं न वर्धते अथ स्थापितमपि याच्यमानो न ददाति। ततः
पूर्वं वर्धतएव ॥ इदानीं देयमणं यमणं यदायेन वदेयं तदाह ॥ अविलम्बैः कुटुंबार्थं यद्गृणीतु कृतं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सवेतु॥ दद्यात्स्तद्विच्छिन्नः प्रेते प्रोषिते वा कुटं विनाऽविसक्तैर्वृद्धिः कुटावाद्येमेकैकेन वा॥
यद्ऋणं कृतं तद्ऋणं कुटं वा दद्यात् तस्मिन् प्रेते प्रोषिते वा तद्विच्छिन्नः सर्वं दद्यात्॥ येन देवमित्य
त्र प्रत्युदाहरणमाह॥ न योषित्पतिपुत्रास्तं न पुत्रेण कृतं पिता दद्याद् ऋते कुटुंबार्थान पतिः
स्त्रीकृतं तथा। पत्या कृतमृणं योषिद्भार्यानैव दद्यात् पुत्रेण कृतं योषिन्मता न दद्यात्॥ तथा पु
त्रेण कृतं पिता न दद्यात्। तथा भार्या कृतं पतिः कुटं वार्थाद्धृतं ज्ञातिसर्वशेषमनन्यकुटं वा॥
र्थं येन केनापि कृतं तत्कुटं विना देयं तदलाभे तदापद्गते देयमित्यर्थः मेवा पुत्रपौत्रैर्ऋणं देय
मिति वक्ष्यति तस्य पुरस्तादपदादमाह॥ सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टं कृत्वा दद्यात् तत
थैव हि पुत्रो दद्यान्न पौत्रः। सुरापानेन यत्कृतमृणं कामकृतस्त्रीव्यसनानि वृत्तं द्यूते पराजयो निवृ
त्तं दण्डशुल्कयोश्चावशिष्टं यथा दानं द्यूतवदिवलादिस्थो यत्प्रतिज्ञातं। यत्प्रतिज्ञातं द्यूतवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिनिमल्लेवकुवैद्यैकितवेकितवेशाठे। चाटचरणचोरे दंडलवति निष्फलमितिस्मरणात्। एतद्ध
णपि त्राकृतं पुत्रादिसौंडिकादिस्पोन दद्यात्। अत्र दंडशुल्कावशिष्टकमित्यवशिष्टग्रहणा
सर्वेदातव्यमितिनर्मतव्य। दंडवाशेषदंडवाशुल्कंतच्छेषमेवच॥ नदातव्यंतुपुत्रेणवृद्ध
नव्यावहारिकमित्यौशनसःस्मरणात्। गौतमेनापुत्रे। मद्यशुल्कधृतदंडानष्टेत्वानधिक
सावेपुष्टिति। नपुत्रस्योपरिसावंतीत्यर्थः॥ अनेनादेयमाणमुक्तं। नपतिःस्त्रीकृतंतथेसस्यापवादमा
ह॥ गोपशौंडिकचैलूषरजकयाधयोषितः। सणदद्यात्पतिस्तेषीयस्माद्वृतिस्तदाश्रया॥ गोपा
गोपालः शौंडिकासुराकारः चैलूषोनटः। रजकोवस्त्राणांरंजकः। व्याधोमृगयुः एतेषांयोषि
द्भिर्यद्गृणकृतंपतिस्तिर्देयं। यस्मात्तेषांवृत्तिनावनंतदाश्रयायोषिद्धनंदेयंयस्माद्वृत्तिस्तदा
श्रयतिस्तेतुयपदेशादन्योपियेयोषिद्धनंनजीनास्तेपियोषिकृतमपि॥ यद्धारितिगम्यते। पति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतं सार्यानदद्यादित्यस्यापवादसाह ॥ प्रतिपन्नं स्त्रियादेयं पत्यावासह यत्कृतं । स्वयंकृतं
वा यद्दत्तं नान्यास्त्रीदातुमर्हति ॥ सुमूर्षणा प्रदत्तं वा पत्या नियुक्तया यर्णं दानेयस्य प्रतिप-
न्नं तत्पतिकृतमृणं देयं । यच्च पत्या सह सार्या यर्णं कृतं तदपि सत्रत्ता वा सार्यया ऽपुत्रया देय
ऽयद्यस्वयमेव कृतमृणं तदपि देयं । ननु प्रतिपन्नादित्रियं स्त्रिया दोषमिति न वक्तव्यं ॥ संदे-
हासावात् । उच्यते ॥ सार्या पुत्रश्चदासश्च त्रयएवाधनास्मृताः । ये नैसमधिगच्छंति यस्य ते त
स्मृतइ नर्मिति वचनान्निधनत्वेन प्रतिपन्नादिषदोनासंकायामिदमुच्यते प्रतिपन्नं स्त्रियादेय
मित्यादि । नचानेन वचनेन स्त्र्यादीनां निधनित्वमभिधीयते परंतु ऋणमात्रप्रतिपादनपरत्वात्
एतद्विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते नान्यस्त्रीदातुमर्हतीत्येतन्नार्हितवक्तव्यं विधानेनैवास्य
नप्रतिषेधसिद्धेः । उच्यते ॥ प्रतिपन्नं स्त्रियादेयं पत्यावासह यत्कृतमित्यनयोरपवादार्थमु-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यते। अन्यत्सुराकामादिवचनोपात्तप्रतिपन्नमपि [illegible]त्पासहकृतमपि न देयमिति। पुनरपि य
दृणं दातव्यं येन च दातव्यं यत्र काले दातव्यं तत्त्रितयमाह॥ पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनाति
श्रुतोपि वा॥ पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयं निह्नवे साक्षिसाधितं॥ पिता यदि दातव्यमृणमदत्त्वा प्रेतो
व्यसनाति श्रुतोपि वा। दूरदेशागतोऽविक्रियमाणीयव्याधाद्यतिस्तूतो वा तदा तत्कृतमृणं
अवश्यापनेयं पुत्रेणपौत्रेणा वा। पितृधनाभावेपि पुत्रत्वेन च तत्क्रमोपायमेव पितृभावे
पुत्रः॥ पुत्राभावे पौत्रश्चेति। पुत्रेणपौत्रेणवा निह्नवे कृतार्थनासाक्ष्यादि सिद्धं वित्तमृणं देयं
पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः॥ अत्र पितरि प्रोषित इत्येतावद्भूतो कालविशेषस्तु नारदेनोक्तो द्रष्ट
व्यः। नाकृतवत्सरार्द्धं प्रोषितपितरि प्रोषिते सुतः। ऋणं दद्यात्पितृव्ये काज्येष्ठे वा तदर्थं यापि वेतो
पेतोपि प्रोषितव्यवहारकालो न दद्यात्। प्राप्तव्यवहारकालस्तु दद्यात्। स च कालस्तेनैव दाशि

४४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तः गर्भस्थैः सदृशो ज्ञेयः अष्टमाद्वत्सराच्छिशुः बलं आषोडशाद्वर्षं त्वेगोऽद्योतिशाद्वते। परतो
व्यवहारज्ञः स्वतंत्रपितराद्वतइति। यद्यपि पितृमरणादूर्ध्वं बालोपि स्वतंत्रो जातस्तथापि न
नणाद्भागस्तवति। यथाह। अप्राप्तव्यवहारश्चेत् स्वतंत्रोपि हि नार्णसोकृ। स्वातंत्र्यं हि स्मृतं ज्येष्ठ
ज्यैष्ठ्यं गुणवयवः कृतमिति॥ तथा। आमेधाद्धानं निषेधश्च दृश्यते॥ अप्राप्तव्यवहारश्च दृतो
दानेनमुषोवृती। विषमस्थावनासिध्यानवैतानाद्धयेन्नृपइति। यस्मादतो पुत्रेण जातेन स्वार्थ
मुत्सृज्य पयन्नतः॥ क्षणात्पितामोवनीयो यथानारदकं वजोहति। पुत्रेण व्यवहारज्ञ तयाजा
तेन निष्फलं न्नेनेति व्याख्याय। आधेनुवालस्यापि अधिकारः॥ न मूलालिव्यावहारे येदन्यत्र स्व
धानि नयनादितिगौतस्मरणात्। पुत्रपुत्रैरिति वङ्क्वचन निर्देशाद्बहवः पुत्राऽयादिपि
सक्ताः स्वांशानुरूपेणार्थं दद्युः। आविभक्ताश्चेत्तूयसमुच्छानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रधानस्तएवदद्यादितिगम्यति ॥ यथाह नारदः ॥ अतिऊर्द्धं पितुः पुत्रा ऋणं दद्युरर्थकं ॥ ज्ञातः ॥ अ
विभक्ता विभक्ता वा यस्तां बाधवं कृतेकरामिति । अत्रवयद्यपि पुत्रपौत्रऋणं देयमित्यविशेषणो
क्तं तथापि पुत्रेणा यथापितासद्वृद्धिकं ददातितथैवदेयं । पौत्रेणा तु समभूल्यमेवदातव्यं नवृ
द्धिरितिविशेषोपगन्तव्यः ऋणमापत्मीपवत्यिऽपुत्रदेयं विभावीतं । पैतमहं समदेयमदेयं
तस्मै उतस्यात्विति बृहस्पतिवचनात् ॥ अत्रविभावितमित्यविशेषोपादानात्साक्षिभावितामि
त्यत्रसाक्षिग्रहणं प्रमाणोपलक्षणं समयवक्तीतदेवदेयं नवृद्धिः । तत्सुतस्यप्रपौत्रेसादे
यमगृहीतधनस्य । एतच्चोत्तरश्लोकस्पष्टइष्यतो ॥ ऋणापकरणं ज्ञात्वा पुत्रः पौत्रश्तिवयः क
त्तारोदर्शिताः ॥ तेषांवसमवायेक्रमोपिदर्शितः इदानीं कर्तारंसमवायेचत्रमाह ॥ रिक्थग्राही
ऋणदाप्यो यापिऊस्तथैवच पुत्रोनन्या मितद्रव्यः पुत्रहीनस्यारिक्थिनः ॥ अन्यदीयंद्रव्यमन्यस्य

45

४५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कर्यादिव्यतिरेकेणाय स्त्रीसवतितद्रिक्थ॥ विभागद्वारेण रिक्थं गृह्णाती तिरिग्रहः मृतस्य दाप्यः॥
एतदुक्तं सवतियोय दीयं द्रव्यं रिक्थरूपं गृह्णाति तिमृतमृणं दाप्यो न वोरादिति। योषि
तं तार्यो गृह्णाती तियोषिद्भ्रातृस्तथैव वर्णं दाप्यः॥ यदीयो योषितं योगृह्णाति स तच्छ्रुतमृणं दा
प्यः योषितोर्थं विभाज्यपुत्रव्यत्वेन रिक्थव्यपदेशानर्हत्वाद्वचनं निर्देशः। पुत्रश्चानन्याश्रित
द्रव्यस्तं दाप्यः॥ अन्यमाश्रितं अन्याश्रितं अन्याश्रितं माता पित्रसंबंधि द्रव्यं यस्य सावनाश्रि
तद्रव्यः न अन्याश्रितद्रव्यः पुत्रहीनस्य रिक्थं न दाप्य इति संबंधः॥ येतेषां समवाये क्रम
पाठक्रमयेव च ग्राह्याणां राप्यस्तदभावे योषिद्भ्रातृस्तदभावे पुत्र इति न चेतेषां समवाय
एव नोपपद्यते न स्त्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुरिति। पुत्रे सत्यपि स्मरिक्थं गृह्णाति सैव
वातु॥ योषिद्भ्रातोपि नोपपद्यते न द्वितीयश्च साधीनीक्ष्वचिद्भर्तोपदिष्टपतिशतिस्मरणात्॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तथार्णपुत्रोदाप्य इत्यप्ययुक्तं पुत्रपौत्रैः ऋणं देयमित्युक्तत्वात्॥ अनन्याश्रितद्रव्य इति विशेषण
मप्यनर्थकं। पुत्रो सति द्रव्यस्यात्यापग्रणासंभवात्। संभवे वरि छ्याहीत्यनेनैव गतार्थत्वात्॥
पुत्रहीनस्य रिक्थ इत्येतदपि न वक्तव्यं। पुत्रे सत्यपि ऋणं छ्याह ऋणं दाप्य इति स्थितं॥ असति
पुत्रे ऋणं छ्याही सुतरां दाप्य इति सिद्धमेवेति॥ अत्रोच्यते। पुत्रो सत्यप्यनारिक्थतया ही संभवति
स्त्रीवीधवधिरादीनां पुत्रत्वेपि रिक्थहरत्वाभावात्॥ तथा बलीवादीननुक्रम्य सर्वत्रास्तु निरन्ना
फाइति वदन्ति॥ तथा सर्वर्णपुत्रोप्यनायद्वृत्तो नलभते कैषा मिति गौतमवचनात्। अतश्चकी
वादिषु पुत्रेष्वसत्स्वन्यायद्वृत्तेषु मदणापुत्रे सति रिक्थ्याही पितृव्यतत्पुत्रादिः॥ योषीड्रही
यद्यपि शास्त्रविरोधेन नभवति तथाप्यति क्रोतनिषेधः पूर्वपति कृतर्णापाकरणार्थं का
स्त्रीवल्येव। यत्र तस्य ऋणं खौरिणी नाम तिर्मोग्रहीति यत्र पुनर्भवति स्त्रणी प्रथमं॥ यथाह
नारदः॥

४६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परपूर्वा स्त्रियस्तन्याः स्मृतप्रोक्ता यथाक्रमं पुनर्भूः स्त्रिविधा तासां स्वैरिणी चतुर्विधा। कन्यैर्वद्धा तयोर्निर्याष्ट
पाणिग्रहदूषिता। उत्पन्नसाहसान्यस्मै सा द्वितीया प्रकीर्तिता॥ उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा। अस्मु
दिवरेषु स्त्री वेश्या वैर्यापदीयते। सवर्णायस्य पिंडाय सा तृतीया प्रकीर्तिता। स्त्री प्रसूता प्रसूता वा पत्यावे
वतु जीवति जीवती कामात्समाश्रयेदन्यं प्रथमा सैरिणी तु सा। कौमारं पतिमुत्सृज्य यात्यन्यं पुरुषं यता पुनः
यस्य गृहं सा या सा द्वितीया प्रकीर्तिता मृतस्तर्तारि तु प्राप्तान्देवरादीन्पास्यया उपगच्छत्यर्थकामा सा तृती
या प्रकीर्तिता। प्राप्तदेशी हृता क्रीता क्षुत्पिपासातुरा च या॥ तवास्मि सुगता सा चतुर्थी प्रकीर्तिता॥ अतिमा
स्वैरिणी नीया प्रमा च पुनर्भूर्वा। स्त्रीणां तयोः पतिः कुर्यादद्याद्वस्त्रं उपश्रयं इति। तथा न्यायपियो षिद्भ्रातृक्षणया
करणाधिकारीत्ते नैव दर्शितः। या तु सप्रधने वस्त्री सापत्या वान्यमाश्रयेत्॥ सोस्मादद्याद्धनं तस्यै रुसा जे
द्वातथैवती। प्रकृष्टं धनमस्य वर्तते इति सप्रधाना वडूधनो वडूधने इति यावत्॥ तथ अप्रधानस्य द्वा पुनस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मृतस्योपैतियः स्त्रियं। ज्ञाणवोढुः समभजते सैव वास्य धनं स्मृतं मिति। पुत्रस्य पुनर्वर्द्धनं क्रमार्थं अनन्या
श्रितद्रव्य इति वक्रपुत्रेषु रिक्थासाचेष्य शाग्रहणे पयोग्यस्यैव सर्वपाकरणाधिकारो नायोग्यस्य। घादरित्य
वमर्थं पुत्रहीनस्य रिक्थं न इत्यतदपि पुत्रपुत्रहीनस्य प्रपौत्रादयो यदि रिक्थं गृह्णीति तदर्थं दाप्या नाम
येत्येवमर्थं पुत्रपौत्रौ तुरिक्थग्रहणाभावे पि दाप्या वित्युक्तं॥ यथाह नारदः॥ क्रमादस्यागतं पुत्रे
त्रणमुद्धृतं। दद्यः पैतामहं पौत्रास्तच्चतुर्थान्निवर्त्तते इति सर्वनिरवद्यं। यद्वा योषिद्भ्रातृभावे पुत्रो दा
प्य इत्युक्तं॥ पुत्राभावे योषिद्भ्रातृदाप्य इत्युच्यते। पुत्रहीनपरिच्छिन्न इति रिक्थे न योषिदेवो
च्यते। स एव वास्य धनं स्मृतमिति स्मरणात्॥ योयस्य हरते दारान्स मृतस्य हरेत धनमिति वचनं तु योषि
द्भ्रातृभावे पुत्रदाप्यः पुत्राभावे योषिद्भ्रातृदाप्य इति परस्परावरुद्धं उभयसद्भावेन काचिद्दाप्य इति। ने
षदोषः॥ अतिमस्तौ रिणीग्राहिणः त्रयमपुनर्ग्राहिणः सप्रधानस्त्रीद्वारिणश्च सा वे पुत्रो दाप्यः पुत्रस्ता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेतुर्निर्धनेनिपेरैस्पयोषिद्भ्राहीदाप्यइति एतदेवोक्तंनारदेन। धनस्त्रीहारिपुत्राणामसालाग्पोध
नंहरेत्। पुत्रोऽसतोःस्त्रीधनिनोःस्त्रीरक्षणंधनपुत्रयोरिति। धनिस्त्रीहारिपुत्राणांसमवायेयोध
नंहरेत्सर्वसाक्। स्त्रीधनिनोःस्त्रीवधनंवस्त्रीधनेतेविद्येतेययोस्तौस्त्रीधनिनौतयोःस्त्रीध
निनैरसितोःपुत्रएवर्णसाक्। धनपुत्रयोरसतोःस्त्रीहार्यंधर्मसाक्॥ स्त्रीहार्यसावेपुत्रद्वाणसा
कपुत्रसावेस्त्रीहारिपुत्राद्वाणकस्यदाप्याइतितिवीरोधप्रतिसासपरिहारःपूर्ववत्॥ पुत्रहीन
स्यरिक्थिनइत्यस्यान्याव्याख्या॥ येतेधनस्त्रीहारिपुत्राद्वाणकस्यदाप्याइतिवीरमित्रायामुक्तवर्णस
दाप्यास्तदसावेतत्पुत्रादेःपुत्राद्यसावेकस्यदाप्याइतिपक्षायामिदमुपतिष्ठते। पुत्रहीनपरि
क्थिनइतिपुत्राद्यन्वयहीनस्योक्तमर्थस्यायोरिक्थयहणायोग्यःसापिडादिस्तस्यतत्रिक्थिनादाप्यः
तथावनारदेन॥ ब्राह्मणस्यतुयद्द्रव्यंसान्वयस्यनवास्तिचेत्तन्निर्वपेत्तत्रकुल्येषुतदसावस्यविधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धित्यसिधायामिहितं। यदा तु नसङ्ख्यास्फर्नवसं वंधिवंधवाः। तदाद्या द्विजेस्पस्कृतेषसस्व
मुनिपेक्षीपेदिति॥ अकनापुरुषविशेषेक्षणयहणप्रतिषेधनपुसंगादम्पाप्रतिषेधति। स्व
ष्टणामथदंपत्योः पितुः पुत्रस्यवैवहि। प्रतिसाव्यभ्रणसाद्यमालेसतेनतुस्मृते। प्रतिसुवोला
वः प्रतिसाव्यंस्त्रहणादंपत्योः पितापुत्रयोः पक्षेद्रव्यवायावसानत्वात्॥ क्षणस्यवावस्पप्रतिदेय
त्वात्। एतद्वपरस्परानुमतिव्यतिरेकेणापरस्परानुमत्यात्वेविसक्तातामपिप्राप्ताद्या दिसवत्
वा। विसागाद्वंतुपरस्परानुमितिव्यतिरेकेणापिसवति। ननुदंपत्योर्विसागात्प्राक्प्रतिसा
व्याप्रतिषेधोनयुज्यते। तयोर्विसागासावेनविशेषणानथाकिंतु। पिसागासावश्चोपरूपंवे
दनद्वाशितः। जयापत्योर्नविसागोविद्यतइति। सत्यो। श्रोतस्मार्तोग्निसाध्येषुकर्मसुतत्फलेषु
चाविसागासावेनपुनःसर्वकर्मसुद्रव्येषुवा। तथाहि॥ जयापत्योर्नविसागोविद्यतइत्फले

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किमितिन विद्यतइत्यपेक्षायांहेतुमुक्तवान्॥पाणिग्रहणाद्धिसहत्वंकर्मसु तथापुण्यफलेषु चेति। हि
यस्मात्पाणिग्रहणादारस्यकर्मसुसहत्वंश्रूयतेजयापतीअग्निमादधीयातामिति।तस्मादाधानेसह
धिकारादाधानसिद्धाग्निसाध्येषुकर्मसुसहाधिकारः॥तथाकर्मस्मार्ते विवाहाग्नावित्यादिस्मरणा
द्विवाहसिद्धाग्निसाध्येष्वपिकर्मसुसहाधिकारएवाश्रुतश्चोसत्यविवाहाग्निरपेक्षेषुकर्मसुपूर्तेषुजा
यास्पत्योःपृथगेवाधिकारःसंपद्यते॥तथापुण्यानांफलेषुस्वर्गादिषुजायापत्योःसहत्वंश्रूयते।
दिविज्योतिरजमारभेतामित्यादि॥येषुपुण्यकर्मसुसहाधिकारस्तेषांफलेषुसहत्वमिति बोद्ध
व्यं।नपुनःपूर्तांतत्रनुज्ञायानुधिष्ठानोफलेष्वपि।ननुद्रव्यस्वामित्वेपिसहत्वमुक्तं॥द्रव्यपरिग्रहे
चनहिसर्तुर्वियोगावः।प्रसादोसनोमित्यकदानस्तेयमुपयमुपदिशतिति।सर्वंद्रव्यस्वामित्वपक्षेत्वा
दर्शितमनेनपुनर्वियोगासावः॥यस्माद्द्रव्यपरिग्रहेषुवेत्फरकोतत्रकारणमुक्तं॥सर्तुर्विप्रवास

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैमित्तिकेऽवश्यकर्तव्ये दाने अतिथिभोजनशिक्षाप्रदानादौ हि यस्मान्नस्तेयमुपदिशंति मन्वादयः
तस्माद्भार्या अपि द्रव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेयं स्यादिति ॥ तस्माद्भर्तुरिच्छया सा भार्या वा अपि द्रव्य
विसर्गे सर्वत्रैव नस्वेच्छया । यथावदाह । यदि ऊर्ध्वं समाधौ शान्यन्नः कार्याः समो सिंकाशति ॥ अ
थ प्रातिसाव्यं निरूपयेदुमाह ॥ दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिसाव्यं विधीयते ॥ अद्येतु वितथे दाप्या
विरस्फुटा अपि ॥ प्रतिसाव्यं नाम विश्वासार्थं पुरुषांतरेण सह समयः ॥ तच्च विषयस्तदा त्रिधा स्ति
द्यते यथा दर्शने यथा दर्शनापेक्षापाने मं दर्शयिष्यामीति प्रत्यये विश्वासे सत्प्रत्ययेनास्पर्तं प्रय
च्छ नार्यलीवं च इष्यते यथा मुधस्य पुत्रो यमुवराप्रायन्नरस्य ग्रामवरो । स्तीति दाने यथा यं न ददा
ति तदानीमहमेव दास्यामीति प्रातिसाव्यं विधीयते इति प्रत्ये कं सर्वेषां । अद्येतु दर्शनप्रत्ययप्र
तिसुवौ वितथे न्यथा सावेऽदर्शने विश्वासव्यतिचारे सर्वे दाप्या परास्ता प्रस्फुटे धने मल्लवर्तस्य ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इतरस्य दानप्रतिस्तुवः सुता अपि दापूर्वयोः उ तान दाप्या इत्युक्तौ सुता इति वदात्तानपौत्रा दाप्या इ
ति दर्शितं ॥ एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह ॥ दर्श ॥ न प्रातिस्वर्यैत्र मृतः प्रत्ययकोपि वा ॥ न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्द
नाययः स्थितः ॥ यदा दर्शनप्रतिस्तः प्राप्तिको हि वा प्रतिस्तर्हि दृष्टगतस्तदा तयोः पुत्राः प्रातिस्वाव्यायात
पैतृकमृणं न दद्युः । यस्तु दानायस्थितः प्रतिस्तर्हि दृष्टगतास्तस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्राः तेतमूलमेव दद्यु
निवृद्धिं ॥ ऋणं पौत्रा मह्यपैत्रैः प्रातिस्वाव्यागतौ सुतः ॥ समं दद्यात सुतैतु न दाप्याति निश्चयः इति व्या
सवचनात् ॥ प्रातिस्वाव्यतिरिक्तपौत्रा मह्यमृणं पैत्रैः समं यावद्भूतं तावद्यदेव दद्यात न वृद्धिं त
था सुतोपि प्रातिस्वाव्यागतपित्र्यमृणं समं एव दद्यात् तयोः पुत्रपौत्रयोः सुतौ प्रयौत्रयेत्रावप्राति
स्वाव्यायातवलं यथाक्रमं मयगृहीतधनेन दाप्यविति । यदापि स्मरणं । स्वादकोवित्तहीनः स्यात्त्रम
कोवित्तवान्पदि । मूलं तस्य सवेद्दपं न वृद्धिं दातुमर्हति । तदपि लग्नकः प्रतिस्तः स्वादकोधमर्णः ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लग्नको यदि वित्तर्वा वधकं एकैर्वा लग्नं गृहीत्वा प्रतिसूर्ज्ञातस्तत्र तत्पुत्रा अपि पितुः तस्मादेव वध
कात् पुत्रा तिलाद्यायतमणि दद्यु रेव ॥ यथाह कात्यायनः ॥ गृहीत्वा वधकं यत्र दर्शने स्थि
तो सवेत । विनापि त्राधनात् तस्मादाप्यः स्यात् दृष्टसुतश्चिति दर्शनग्रहणं प्रत्यपरोपलक्षणं ॥
विनापि त्रापि तरि प्रेते दूरदेशगते वेति ॥ यस्मिन्ननेक प्रतिसूर्सस्तत्र कथं सेस्तवस्त
त्रैकथं दातव्यमित्याह ॥ बहुसुर्य दिर्वा रौ दृष्टः प्रतिसुवो वा प्रतिसुवो धनं । एकछायाश्रि
तेषु धनिकस्य यथारुचि । यद्येकस्मिन्नयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिसुवस्तदर्थं विभज्य स्वा
रौ न दद्युः । एकछायाश्रितेषु प्रतिसूषु एषस्याधमर्णस्य छाया साद्दश्येता मानिताः एकछ
याश्रिताः अधमर्णो यथा कृच्छ्रेण द्रव्यदानाय स्थितः तथा दानप्रतिप्रतिसुवो पि प्रत्येक
कृच्छ्रदानाय स्थितश्चित् एवं दर्शने प्रत्ययवैतिथे एकछायाश्रितेष्वप्रतिसूषु यस्य धनि

50

40

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कस्योत्तमर्णस्य यथाह विष्णुः यो कामं ऋतं धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वार्थं यं प्रार्थयते स ए
वं कुर्वन्दद्यान्नातः। एष छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतः तत्सुतश्चेत्संविहितः।
तदा धनिके छायामसर्वदाप्यः। मृते तु कस्मिंश्चिद्विस्वे पित्रा मृद्धिकदाप्यः॥ यथाह कात्या
यनः॥ एष छायाश्रितेषु प्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते। प्रोषिते तत्सुतः सर्वं मित्रं रांतुम्य
तेतु सदृशति॥ प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिसूदत्तप्रतिक्रियाविधिमाह॥ प्रतिसूर्दाप्य
तो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनो द्विगुणं प्रतिदातव्यं ऋणिकैस्तस्य तद्भवेत्। यद्द्रव्यं प्रतिसूस्तस्य
वो वाधनिकेनोपपीडितः। प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राजा धनिनं दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलो
भेन स्वमयपेत्य दत्तं॥ यथाह नारदः॥ पंचार्थप्रतिसूर्दद्यान्निकेनोपपीडितः। ऋणिकं तं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रति सुवेद्विगुणं प्रतिदापयेदिति। ऋणकेरधमर्णेस्तस्य प्रति सुवस्तु द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं
स्यात्। तद्वकाविशेषमनपेस्य सद्य एवाद्विगुणं दातव्यं वचनात्समर्थ्यात्। एतद्धिरण्य
विषयं नान्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति। तद्य पूर्वोक्तकालकलाक्रयावाधेनाप्युप
पद्यते। यथा जातोष्टिविधौ नष्टं वित्त्वा वेधेन। अपि वा सद्यः सद्वृद्धिकदानपक्षे पञ्चस्त्रीणां स
द्यः संतत्यसावात्मूल्यदानमेव प्राप्नोतीति। तदसत्। वस्त्रधान्यहिरण्यानां वा तु स्त्रिद्विगु
णापरेत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यादिसिद्धे द्वैगुण्यमात्रविधानं वचनं यनर्थकं
स्यात्। पञ्चस्त्रीणां तु कालक्रमपक्षेपि संतत्यसावेव रूपदानमेव। यदा प्रतिसूरपिंडव्यव
हारानंतरं कियतापि कालेनाधमर्णेन संघटते तदा संततिरपि तस्य सत्यैव। यदा पूर्वसिद्ध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

संतत्यादसहपञ्चास्त्रियोदास्यं तीति नाकिं विंदेतत्। तथा प्रातिलाव्यं प्रतीकृतमतश्च प्रतिसु
वादत्तप्रतिदत्तयेक्वन प्रीतिदत्तस्य वावना स्त्राग्दृद्धिरस्ति ॥ यथाह। प्रीतिदत्तेतु या किंचि
द्दृद्धतेनत्वया वितं यावमानमदत्तवेद्दर्धते पंचकं शतमिति। अतश्चास्य प्रतिदत्तस्या या
वित्तस्या पिदानदिवसादारभ्य यावद्द्विगुणं कालक्रमेण दृद्धिरित्यनेनवचनेनोच्यतइ
ति। तदप्यसत्। अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेर्द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिहप्रतीय
ते। तस्मात्कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारंभसामर्थ्यादिति सुष्ठुक्तं॥
प्रतिरूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्यप्राप्ते अपवादमाह॥ संतस्त्रीपशुषे वधान्यं त्रिगुणमेव च॥
वस्त्रचतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा। हिरण्यं द्वैगुण्यं कालं जारदेयैव स्त्रीपाश्चादयः प्रति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पादितद्वद्यादाप्याः। श्लोकस्तु व्याख्यातएव॥ यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठा तद्द्रव्यप्रा
तिसूदर्त्तखादकेन तया वृद्ध्या सह कालो विशेषमनपेक्ष्य सद्योदातव्यमिति तात्पर्या
र्थः। यदा तिदर्शनप्रतिसूः संप्रतिपन्ने काले धर्मार्थदर्शयितुमसमर्थस्तद्धनान्वेषणा
क्षयुतस्य पक्षत्रयं दातव्यं तत्र यदि दर्शयति तदा स्तोकाद्योन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः। नष्टस्या
न्वेषणार्थं तु दाप्यं पक्षत्रयं परं। यद्यसौ दर्शयेत्तत्र मोक्तव्यः प्रतिसूर्लवेत्। काले व्यतीते
प्रतिसूर्पदितं नैव दर्शयेत्। निबंधं दापयेत्तु तु प्रेतेत्वेषविधिः स्मृतः स्वामिनाधिष्ठितस्तु
स्या॥ निरुद्धो दंडितश्चैव संदग्धश्चैवमक्षविच्। नैव रिक्थी तथा तिकात्यायनवचनात्। लग्न
कविशेषनिषेधः तेश्चैव चोक्तः। न स्वामीनववैशत्रुः स्वमिनाधिष्ठितस्तथा॥ निरुद्धो दंडि

५२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तश्चैवसंदिग्धश्चैवनक्वचिन्नैवरिक्तीनमित्रंवनचैवात्यंतवाशिनः।राजकार्यनियुक्ताश्चा
येचघर्विभिताःनराः।नश्राद्धोधनिदातुर्दंडोरक्षेवतस्मंजीवन्यापिपितायस्यतथैवेच्छा।
पवंतकः।नाविज्ञातोगृहीतव्यः प्रतिस्तुस्वक्रियांप्रतीति।संदिग्धोसिन्नासः अत्यंत
वाशिनोनैष्टिकब्रह्मचारिणः॥इतिइतिप्रतिस्तुविधिः॥ धनप्रयोगेद्वेविश्वासहेतूप्रति
भूराधिश्चः।यथाहनारदः॥ विश्वसहेत्प्रद्वावत्रप्रतिस्तुधराधिरेववेति।तत्रप्रतिस्तुनि
रूपितइदानीमाधिर्निरूप्यते।आधिनामगृहीतस्यद्रव्यस्योपरिविश्वासार्थमधर्मणेनो
त्तमर्णेक्रियतेआधियतइत्याधिः॥सचद्विविधः।कृतकालोऽकृतकालश्चपुनश्चैकैकशो
द्विविधः।गोप्योभोग्यश्च।यथाहनारदः॥आधिक्रियातइत्याधिःसविज्ञेयोद्विलक्षणः॥ ॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतकालोपनेयश्च यावद्येयोद्यतस्तथा। स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्योऽगोप्यस्तथैव च। इति कृ
तेकाले आधानकाल एवामुष्मिकाले दीयोऽन्यवादौ मयाय मो धिर्लोक्तो मोऽन्यथा तवैवाधि
लघिष्यतीत्येवं निरूपिते काले उपनेयः आत्मसमीपं नेतव्यो भोक्तव्यो भोक्तव्यो भोक्तव्यो भोक्तव्यः। देयं दानी
देयमनेति कृत्यं वा वर्त्तेयं उद्यतो नियतं कालं पित इत्यर्थः। यावद्देयमुद्यतो यावद्देयोद्यतः ग
हीतधनप्रत्यर्पणावधेरनिरूपितकालइत्यर्थः। गोप्योऽरक्षणीयः। एवं चतुर्विधस्याधेर्विशेष
माह। आधिः प्रणाशे द्विगुणो धनेयं दिनमोदपते। काले कालकृतोतस्य स्वकालसोगोपातनश्य
ति। व्ययुक्ते धने स्वकृतया वृद्ध्या कालक्रमो तद्द्विगुणा स्तेयं। आधेरधमर्णेन द्रव्यं देनि
मोदपते तदानश्यत्यधमर्णस्य धनप्रयोक्तुस्वं स्यति। कालकृतः कृतकालः आहितोऽग्ना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिषु पाठात्कालशब्दस्य निपूर्वनिपातः सतु कालेरूपितेप्राप्तेन रूपेन द्वौ गुणपात्रागूर्ध्वा
। फलसोग्यफलसोग्यं यस्यासौ फलसोग्यः क्षेत्रारामादिः समकादा विदपि न रूपतिक्रान्तका
लस्य गोपस्य सोग्यसंवत्कालातिक्रमेनाशक्तकार्लेकृतो न रूपादिति। अकृतकालस्य सोग
स्य नाशासावुक्तः फलसोग्यो न न स्यात्तीति पारिशेष्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदकृतकालगोप्याधि
विषयमवतिष्ठते द्वैगुण्यातिक्रमेण निरूपितकालातिक्रमेणैव विनाशे चतुर्दशादिवसप्रती
क्षणं कर्तव्यं बृहस्पतिवचनात्। हिरण्यं द्विगुणीकृते पूर्णे काले कृतविधेः। वंधकस्य धनी स्वामी
द्विसप्तार्द्धं प्रतीक्ष्य च। तदंतराधनं दत्वा क्षणं वंधमवाप्नुयादिति न त्वाधिः प्रणश्येदित्यनुपपन्नो
अधर्मस्य स्वस्वनिवृत्तिहेतोर्दीनविक्रीयादेरसावरधनिकस्य स्वस्वहेतोः प्रतीयरक्रयादेरसा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वा ॥ मनुवचनविरोधाच्च । नवाधेः कालसंरोधनिसर्गोऽस्ति नाविक्रिय इति ॥ कालेन संरोधः ।
कालसंरोधः चिरकालमवस्थानं तस्मात्कालसंरोधाच्चिरकालव्यवस्थानादाधेर्ननिसर्गोऽस्ति न
न चाधिकरणमस्तिन्न विक्रयः । एवमाधीकरणविक्रयप्रतिषेधानिनः स्वत्वानावोवगम्यत इ
ति उच्यते ॥ आधीकरणमेव लक्षणमोपाधिकस्वत्वनिवृत्तिहेतुः । आधिस्वीकारश्च सोपाधिक
स्वत्वापत्तिहेतुप्रसिद्धः । तत्र धनदेयं गुप्तेनिरुपितिकालप्राप्तौ वद्व्यदानस्यार्थतिकत्वस
प्तिः तिष्ठते । अनेन वचनेनाधमर्णस्यार्थतिकीस्वत्वनिवृत्तिरुत्तमर्णस्य वार्थतिकत्वं सवति । न
वमनवचनविरोधः । वातोनत्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीवृद्धिमाप्नुयादिति । सोपकारादिप्रसक्ते
दमुच्यते । नवाधेः कालसंरोधनिसर्गोऽस्तिनाविक्रिय इति ॥ सोपकारस्याधेश्चिरतरकालावस्थाने

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्याधीकरणविक्रयनिषेधेनधनिनःस्वस्यनास्तीतिइहाप्युक्तोफलसोगेनवर्धनीतिगोप्या
धौतुष्टयुष्टयगरध्वंमनुना।नसोक्तव्योवलादाधिर्भुंजानोवृद्धिमुत्सृजेदितिइहापिवक्ष्यते।गो
गोप्याधिसोगेनोवृद्धिरिति।आधिःषणरूपेद्विगुणइतिगोप्याधिंप्रत्युच्यतइतिसर्वमविरुद्धं।किं
वगोप्याधिसोगेनोवृद्धिःसोपकारेथरक्षितोनष्टोदेयोविनष्टस्यचदेवराजकृताद्दतेगोप्याधौ
स्ताम्रकंटाहादेरुपसोगेनवृद्धिर्भवतिअल्पेष्वपसोगेयदस्यपिवृद्धिर्ज्ञातव्यासमयातिक्रमात्।
तथासोपकारेउपकारकारिणीवलीवर्दताम्रकटाहादौसोग्याधौसवृद्धिकेहापितेहानिंव्यवहार
समर्थंगमितेनोवृद्धिरितिसंबंधः।नष्टोविहतिंगतस्ताम्रकटाहादिःछिद्रस्वेदनादिना।पूर्ववत्
कृत्वादेयः।तत्रागोप्याधिनष्टश्चेत्पूर्ववत्कृत्वादेयः।उपसुक्तोपिवैवृद्धिरपिहातव्यासोग्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राजा

धिर्यदिनष्टेस्तदा पूर्वविक्रयादेयोवृद्धिसद्भावेवृद्धिर्वाहातव्या। विनष्टआत्यंतिकंनाशंप्राप्तः
सोपिदेयोमूल्यादिद्वारेतद्दानेसवृद्धिकंमूलंलसतेधनी। यदिनददातितदामूलनाशः। वि
नष्टेमूलेनाशस्यादैवकृताहृताइतिनारदवचनात्। दैवराजकृताहृतेदैवमग्न्युदकदेशोप
ग्रवादिदैवकृताद्विविनाशाद्विनतथास्वापराधरहितप्रजकृतात्। दैवराजकृतेतुविनाशोसंवृ
द्धिकंमूल्यंदातव्यंमधमर्णेनार्घंतरंवा। यथाह॥ स्रोतसापहृतोक्षेत्रेराज्ञापावैवापहारिते॥
आधिरन्योथवर्त्तव्योदेयंवाधनिनेधनमिति। तत्रस्रोतसापहृतइतिदैवकृतोपलक्षणं॥ आधेः
स्वीकरणात्सिद्धिरक्षमाणेप्यसारतां। यातश्चेदन्यआधेयोधनसाम्वाधनीसवेत्। अधोर्णेप्य
सतोग्यस्यस्वकरणाद्भुपसोगादधिग्रहणसिद्धिर्नसाक्षिलेख्यमात्रेणनाप्युदेशमात्रेण॥ ॥

५५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथाह नारदः। अधिरुक्तद्विविधस्तोक्तो जंगमस्थावरस्तथा सिद्धस्योनयस्यापि तोयघास्ति।
नान्यथेति। अस्य फलं॥ आधौ प्रतिग्रहे कृते पूर्वानुवलवत्तरेति। स्वामीकारांछं ता कियासा
पूर्वावलवती स्वीकाररहितानुपूर्वापि नवलवती तिसवाधिः प्रयत्नेन रक्षमाणोपि कालवशेन
यद्यसारतामविकृतएवसद्वद्धिकमूल्यद्रव्यापर्यन्ततीतस्तदाधिरभ्यकर्तव्योधनिनेवाधनंदे
यं। रक्षमाणोप्यसारतामितिवदताधिः प्रयत्नेनरक्षणीयोधनिनेतिज्ञापितं॥ ॥अधिः प्रत्यपे
द्विगुणाद्वल्यस्यापवादमाह॥ ॥चरित्रबंधकृतंसद्वध्यादःपयेधनं। सर्वकारकृतंद्रव्यं द्वि
गुणंप्रतिदापयेत्। चरित्रशोसनाचरितचरित्रेणबंधकेतेनयद्रव्यामात्मसात्कृतं पर
धीनंवाकृतंएतद्कृतंसवति। धनिनःस्वच्छशायत्रेमाल्यमूल्यमाधिद्रव्यमाधकृताधम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णिनाल्पमेवद्रव्यमात्मसात्कृतं यदि वा धर्मस्य स्वच्छाशयत्वेनाल्पमूल्यमाधीयते तत्र वद्रव्य
द्रव्यमेव धनिनाधमर्णाधीनीकृतमिति तद्धनं सन्पोदद्यात्सदृदापयेत्। अयमाशयः। ए
वंरूपधर्मकं द्विगुणीकृतेपि द्रव्येन न रूपं किंतु द्रव्यमेव द्विगुणं दातव्यमिति। तथा सत्यं
कारकृतं करणं कारो सवधत्र सत्यं सकारः सत्यकारः कारे सत्यागदस्येति सुमासात्संकार
कृतं अपमानिसंधिः यदा वधकार्यणसमय एवेत्थं परिसाधितं द्विगुणीकृतेपि द्रव्यमेव द्वि
गुणं दातव्यं नाधिनारइति तदा तद्द्विगुणं दापयेदिति॥ अन्योर्थः॥ वरित्रमेव वधकं वारि
त्रवधकं वरित्रशब्देन गागास्नानं निग्रहो त्रादिजनिमतपूर्वमुच्यते यत्र तदेवाधीकृ
तं यद्द्रव्यमात्मसात्कृतं तत्र तदेव द्विगुणीकृतं दातव्यं नाधिनारइति। आधिप्रसंगादि

५६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्यङ्ग्यतो सत्यं कारकृतमिति। क्रयविक्रयादिव्यवस्था निर्वाहायदं गुडलायकाद्यर्पितं स एव
दिपरहस्ते सतं तद्व्यवस्थातिक्रमे द्विगुणं दातव्यं॥ तत्रापि येनागुलायकाद्यर्पितं स एव चेद्व्यव
स्थातिवर्ती तेन तदेव हातव्यं। इतरश्चेद्व्यवस्थातिवर्ती तदा तदेव गुलायकादि द्विगुणं प्रतिदा
पयेदिति। किंच। उपस्थितस्य मोक्तव्यं आधिस्तेनो नथा सवेर। प्रयजकेसतिधनकुलेन्यस्या
धिमाप्नुयात्। धनदानेन। दिमोक्षणायोपस्थितस्याधिमोक्तव्यो धनिनानवृद्धिलोसेमस्थापइ
तवः। अन्यथा अमोक्षणे योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो स्तेनश्चोरवद्दंड्यो सवेर। असंनिहितेपु
नः प्रयोक्तरि कुले तदाप्तहस्ते सवृद्धिकं धनं निधायाधमर्णः स्वयं वधकं गृह्णीयात्। अथ प्र
योक्ता यसंनिहितस्तदा लाभधनस्य ग्रहीतारो न संति यदि वा मन्निहितेप्रयोक्तर्याधिविक्रये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

57

णधनादिसाधर्मणस्यतत्रकिंकर्तव्यमित्यपोद्धितआह॥ तत्रदंडकृता कलकृतमूल्यो वातत्रति
छेदद्विविधः। तस्मिन्कालेयत्तस्वाधेर्मूल्यंतत्परिकल्पतत्रैवधनिनेतमाधिंदद्विरहितमस्वा
पयेन्नततऊर्ध्वंधनंवर्धतेयावद्धनीधनंगृह्णीयात्माधिंमुंचतियावद्धातमूलतन्मूलद्रव्यम
णाप्रवेशयतियदातुद्विगुणीस्रुतेपिधनेपिधनोद्विगुणंधनंतेवगृहीतव्यंनत्वाधिनाराइति
विचारितमणग्रहणवालुएव। तदाद्विगुणीस्रुतेद्रव्येऽसतिहितेवाधर्मणेधनिनाकिंकर्तव्य
मित्यपतआह। विनाधारणाकाद्रापिवीक्रीणीतससाक्षिकंधारणंधर्मणाद्विनाधर्मणेऽसन्नि
हितेसाक्षीसिस्रुदासैश्वसकृतमाधिंविक्रीयधनंगृह्णीयाद्धनी। वासद्रव्यावस्थितविकल्पार्थ
। यदर्णग्रहणकालेद्विगुणीस्रुतेपिधनेधनमेवगृहीतव्यंनाधिनाराइतिमविचारितंतदाअधि

द

५७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रणाशयेद्द्विगुणइत्याधिनाऽविचारितेत्यर्थपक्षइति।सोऽप्याह्यो विशेषमाह॥यदा तु द्विगुण
णीसूतमृणमाधौ तदा खलु मोर्च्यं आधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणोधने। यदा प्रयुक्तं धनं स्वल्प
तथा वृद्धौ गुणीसूतं तदाधौ कृते तदुत्पन्ने अधमर्णस्य द्विगुणे धनिनः प्रविष्टे धनिना धिर्मो
क्तव्यः। यदि वाधौ प्रेवैदावेवाधौ दत्ते द्विगुणीसूते इव्येत्यया धिसोक्तव्य इति परिभाषया कारणा
तरेण वा सोगासावेन यदा द्विगुणीसूतमणी तदा दौ सोगप्यर्थं धनानि प्रविष्टे तदुत्पन्ने इव्यो द्विगु
सत्यधिकं मोक्तव्यः। आधिकोपसोगे तदापि देयं मर्वथा सद्वृद्धिकमूल्पणीपाकरणाधमर्थ्या॥।
र्थाधमपसोग विषयामेदं वचनं। तमेनं क्षयाधिमावक्षते लौकिकाः। यत्र तु वृद्धयथ एवाधमपसो
गइति परिभाषा तत्र द्वैगुण्यातिक्रमे पि यावन्मूल्यदानं तावद्धियसुतं एवाधिं एतदेवस्यष्टी

द्वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

58

धर्तृबृहस्पतिना। ऋणी वंधमवाप्नुयात्। फलतो ग्पंपूर्णकालं दत्वा द्रव्यं च सामकं। यदि प्रक
र्षितं तस्यान्नदानधनं लाभधनी। ऋणी चन लभेत्तं वंधं परस्परमर्तं विनेति। अस्यार्थः फलतो
ग्पंयस्यासौ फलतोग्पंयस्यासौ वंधत्राधिः सवृद्धिकमूल्यो पाकरणार्थो वृद्धि
मात्रापाकारणार्थं यत्र सवृद्धिमूल्यो पाकरणार्थं वंधं पूर्णकालं पूर्णः कालो यस्यासौ पू
र्णकालस्तमाप्नुयात्। ऋणी यदा सवृद्धिकं मूल्यं फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टं तदा वंधा
मवाप्नुयादित्यर्थः॥ वृद्धिमात्रापाकरणार्थं वंधं सामकं दत्वाप्नुयादृणी समं मूल्यं समक्षे
वंधं सामकं॥ अस्यापवादमाह। यदि प्रकर्षितं तस्य। तद्वंधकं प्रकर्षितं मतिशायितं वृद्ध
रेस्याधिकफलं यदि स्यात्तदा दानधनं लाभधनी सामकं न लभेत धनं। मूल्यमदत्वैव ऋणी

५८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंधमवाप्नुयादितियावत्राअथ त्वधकर्षितेतद्वंधकीद्वयेप्यपर्याप्तेतदासामूकंदत्वापिवंधनीलास्त
तोधमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यत्तावेयदिप्रकर्षितिमित्याद्युक्तं परपुस्यादृद्धशेषमपिदत्वैवलस्तेते
त्यर्थः॥पुनरुत्तयचापवादमाह॥परस्परमितंविना॥उत्तमर्णाधमर्णयोः परस्परानुमत्यत्तावेयदि
प्रकार्षितमित्याद्युक्तं परस्परानुमतेतु ष्टमपिवंधकंयावन्मूल्यदानमुपलुतोधनीनिकृष्टमपिमूल्यमा
त्रदानेनैवाधमर्णोलस्तइति॥ऋणदानप्रकरणं॥ ॥उपनिधिप्रत्यर्पणं॥वसनस्थामनाख्यायहस्तेन्य
यादर्पयतेद्रव्यंतदोपिनिधिकंप्रतिदेयंतथोवत्॥निष्पक्षेप्यद्रव्यस्याधारस्तद्द्रव्यांतरंवासनंकरंडक
दितिस्थं वासमस्थं गद्रव्यंरूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वामुद्रितमंन्यसहस्तेरक्षणार्थंवि
श्रस्तादर्पयतेस्थापयतेतद्द्रव्यमौपनिधिकमुच्यते॥यथाकात्यायनः॥असंख्यातमविज्ञातंसमुद्रयानिधी
यते॥तद्गृहीत्वाद्रुपनिधिनिक्षिपेयंग णितं॥विद्वरितिपतिदेयंतथैवतत्यस्मिंस्थापितंतेनतथैवपू

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्वमुद्रादिविद्धितमर्पितं तथैवस्थापकायप्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयं प्रतिदेयस्थितिं तस्यापवादमाह॥
नदाप्यापहृतं तत्तु राज्यदैविकतस्करैः। तमुपतिधिराजदेयेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं नदा
प्योसौ यस्मिन्नुपस्थितिधनिन एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जलकादिना भवति॥ यथाह नारदः॥ अहीतुः
सत्यो र्थं ननष्टो नष्टसदायिनः। दैवराजकृते तद्वन्नश्येत जिह्वाकारितमिति॥ अस्यापवादमाह॥
न्यासश्चेन्मार्गितो दत्ते दाप्योदंडवत्समः। स्वामिना मार्गितो यो वितीयायि न ददाति तदा तदुत्तरकाल
यद्यपि राजादिभिस्तैर्वा नाशः संजातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने ग्रहीतादाप्योत्तराज्ञे
चतसमं दंडं नोतारं प्रत्याह॥ ॥ आजीवन्स्वेच्छया दद्याद्दाप्यस्तं चापि वोदयं। यः स्वेच्छया
स्वाम्यनुज्ञयो पितं द्रव्यमाजीवतुपस्तुतं व्यवहारातिवा प्रयोगा दिनालास्तार्थमसवुपस्तो

५९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गानुसारेणलाभानुसारेणवादंद्यस्तंचोपनिधिंसोदयमुपभोगेनसहद्विकंव्यवहारे
मलात्तधनिनेत्वाप्यः।वृद्धिप्रमाणविकल्पायनेनोक्तो। निर्ष्यपिवृद्धशेषंवक्रयविक्रयमेव
न वापाव्यमानंबुद्ध्योद्धृतेपंवकंशतिमिति।एतद्वसाक्षितेद्रव्यं॥कोउपेक्षाशननष्टेतुतेनैव
विशेषोदाशितः।साक्षितंसोदयंदाप्यःसमंदाप्यउपेक्षितं। किंविन्यूपंनपदाप्यःस्याद्व्यमा
शाननाशितमिति किंविन्यूनमितिवउर्थाशाहीनो॥उपनिधेर्धर्मान्पाविताद्विधतिदिशति
यावितान्वाहितत्यासनेक्षेपादिधर्यविधिः॥विवाहाद्धासवेषुकस्त्रालंकारादियाविल्वानीतं
यदेकस्यहस्तेसौनिहितंद्रव्यंतेनाप्युपचादन्यहस्तेस्वामिनेदत्तीतिनिहितंतदन्वाहितं।न्य
सोनामग्रहस्वामिनेसमर्पणीयमिति।समर्पंतुसमर्पणंनिक्षेपः॥आदिशब्दिनसुवर्णाकारा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

60

दिहस्तेकटकादिलिर्माणायन्यस्य स्ववर्णादिः प्रतिन्यासस्य व परस्परप्रयोजनापेक्षया त्वयेदं
सदीयं रक्षणीयं मयेदं त्वदीयं परक्षतिश्चतिन्यस्तस्य ग्रहणं ॥ यथाह नारदः ॥ एष एव विधिर्दृष्टो या
वितान्बहितादिषु शिल्पिषूपनिधौ न्यासे प्रतिनासे तथैव वेति । एतेषु यावितादिष्वयं विधिः ॥ उ
उपनिधेर्थः प्रतिदानादि विधिस एव वेदितव्यः ॥ निक्षेप्यकरणं । प्रमाणं लिषितं तु तिः साक्षि
णश्चेति कीर्तिर्त्रमित्कृतं ॥ तत्र लुक्ति निरूपितास्तो प्रत्यसंक्षिस्वरूपं निरूप्यते । साक्षी च साक्षाद्दर्श
नाच्छ्रवणाच्च सवति ॥ यथाह मनुः ॥ समक्षं दर्शनात्साक्षं श्रवणाच्चैव सिध्यति ति । सच द्विविधः
कृतो कृतश्च । साक्षित्वेनानिरूपितः कृतः अनिरूपितो कृतस्तत्र कृतः पंचविधो कृतश्च षड्विधश्चत्य
कादिशविधः ॥ यथाह नारदः ॥ एकादशविधः साक्षी शास्त्रे दृष्टो मनीषिभिः । कृतः पंचवि

६०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धोज्ञेयः षड्विधोहृतउच्च इति। तेषांवस्तेनैवदर्शितः। लिषितः स्मारितश्चैवयद्दृष्टा लिखिए
वव। गूढश्चोत्तरसाक्षीवसाक्षीपंचविधःकृतइति। लिषितादिवस्वरूपंकात्यायनेनोक्तं
। अर्थिनास्वयमानीतेयोलेख्येसनिवेश्यते। ससाक्षी लिषितोनामस्मारितः पत्रकारुतइ
ति स्मारितः। पत्रकारुतइस्मारितः पत्रकाहृतइत्यस्य विवरणंतेनैवकृतं॥ यस्तुकार्यप्रसिद्ध
र्थंदृष्ट्वाकार्यंपुनःपुनः। स्मार्यतेह्यर्थिनासाक्षीससस्मारितइहोच्यतेइति। यस्तुयद्दृष्टयाग
तःसाक्षीक्रियतेशयद्दृष्टतिज्ञः अनयोः पत्रानारुढत्वपिस्तेदस्तेनैवदर्शितः। प्रयोजनमार्थ।
मानीतः प्रसंगाद्दागतश्चयगद्वोसाक्षिणणोत्वलिखितौ पूर्वपक्षस्यसाधकाविति। तथासाक्षि
णामपियःसक्षमुपियुपरिसाषिते। श्रवणाद्भावणाद्वापिससाक्षफलतरसं। ज्ञितइति। पड्वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धस्याप्यकृतस्य सेदोनारदेनदर्शितः॥ग्रामश्च प्राड्विवाकश्च राजा व्यवहारिणौ। कार्यक्षयिकृतो
यस्मादार्थनाप्रदितश्चयः॥कुल्याकुलाववादेषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिणइति। प्राड्विकाग्रहणं लेख
कस्योपलक्षणार्थः। लेखकः प्राड्विकाद्देषु विज्ञेयास्तेपि साक्षिणइति। प्राड्विकाग्रहणं लेखु॥क
श्यपस्यैवानुपूर्वशः। नृपेप्रश्नपति तत्कालयं साक्षिणः समुदाहृतः। इति ते तेसाक्षिणः कीदृशाः कि
यंतश्चस्तवंतीत्यत आह तपस्विनोदानशीलाः कुलीनाः सत्यवादिनः। धर्मप्रधानाः ऋजवः पुत्रवं
तोधनान्विताः। त्रवराः साक्षिणोज्ञेयाः श्रोतस्मार्तक्रियापराः। यथाजातियथावर्णसर्वे सर्वेषु
वास्मृताः॥तपस्विनस्तपःशीलादानशीलादाननिरताः कुलीनामहाकुलप्रसूताः। सत्यवादिन
श्चसत्यवदनाशीलाः धर्मप्रधानाः नार्थकामप्रधानाः नार्थकामप्रधा ऋजवो कुटिलाः पुत्रवंत

६१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धनान्विताः वङ्गसुवर्णादिधनयुक्ताः श्रौतस्मार्तक्रियापराः नित्यनैमित्तिकानुष्ठाननिरताः एवंस्त्रत
पुरुषास्त्रवराः साक्षिणो भवंति । त्रयः त्रवरान्यूनायेषां ते त्रावराः त्रिभ्यो वा कूनं भवति परतस्त्रयथ
कामं भवंतीत्यर्थः जातिमनतिक्रम्य यथा जातिजातयो मूर्द्धावसिक्तादयः । अनुलोमजाः प्रजाति लोमजा
श्च । तत्र मूर्द्धावसिक्तानां मूर्द्धावसिक्ताः साक्षिणो भवंति । एवमंबष्ठादिष्वपि द्रष्टव्यं । वर्णमनतिक्रम्य यथा
वर्णब्राह्मणब्रह्मणादयः । तत्र ब्राह्मणानां ब्राह्मणब्राह्मणा लक्षणोक्तसंख्याकाः साक्षिणो भवंति । एवं क्षत्रि
यादिष्वपि द्रष्टव्यं । तथा स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रीय एव कुर्युः । यथाह मनुः । स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युरिति सजा
तिसर्वाणि संभवे सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो व्यक्तार्थदयो ब्राह्मण
दयश्च सर्वेषु मूर्द्धावसिक्तादिषु ब्राह्मणादिषु च यथासंभवं साक्षिणो भवंति । उक्तलक्षणानां साक्षि
णामसंभवे प्रतिषेधाकृतानामन्येषामपि साक्षित्वप्रतिपादनार्थमसाक्षिणो वक्तव्यास्तेवर्यव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विधानारदेनदर्शिताः॥ अत्राद्विपिदिशास्वेषुदृष्टःपंचविधोबुधैः। वचनाद्दोषतेतेदास्वयमुक्ति
मतोतरइति। केचुनर्ववनादसाक्षिणइत्याह॥ श्रोत्रियस्तापसाद्वर्वायेचप्रव्रजितादयः। अ
साक्षिणस्तेवचनान्नाचरेत्तुरुदाहृतइति। तापसावानप्रस्थाआदिशब्देनपरिव्राजकाविवदमाना
नोग्रहणंयथाहशंखः। पित्रा विवदमानगुरुकुलदाशपरिव्राजकवानप्रस्थनिर्ग्रंथाअसा
क्षिणइति। दोषादशसाक्षिणोदर्शिताः। स्तेनाःसाहसिकाषंडाः कितवावंधकास्तथा। असाक्षिण
स्तेदुष्टत्वात्तेषुसत्यंनविद्यतइति॥ वंडाः कोपनाः कितवाद्यूतकृतः। तेदादसाक्षिणांचस्वरूपं
तनैवदर्शितंमया। साक्षिणांलिखितानांचा। निर्दिष्टिनांचवादिनां। तेषांमेकोयथावादीतेदास
वेनसाक्षिणइति। तथास्वयमुक्तिस्वरूपंवोक्तं। स्वयमुक्तिरनिर्दिष्टःस्वयमेवैत्यवोदयेत्॥
दर

६२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वीकृतः शास्त्रेषु न शास्त्राणि निर्णयं मन्यन्ते इति ॥ मृतांतरस्यापि लक्षणमुक्तं। योऽर्थः आवश्यितव्यः
स्यात्तस्मिन्नसति वार्थिनि। कृतद्वदतु साक्षी मृतांतर इति। येनार्थिना वा साक्षिणा योऽर्थः
आवश्यतमोऽसवेद्यूयमात्मार्थे साक्षिण इति तस्मिन्नर्थिनि प्रत्यर्थिनि वासति मृतेऽर्थे वा निवेदि
ते साक्षी कचास्मिन्नर्थे कस्य वा कृते साक्ष्यं वदेति मृतांतरः साक्षी न स्यात्। यत्र मुमूर्षुणा स्वस्य
मपि त्रपुत्रादयः आविता अस्मिन्नर्थेऽमी साक्षिण इति तत्र मृतांतरोऽपि साक्षी ॥ यथाह नारदः
मृतांतरोऽर्थिनि प्रेते मुमूर्षुणाविताहृते। लक्ष्याविताऽनातुरेण प्रियस्त्वर्थो धर्मसंहितः। मृ
तोऽपि मातत्र साक्षी स्यात्षट्कुलान्वाहिता द्विषति ॥ ततो तान्साक्षिणो दर्शयति। स्त्रीबालवृद्ध
कितवमत्तोन्मत्तालिंगास्तकाः। रंगावतारिषोषंडिकूटकृष्टिकलेडियाः। पतिताद्वार्यसंबंधिस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हायरिपुतस्करः। साहसी दृष्टदोषम्वतिर्धूर्ताद्यास्त्वसाक्षिणः। स्त्रीप्रसिद्धा। वालोऽप्राप्तव्यवहा
रः। वृद्धो ऽशीतिकावरः। वृद्धग्रहणं वचनं निषिद्धानामन्येषामपि श्रोत्रियादीनामुपल
लक्षणार्थं। किंतवोक्तादेवी। मत्तः पानादिना। उन्मत्तोग्रहाविष्टः। अशिरस्तोऽशिरयुक्तो ब्रह्महत्या
दिना। रंगावतारीचारणः। पाषंडिनोनिर्ग्रंथप्रलापयः कूटकूटकपटलेख्यादिकारी। विकलेंद्रि
यः श्रोत्रादिरहितः। पतितो ब्रह्महत्यादिः। अंधः सुहृत्। अर्थसंबंधी विप्रतिपद्यमानार्थः।
संबंधीसहापएव कार्यः रिपुः शत्रुः तस्करः स्तेनः साहसी स्वल्पं बलावष्टंभकारी। दृष्टदोष
दृष्टितय वचनः। निर्धूतो वंचकः सिस्यतः आदिशब्दादन्येषामपि स्मृतंतरोक्तानां दोषादसाक्षि
णां सेदादसाक्षिणां स्वयमुक्तिमर्तांतरस्य वग्रहणं। एतेस्त्री वालादयः साक्षिणो नस्तवति॥ ॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३ अ

चवराः साक्षिणो ज्ञेया इत्यसापवादमाह। उभयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्मविद् ज्ञा
नपूर्वकं नित्यनैमित्तिकधर्मानुष्ठायी धर्मविषयेकोप्युभयानुमतश्चेत्साक्षी भवत्यपि शूद्र
द्वापि। यद्यपि श्रौतस्मार्तक्रियापराइति चवराणामपि धर्मविद्वं समानं तथापि तेषामुभ
यानुमत्यभावेपि साक्षित्वं भवत्येकस्य द्वयोर्वा भयानुमत्यैकस्य द्वयोर्वा भयानुमत्यैव
साक्षित्वं भवत्येकस्यापवादमाह। सर्वः साक्षी संग्रहणे वैयर्थ्यारुष्यसंहे। संग्रहणादौ निर
वक्ष्यमाणलक्षणानि तेषु सर्वे वचनानि षिद्धास्तपःप्रभृतिगुणरहिताश्च साक्षिणो भवति। दो
षादसाक्षिणो भेदादसाक्षिणः स्वपक्षुतिश्चात्रापि साक्षिणो न भवंति। द्वौ षादशा मत्यभावा
दिति हेतोरत्रापि सत्वात्। मनुष्यमरणं वैर्यं परदारापि मर्शनं। पारुष्यमुभयं वेति साहस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यात्वतुर्विधमितिवचनाद्यद्यपिस्त्रीसंग्रहणवैर्यपारुष्याणांसाहसंग्रहणादिराद्यवाच्यत्वा
मिततेषांसाहसात्प्रयुक्तंतथापितेषांस्वबलावष्टंभेनजसमाक्रियमाणानांसाहसत्वंर
क्षितंक्रियमाणानांतुसंग्रहणादिराद्यवाच्यत्वमितितेषांसाहसात्प्रयुपादनं॥ ॥सा
क्षिश्रावणमाह॥ ॥साक्षिणःस्वावयेद्वादिप्रतिवादिसमीपगान्। अर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौसा
क्षिणःसमवेतातत्रश्रावयेत्। नासमवेताःदृष्टाःप्रब्रूयुरितिगौतमवचनात्। वक्ष्यमाणं
श्रावयेत्। तत्रापिकात्यायनेनविशेषोदर्शितः। सतातःसाक्षिणःसर्वानर्थिप्रत्यर्थिसन्नि
धौ। प्राड्विवाकोनियुंजीतविनानेनसाक्षियन्। देवब्राह्मणसन्निधौसाक्षंपृच्छेदतद्विजान्।
उदङ्मुखान्वापूर्वाह्णेपैतृविःउचीन्। आहूयसाक्षिणःपृच्छेन्नियम्यशपथैस्त्री॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समस्तान्विहितान्वारान् विज्ञातार्थान् पृथक् पृथगिति। तथा ब्राह्मणादिषु श्रावणे नियमो।
मनुना शापयेद्विप्रं क्षत्रियं वा तृणादिभिः। गोबीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति॥
ब्राह्मणं अन्यथा ब्रुवतः सत्यं तेन शपतीति शापयेत्। क्षत्रियं वा तृणादिभिः। नीति
गोबीजकांचनानि तत्र विफलानि सत्यं विष्यंतीति वैश्यं शूद्रमन्यथा ब्रुवतस्तव सर्वाणि यातका
नि सत्यं विष्यंतीति शापयेत्। अत्रापवादस्तेनैव दर्शितः। गोरक्षकान्वाणितकीसत्यां कारुकुशी
लवान्। द्वेष्यान्वा ऋषिकांश्चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेदिति। विप्रग्रहणं क्षत्रियवैश्योपलक्षण
लक्षणार्थं। कुशीलवागानयोनाः प्रतिवादिनां साक्षिदूषणे दत्ते प्रतिक्षयोग्येषु दूषणेषु व
ल्यादिषु तथैव निर्णयः। अयोग्येषु तु तद्वचनाल्लोकताच्च निर्णयो नसाध्यं तयोर्गतिर्नानावस्था।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदि साक्षिदोषमुद्भाव्य साधयेत्तु न शक्नोति विप्रतिपत्तिवादी तदा सौ साक्षानुसारेण दंड्यः। अ
थ साधयेत्तितदा ततः साक्षिणः॥ यथाह॥ अलाबन्धमदाप्योद्दूषणं साक्षिणां स्फुटं॥ लावि
नः साक्षिणो वाच्याः साधर्मनिराकृता इति उद्दिष्टेषु च सर्वेषु साक्षिषु दुष्टेषु घ पुनः यदा क्रि
यांतरं तिरपेक्षस्तदा पराजितो लवति जितः सविनयं दापयः॥ चतुरस्त्रदृष्टेन कर्मणा। यदि
वादी निराकांक्षः साक्षिसत्येषु वस्थित इति स्मरणात्। को॥ सकांक्षश्चेत् क्रियांतरमवलंबे
तेति भावः॥ कथं श्रावयेदित्याह॥ येषां तकृतां लोकाम्रापातकिनां तथा। अग्निदानां
दयो लोका ये च स्त्रीबालघातिनां। सतान्सर्वानवाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदेत्। मुक्तं यत्व
या किंचिद्भीतस्त्रातेः कृतं तत्सर्वं तस्य जानिहि यथा यसे मृषा। पातकी महापातक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारिणामग्निदानं स्त्रीबालघातिनांच ये लोकास्तान्सर्वान्सावाप्नोति यः साक्ष्यमनृतं वदति
। जन्मांतरशतैर्यत्तु कृतं तत्सर्वं तस्य लवति यस्तेन तवदनेन पराजितो लवति श्रावयेदिति
संबंधः। एतच्छूद्रविषयं द्रष्टव्यं। शूद्रं सर्वैस्तु पातकैरिति शूद्रे सर्वपातकश्रवस्य विहितत्वा
द्रागौरक्षकादिजातिविषयं न गोक्षुरकार्न्वणीयकानिल्पुक्तात्वात्। अन्यानेकसन्मार्जितमनु
तसंक्रमणमात्रपातकादिफलप्राप्तेश्चानृतवदनमात्रेणानुपपत्तेः साक्षिसंत्रासा
र्थमिदमुच्यते। यथाह नारदः॥ वेदाणैधर्मवचनैः सत्यमहात्मकीर्तनैः। अनृतस्य पव
दैश्चैव त्रासयेदिमानिति॥ यदा चावेतिः साक्षिणः कथं विनश्यु स्यात्वट् तदा किं
कर्तव्यमित आह॥ अद्भुवद्भिरः साक्ष्यमृणमदत्तावधकं राज्ञा सर्वं प्रदापयः स्यात्वट्।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वा रिंतकेहनिवयः साक्ष्यमे ॥ कृत्यश्रावितः सत्कर्थं विन्नवदा तिसराज्ञा सर्वेसम्मद्विकम्
णधनिदाप्यः स्वि दशवधकेदशमीस सक्तितदा [illegible] रोसवति । राजाधर्म कि वि
दाप्यः साधताश्रावकंशातमित्कतत्वात् । एतद्वा [illegible] द्विस्वारिवाकेहनिप्राप्तेवोदितव्यं । ततो
वाग्दन्नदाप्यः । इदंवव्याधाकपन्नवरहितस्य । वैथाहमनुः ॥ त्रिपक्षादब्रुवन्साक्ष्यम
ण दिषु पुनरोगदः । तद्गणं प्राप्नुयात्सर्वं दशबंधं सर्वशाहति । अगदइतिराजदेवोपन्ना
वदिरहोपलक्षणं ॥ यस्तुनानन्नपिसाक्ष्यमेवनीगीकरोतिदौरात्मात्पत्यारुनदद्दातिहि
यः साक्ष्यजानन्नपिनराधमः । सकूटसाक्षिणापापैस्तुल्योदंडेनवैवहि ॥ यः पुनर्नराधतो
विप्रतिपन्नमर्थविशेषतोजानन्नपिशाद्दं नददातिनगीकरोतिसकूटसाक्षिणातुल्यः ।

६६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पापैरुत्वादंडनेव। कूटसाक्षिणीवदंडं वदयति कूटसाक्षिणश्चेदंडयित्वा पुनर्व्यवहारस्य प्र
वर्त्तनीयः। कृतोवापि कौटसाक्ष्ये प्रविदिते निवर्त्तनीयः॥ यथाह मनुः॥ यस्मिन्यस्मिन्विवादे तु
कौटसाक्ष्यं कृतं तु तत्तत्कार्यं निवर्त्तेत कृतं वापि कृतं स्मृतं वेति। साक्षिविप्रतिपत्तौ कथं निर्णयः
यद्यस्मत्आह। द्वैधे वक्तृवचनं प्रमेषु गुणिनां तथा। गुणिद्वैधे तु वचनं ग्राह्यं येगुणवत्तमाः
साक्षिणां द्वैधे विप्रतिपत्तौ वक्तृवचनं ग्राह्यं प्रमेषु तुल्यसंख्येषु द्वैधे गुणिनस्तेषां वचनं प्रमा
णं तथा पुनर्गुणिनां विप्रतिपत्तिस्तदा येगुण[illegible]माः कृतधर्मा[illegible]तदर्थानुष्ठानधनपुत्रादि
गुणसंपन्नास्तेषां वचनं ग्राह्यं॥ यत्तु गुणिनः कति[illegible] तत्रापि गुणिनामेव
व[illegible]स्तयानुमतः साक्षी भवत्येकोपि धर्म्मविदिति गुणातिशयस्य मुख्यत्वात्तया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तु नेदादसाक्षिणइत्युक्तं तत्सर्वं साम्येनाग्रहमाणविशेषविषयं। साक्षिसिद्धकथनु
ते जयः कर्यवापराजयइत्याह भाष्यकारः। यस्योक्तसाक्षिसाक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञी स जयी।
तत्रैव। अन्यथावादिनोयस्यध्रुवं यस्य पराजयः। यस्यवा दिनः प्रतिज्ञा द्रव्यजातिसी
ख्यादिविशिष्टा साक्षिणः सत्यां वदंति सत्यमेवं जानीयं नोवयमिति स जयी तत्प्रतियस्य पुन
र्वादिनः प्रतिज्ञान्यथावैपरीत्येनामिधीयते दितिवदंति तस्य पराजयोध्रुवो निश्चितः यत्र तु प्रति
ज्ञातार्थस्यविस्मरणं दिनासावासावोसाक्षिणोनप्रतिपादयंति तत्रप्रमाणांतरेण निर्णयः
कार्यः। नवराज्ञासाक्षिणः पुनः पुनः प्रष्टव्याः तत्सावोक्तमेववर्णयसार्द्धं। यथाह। स्वसावो
क्तिवचस्तेषीयात्सत्यद्वेषवर्जितं। उक्तेतु साक्षिणोराज्ञा न प्रष्टव्याः पुनः पुनरिति॥ ॥॥

श्रीमन्यथावादिनोयस्य ध्रुवस्तस्य
पराजयइत्यस्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यवादमाह। ॐ क्वेपिसाक्षिभिः साक्ष्येपद्येन्येगुणवत्तमाः द्विगुणावान्यथाब्रूयुः कूटाः स्युपूर्वसाक्षिणः पूर्वोक्तलक्षणैः साक्षिभिः साक्ष्येस्व
भिप्रायेपृच्छातार्थवैरीत्यनाभिहितेपद्यन्येपूर्वेभ्योगुणवत्तमाः द्विगुणावान्यथाप्रतिज्ञातार्थानुगुणेसाक्ष्यंब्रूयुस्तदापूर्वेसाक्षिणःकू
टाः मिथ्यावादिनोभवेयुः। नन्वेतदुपपन्नं। अर्थिप्रत्यर्थिसभ्यसभापतिभिः परीक्षितैः प्रमाणभूतैः साक्षिभिर्निगदितेदत्तेप्र
मुमाणांतरान्वेषणेऽनवस्थादोषप्रसंगात्। निर्णीतेव्यवहारेतुप्रमाणमफलंभवेत्। लिखितंसाक्षिणोवापिपूर्वमावेदितन
चेत्। यथापक्वेषुधान्येषुनिष्फलाः प्रायशोगुणाः निर्णीतव्यवहारणेप्रमाणमफलंतथेतिनारदवचनाच्च। उच्यते। पदार्थाप्र
तिज्ञातार्थेस्यातरात्मसाक्षिस्वेनानाविर्भूतदोषाणामपिसाक्षिणांवचनमर्थविसंवादित्वेनाप्रमाणंमन्यमानःसाक्षिष्वे
वदोषंकल्पयतितदाप्रमाणांतरान्वेषणंकेनवापति। ॐ चक्षुषस्यचदुष्टंकरणंपत्रचमिथ्येतिप्रत्ययः सएवासमीचीनोनान्य
इति। यथाचक्षुरादिकरणेदोषानध्यवसपेप्यर्थावेसवदत्रज्ञानितस्यज्ञानस्याप्रमाणेनकरणदोषकल्पनातथेहापि। साक्षि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परीक्षातिरेकेणवाक्यपरीक्षोपदेशाच्च। साक्षिनिर्भावितंवाक्यं सहसत्यैः परीक्षयेदितिकात्यायनेनापुक्तं। पदामुद्राक्रिया
न्यापातदातद्वाक्यशोधनं। मुद्राच्चवाक्याद्यः मुद्रः मुद्रार्थइतिस्थितिरितिक्रियासाक्षिलक्षणं। नार्थसंबंधिनोनाप्राइति
क्रियासाक्षिलक्षणं। नार्थसंबंधिनो। न्यायाद्यदामुद्रातदातद्वाक्यशोधनं। साक्षिवाक्यशोधनंकर्तव्यं। वाक्यमुद्धिश्चसत्या
र्थप्रतिपादतेनासत्येनमुध्यतेवाक्यमितिस्मरणात्। एवंमुद्रायाः क्रियायाः मुद्राच्चवाक्यश्चः मुद्रोवगतोर्थः समुद्रस्तपाच्च
तइतिस्थितिरंदशरीमर्यादान्यापविदं कारणदोषवाधकप्रत्यपात्रावेसत्यवितथएवार्थइत्यर्थः। ननुस्वपमर्थिनोप्रमा
णकृतान्साक्षिणोतिक्रम्यकथंक्रियांतरंप्रमाणंक्रियतेनैषदोषः। यतः क्रियांवलवतीं मुक्त्वादुर्बलांयोवलंचते। सजयेव
वध्यतेसत्यैः पुनस्तांनाप्युपाक्रिपामितिकात्यायनेनयथावधारणेत्तरकालंक्रियांतरपरिग्रहनिषेधाज्जमावधार
णात्प्रकक्रियांतरपरिग्रहोदर्शितः। नारदेनापि। निर्मिते व्यवहारेतुप्रमाणमफलंभवेदितिवदताजपवधारणेत्तरकाल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेव प्रमाणांतरं निषिद्धं न प्रागपि। तस्मादुक्तेपि साक्षिभिः साक्षेऽपरितुष्यता क्रियांतरमंगीकर्तव्यमिति स्थितं। एवं स्थिते
पक्षनिहितवचनेभ्यः साक्षिभ्यो गुणवत्तमाद्गुणवापूर्वं निर्दिष्टेभ्य सन्निहिताः साक्षिणः संतितदा तएव प्रमाणं
कर्तव्याः स्वभावेनैव पक्षपुरस्तद्ग्राह्यव्यवहारकेमित्यस्य सर्वव्यवहारशेषत्वात्। निर्णिक्रेव्यवहारे तु प्रमाणेमफल
भवेत्। लिखितं साक्षिणो वापि पूर्वमावेदितं न चेदिति नारदवचनाच्चापूर्वं निर्दिष्टानामसंभवे त्वनिर्दिष्टा अपि
तथाविधाः साक्षिण एव ग्राह्या न दिव्यं। संभवे साक्षिणां प्रासादैवकोरर्जयेक्षिया मिति स्मरणात्। एतेषां मसंभवे
दिव्यं प्रमाणं कर्तव्यं। अतः परमपरितुष्यताप्यधिनान्न प्रमाणांतरमन्वेषणीयमवचनादिति परिसामापनी
यो व्यवहारः यत्र तु प्रत्यर्थिनः स्वप्रत्ययविसंवादित्वेन साक्षिवचनस्याप्रमाणं मन्यमानस्य साक्षिदोषारो
पणेनापरितोषस्तत्र प्रत्यर्थिनः क्रियो मन्यासावसारा नावात्स्प्राहावधिकदैवकराजिकव्यसनोद्भवेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा॰

साक्षिपरीक्षणं कर्त्तव्यं। तत्र वदोषावधारणे साक्षिणो विवादास्पदीभूतमूलं दाप्याः सारानुसारेण दंडनीयाः
स्युः अथ दोषानवधारणे तदा त्रत्यर्थिनातावतासतो ऽवश्यं। यथाह मनुः पस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तव्याक्यस्य सा
क्षिणः। रोगानिर्ज्ञातिमरणमृणं दाप्योदमं वसदिति। एतच्च पस्योक्तः साक्षिणः ससो प्रतिज्ञां सविज्ञपीन्नवेदित्यस्या
परिशुध्यत्प्रत्यर्थिविषयेपवादो दृष्टव्यः। केचिदुक्तेपि साक्षिभिः साक्षेइत्येतद्वचनमर्थिनानिर्दिष्टेषु साक्षिष्व
र्थ्यनुकूलमभिहितवत्सु यदि प्रत्यर्थी गुणवत्तमानद्विगुणान्वा साक्षिणः पूर्वोक्तविपरीतवादयति। तदा पूर्व
वादिनः साक्षिणः कूटाइति व्याचक्षते तदसत्प्रत्यर्थिनः क्रियानुपपत्तेः यथा ह्यर्थीनामसाध्यस्यार्थस्य निर्दिष्ट
तत्प्रतिपक्षस्तदभाववादः प्रत्यर्थी तत्राभावसिद्धिसापेक्ष्यसिद्धित्वाद्भावस्य चाभावसिद्धिनिरपेक्ष
सिद्धित्वाद्भावस्यैवमाध्यत्वं युक्तं। अभावस्य स्वरूपेण सादृश्यादिप्रमेयत्वाभावात्। अतः॥ स्वभमस्ता॥

॥ ६९ ॥
69

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यार्थिनएवक्रियाऽऽउक्ताऽऽपिवोत्तरानुसारेणसर्वत्रैवक्रियापातिपर्तास्मर्यते। प्रज्ञापनाप्रसंगेतौकौतुप्रत्यर्थीनादिनोक्रियां। मिथ्योक्तौपूर्वंवाद
तुप्रतिपत्तौनशाभवेदिति। नचैवास्मिन्व्यवहारेदोषःक्रिया। नचैवस्मिन्विवादेतुक्रियास्याद्वादिनोद्वयोरितिस्मरणात्। तस्मात्प्रतिवादिनःसा
छिलोवक्तमाद्गुणावान्यथा पुरित्यनुपपन्नंऽऽथमत्रंजत्रद्वावपिभावप्रतिज्ञावादिनोमदीयमिदंदापादिप्रापूंमदीयमिदंदापादिप्रापूमितिपूर्वो
परकालविभागतावलितमेववदतस्तत्रद्वयोसाहिषुसमुद्वस्यसाछिलोथा ह्याऽऽत्यद्वांछापांद्वयोर्विवदतोरथेद्वयोसमुद्वचसाहिषुएवैपलोभवे
द्वस्यभवेदुत्तस्यशाछिलइतिवनेनपःपूर्वंनिवेदयतितस्यपाछिलोग्राह्योऽतिस्थितेतस्यापमपवादउक्तपिशाछिनिसाह्यइति। अतःपूर्वोत्तरयो
र्वादिनोसमशेखेषुसमगुलेषुचशाछिषूसमःपूर्ववादिनःसाछिलःप्रष्टव्यापूर्वात्तरवादिनःसाछिलोगुणवत्तमाद्गुणावातप्रतिवादिनः
साछिलःप्रष्टव्याःएवंचनाभावस्यसाध्यताऽऽभयोरपिभाववादित्वात्तत्रचतुर्विधोत्तरविलछणत्वाद्वप्रकृतोदाहरणेक्रियायाबस्थाएवस्मिन्व्य
वहारेपःचैवस्यार्थिनःक्रियाद्विरूपंपरमतेतथावादिप्रतिवादिनोः क्रियाद्वयेप्यविरोधइतिहस्यावार्योनानुमन्यते। उक्तेपिशाछिनिसाह्यइत्यतः
शास्त्रार्थोत्पूर्वरणाचद्वास्यार्थस्यानवगमादित्यलंप्रसंगेन॥ कूटसाछिणोदृशितास्तेषांदंडमाह। एषकूटएषकूटदंडिनीयाः। कूटकृतशाछिणस्त
याविवादाद्विगुणंदंडंविवासोवाक्षणःस्मृतःयोधनदानादिनाकूटान्साछिणःकरोतिशकूटकृत्साछिणश्चपतयाकूटास्तेविवासत्परायणेयो
दंडस्तत्रतत्रोक्तस्तंदंडंद्विगुणंएषकूटएषगेवैकूटशोदंडनीयाःक्षणस्तानिवास्यारक्षान्तिवीत्योनदंडयः। एतच्चलोभादिकारणविशेषाप
रिज्ञानेऽनभ्यासेचद्रष्टव्यं। लोभादिकारणविशेषपरिज्ञानेभ्यासेचमनुनोक्तं लोभात्सहस्रंदंड्यःस्यान्मोहात्पूर्वंतुशाहसंभयाद्द्वेमध्य

CC-0. Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मोदं यो मैत्र्यास्पूर्वचतुर्गुणं कामात्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्त्रिगुणं परं अज्ञानाद्द्वशते पूर्णं बालिशपाशुतमेव विति तत्र लोभोऽर्थलिप्सा लोभो
विपर्ययज्ञानं भयं शत्रासतमैत्री अहितशपः क्रामः स्त्रीव्यतिरेकानिलाषः क्रोधोऽमर्षः अज्ञानमस्फुटज्ञानं बालिशं अज्ञानात्मुत्पादः शाठ्यं
दिषु कामिद्वाः परगारह्यते तथा दौष्टसा ह्यं तु कुर्वीणं स्त्रीन्वर्णान्धर्मिणो नरपः प्रवाशचेदं उपित्वा ब्राह्मणं तु विवाशयेदिति स्मृतं ब्राह्मणविव
षयं कुर्वीणानि तिवर्तमानानि दैशात्त्रान्वर्णो नरछत्रिपादी भूपूर्वं क्रेदं उं दं उयित्वा प्रवाशयेन्नरपेदर्थशास्त्रे प्रवाशशदस्य माणो पूजोगाद
स्य चार्थसाम्यरूपत्वात्तत्रापि प्रवासनमोछेदनं जिह्वाछेदनं प्राणवियोपनं च दौर्हसा ह्यं विषयानुसारेद्रव्यं ब्राह्मणं तु दंडयित्वा विवासयेत्स
राष्ट्रान्निष्काशयेत् यद्वा विवासयेत्तत्रासतो विगतो विवासः विवासस्तं ब्रवीतीति लिचिह्नतो ऽणविष्टवत्प्राप्तिपरिस्फुत्वेति लोपे सूप्यगरीकु
र्वीरित्यर्थः अथवा वशत्पास्मिन्निति वासो गृहं विवासयेद्गृहं कुर्वीरिति पावीति ब्राह्मणस्त्वापि लोभादिकारणाविशेषपरिज्ञानो नभ्या
सेचतत्रतत्रोक्तो यदंडएव अभ्यासित्वर्थदंडो विवाशनं च तत्रापि ज्ञातिद्रव्यानुचंधा घपेछपा विवासनं नयीकरणं गृहभंगो देशान्निर्वा
नं चेति व्यः वस्छापुरुष्यालोभादिकारणा परिस्फुनभ्यासे चात्यविषयेदौष्टसा ह्यं ब्राह्मणस्यापि छत्रिपादिवदर्थदंडएव मतविषये
तु देशान्निर्वासनमेवात्राप्यभ्यासे सर्वेषामेव मनुक्तं द्रव्यं न च ब्राह्मणस्यार्थदंडेनास्तीति मंतव्यं अर्थदंडाभावे शारीरदंडो चेनिषिद्धस्य
त्यप्यपराधेन गनीकरणं गृहभंगो वरणं विप्रवासनं दंडाभावो वाप्रकल्पेता चतुर्णामपि वर्णानां प्रपाश्चितमकुर्वतां शारीरं धन

CC-0. Dharmaram Trust. JKK Vimeshadvaitavedanta Prakasha Institute

संजुक्तं दंडं धर्मेप्रवृत्तस्यपरिस्मरणाच्चतस्यापराधस्य ब्राह्मणो दंड्योगुरुर्वा विप्रो वा लघुर्जन्मिति स्मरणात्। पतुशंखवचनेत्र चाल
वणीनोधनामतादृव धवैधित्रिशाविवाशनांवनरणं ब्राह्मणस्येतितत्रधनापहारः सर्वस्वापहारोविवक्षितोवधसाहचर्यात् शरीर
स्ववरोधारिजीवितांतः प्रत्यर्पितः श्रावितपाहिस्वर्दंडः सर्वस्वांतस्तथैवचेतिवधसंवीक्षल्पयोसल्पापहारे यदृच्छुक्तोराष्ट्रादिनेवहि
कुपासमरधनमछतमितितत्रछतसाहसविषयंनसर्वविषयं शारीरस्यूनवृद्धाचि ब्राह्मणस्वभवति। नजातुब्राह्मणंतन्यास
र्वपापेष्यवस्थितमितिसामान्येनमनुस्मरणात् तथानब्राह्मणवधाद्भूयानधर्मोविद्यते भुवितस्माद्स्यवधंराजामनसापिनचिं
तयेदितिचज्ञापिवायःसाक्ष्यंश्रावितोन्येभ्योनिह्नुतेतत्तमोवतः। सहाप्योरदेशुणंदंडंब्राह्मणंतुविवापस्तत्रस्याछिन्नमंगीकृत्य
न्येसाक्षिभिःसहसाक्ष्यंश्रावितःसन्निगृह्यालेतमोरतोरागाद्वाक्रांतिचित्तः तत्साक्ष्यमन्येभ्यःसाक्षिभ्योनिह्नुतेनोरमत्रसा
क्षीभवामेतिसविवादपराजयेयोदंडस्तमशुद्धंद्रव्यः ब्राह्मणंपुनरशुद्धद्रव्यदंडदानात्समर्पविवासपेत्रविवासनंच
नगरीकरणंराष्ट्रभंगदोसन्निर्वासनलक्षणंविषयानुसारेणद्रष्टव्यं इतिरेषात्वशुद्धद्रव्यदंडासंभवेस्वजात्यचितत्र
मेकरणनिगडबंधनकारागृहप्रवेशादिद्रष्टव्यं एतच्चपूर्वश्लोकेप्यनुसंधेयं जघासर्वेसाक्ष्यंनिह्नुवतेतदासर्वेसमानदोषाः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जघातुसाहसमुक्ताः पुनरन्यथावदेतितदनुबंधाघनुपेक्षयादंड्याः। जघाहवासापनः उक्तान्यथाप्रुवाणाश्चदंड्याः स्युर्वीक्षुत्वानि
ताइतिनवान्येनोक्ताः साक्षिणोन्येतरहस्यनुसर्तव्याः। जयाहनारदः नपरेक्षासमुद्दिष्टमुपेयासाक्षिणंपरः। नेक्षेपेच्चवैनाभ्येन
हिपेतेवसमाचरन्निति। साक्षिणामवचनमसत्यवचनंचसर्वत्रप्रतिषिद्धंतस्यकोसर्थमात्रवर्णिनिहिवधोपत्रतत्रसाहस
न्तंवदेत्सपत्रवर्णिनांशूद्रविट्क्षत्रविप्राणांसत्यवचनेनवधः संभाव्यतेतत्रसाहसन्तंवदेत्सत्येनवदेत्। ज्ञानेनचस
त्यवचनप्रतिषेधेनसाक्षिणः पूर्वप्रतिषिद्धमसत्यवचनमवचनंचाभ्यनुज्ञायते। पत्रसेवतिपोगादौसत्यवचनेवाक्षि
निषधोऽनेनवचनेनवस्यापिवधस्तत्रान्तवचनमभ्यनुज्ञायते। पक्षसत्यवचनेर्थिप्रत्यर्थिनोन्यतरस्यवधोसत्यव
नेचान्यतरस्यवधस्तत्रतत्स्त्रीभावाभ्यनुज्ञारापायघनुमन्यतेऽपराजावधमस्यवचनेनसुंचतितदाभेदसाक्षिस्वं
तव्यतस्यापसंभवेसमेवदितपमसत्यवचनेवर्णेवधदोषोऽसत्यवचनदोषश्चसत्यवचनेतुवर्णविधदोषएवत
त्रचयथाशास्त्रंप्रायश्चित्तंवर्तव्यं। तस्मिंसत्यवचनेतत्स्त्रीभावेचशास्त्रभ्यनुज्ञानात्प्रत्यवायाभावइतितज्ज्ञात्वातत्पावनाय
पनिर्वीप्यश्चतः सारस्वतोद्विजेतत्पावनायान्तवचनावचननिमित्तप्रसवायपरिहारापसारस्वतश्चसद्विजैरेवैवशो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्वप्यः वर्तव्यसरस्वती देवताऽस्येति सारस्वतः ॥ अनचप्राचितांतरूपपवुर्उटनेचरः प्रसिद्धः इदायमभिसंधिसाक्षिणामनृतवच
नमवचनं चयन्निषिद्धं तदिहापि भ्यनुज्ञातं यत्तु नानृतवचनमवचनं चनिषिद्धं तदिति अमानिमित्तमिदं प्रायश्चित्तेनचमंतव्यं साक्षि
णामनृतवचनावचनाभ्यानुमनिषिसाधारणानृतवचनावचनप्रतिषेधाति अमविभिन्नं प्रत्यवायस्यतावत्स्वाद्भ्यनुज्ञावच
नमनर्थकमेति। यतः साक्ष्यनृतवचनावचनयोः मन्त्रपान्प्रत्यवायः साधारणानृतवचनावचनयोरत्यंतीवानित्यर्थवद्भ्यनुज्ञावच
नं यद्यस्य भूयसः प्रतिवायस्यनिवृत्यानुषंगिकस्यालपीयसः प्रतिवायस्यनिवृत्तिरन्यत्रतथापीतभ्यनुज्ञावचनात्प्रायश्चित्तविधा
नाच भूयसो निवृत्यान्यथासौनफिजाकुषंगिकोपिप्रतिवायोननिवर्तेतइतिगम्यते। एतेस्वान्यऋप्रश्नेषुवस्पिविधाशंवापं
पंथादीनामनृतवचनावचनाभ्यनुज्ञानेवेदितव्यंनचतत्रप्रायश्चित्तमस्तिप्रतिषेधांतराभावात्निमित्तांतरलेदात्तांतरेर्थतथात्वावगते
पिसाक्षिणामन्येषांचदेशाभावोस्माद्देववचनाद्दवगम्यतेइति इतिशाक्षिप्रकरणं॥ ॥ अथ साक्षिणो निरूपितौसांप्रतंलेख्यं निरूप्यते। तत्र लेख्यं द्विविधं शासनंजानपदंचेतिशासनंनिरूपितं जानपदमभिधीयते। तद्द्विविधंस्वहस्तकृतमन्यकृतंचेति तत्रस्वहस्तकृतमसाक्षिकमन्यकृतं
ससाक्षिकमनेपोक्तदेशाचारानुसारेणप्रमाणं। पथादेतारदः। लिख्यंतु द्विविधंज्ञेयंस्वहस्ताभ्यकृतंतथा अस्माभिमसाक्षिमचसिद्धिदेशाद्धि
तेस्तरोरिनितत्रान्यकृतमाहपः त्रिदिर्थोनिभ्रांतिस्वहस्तानुपस्यरं। निबंधसाक्षिकत्वार्पतस्मिन्धनिकपूर्वकं। धनिकाधमर्णयो

CC-0 Dharmartha Trust (UK). An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

3

वौ पौर्णमासीरूपपरिः परस्परं स्वरूपाऽपगमकालेनैतावद्देयमिति पतीच प्रतिमासं वृद्धिरिति ज्ञातो विवक्षितस्तस्मिन्नर्थे कालांतरे विप्र
तिपत्तौ वस्तुतनिर्णयार्थं लिखितं साक्षिमदुक्तलक्षणसाक्षिमुक्तं धनिकपूर्वकं धनिकः पूर्वं यस्मिंस्तद्धनिकपूर्वकं धनिकनामलेखनपूर्वकमि
ति यावत्तत्कार्यं कर्तव्यमुक्तलक्षणाः साक्षिणो वाच्याः कर्तव्या उपक्रमे तदर्थसिद्ध्यर्थं तस्य साक्षिणः पूर्वं तैते विवादेषु स्वकृतं वा पलेरन्ना
मिति स्मरणात् अपि च समामासतद्धर्मा हनी भजाति स्वगोत्रैः सबलवारिवात्मा यपि रनामादि चिह्नितं। समासं वत्सरः मास
पौर्णमासी तद्धर्मपक्षः शुक्लकृष्णो वा अतस्तेषि प्रतिपदादिः नामधनिकर्णिकयोः जातिशास्त्रए त्वादि स्वगोत्रैर्वासि स्वादिगोत्रैः। एतैस्मादि
चिह्नितं तथा सबलवारिवं कृत्वादिशाखाप्रमुक्तं शुक्लनामवकृचः कृत इति ज्ञात्मा यपि रनामधनिकर्णिकपिरनामज्ञादिग्रहण
ऽविनातिसंख्या ठारादेर्ग्रहणं पतेच्चचिह्नितं लेख्यं कार्यमिति गते नसंबंधः विंचा समासपूर्वं क्षली नामस्वस्तेनानिवेशयेत् मते
नेमुक्तपुत्रस्य पत्रोपरि। लेखितं। धनिकधमर्णी पार्थाः स्वस्वव्यवस्थितस्तस्मिन्नर्थे समासे लिखते रूपीकाधमर्णो ना
मात्सीयं स्वस्तेनास्मिंल्लेख्ये पपुपारो लिखितं तन्ममामुकपुत्रस्य मतेमन्निप्रेतमिति निवेशजेत्पत्रो लिखेत्। तथा साक्षिणः
स्वस्वहस्तेन पिरनामपूर्वकं अथवा ममुकः साक्षी लिखेपुरति ते समाः तस्मिंल्लेख्ये पेशाक्षिणो लिखितास्तेएपात्मापपि रनाम

॥७२॥

॥७२॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लेखनपूर्वेवस्मिन्नर्थेऽतमनुक्रोरेवहस्तः साक्षीतिस्वहस्तेनैवैवशोलिखेपुस्तेचसमाःलेख्यातोगुणतश्चकर्तव्याः पद्यधमलः साक्षी
वालिपिशोनभवतितद्धर्मलोन्येनसाक्षीचसाक्षपंतरेणसर्वसाक्षिसन्निधौस्वमतंलेखपेत्र। जपाहनारदः क्रालिपिज्ञाणीयःस्या
स्वमतंतुसलेखपेत्र। साक्षीवासाक्षिणान्येनसर्वसाक्षिपमीपतइति क्रपिच। अपात्रिपिर्धितेनैतिमपाप्तुवृद्धस्त्रनां। लिखितंत्यमुवेने
तिलेखक्रोतततोलिखेत्र। ततोलेखक्रोधनिर्दिष्टिकाभ्यामुभाभ्यांप्राधितेनमपापुवेनहेवहस्तेनविमुमित्रसूनुनाएतस्लेख्यंलिखित
मित्यंतेलिखेत्र। सोप्रतंरवहस्तंलखेमाह। विनापिसाक्षिभिर्लेख्यंस्वहस्तलिखितंतुपत्र तत्प्रमाणंस्मृतंलेख्यवलोपधिस्वतास्ते।
पत्रेख्यंस्वहस्तेनलिखितंक्रधर्मेलेनतत्साक्षिभिर्विनापिप्रमाणंस्मृतंमन्वादिभिः। वलोपधिस्वतास्ते। वलेन्वलात्वारेणतुपधि
नालोभक्रोधभयमहारिलहणेनपस्वतंतस्माद्विना। नारदोप्याह। मत्तान्निपुक्रश्रीवलाधवलात्वारस्वतंचपत्र। तद्प्रमाणंलिखितं
जपापधिस्वतंतथेति। तद्वेत्वहस्तस्वतंपरस्वतंचलेख्यंदेणचारानुसारेणसंबंधवव्यवहारेबंधवषावहारपुत्रमर्थक्रमापिर
रलोपेनलिप्यछुरापरिलोपोनचलेख्यमित्येतावन्नपुनः साधशब्दैरेवप्रातिस्विकदेशभाषपाविलेखनीयं जपाहनारदः॥
देशाचारविरुद्धंपद्यक्राधिविधिलछणं। तत्प्रमाणंस्मृतंलिख्यमविलुप्तक्रमाछरमिति। विधाने। विधिराधेविधिराधीवरणं।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य लक्षणं गोप्याधिनोऽपाधिकालकृतमित्यस्तिध्यं विस्यऽपस्मिंस्तद्य ताधिविधिलक्षणं ॥ अर्थानां क्रमः क्रमश्चाक्षरालिचक्र
माक्षरालिः अविलुप्तिक्रमाक्षरालीयस्मिंस्तद विलुप्तक्रमाक्षरं तद्देवं भूतं लेख्यं प्रमाणं राजमशासनपन्नसाधशहृनिपमे। त्रैत्पत्ति
प्राय। लेख्यप्रशंसायेन लेख्यारूढमप्रमाणं त्रिभिरेव देवमित्याह सलं लेख्यकृतं देवं पुरुषेस्त्रिभिरेव वत्। यथा सा ह्यादिकृतमप्रमाणं त्रिभिरे
वदेपंत पालेख्यकृतमप्याहतैस्तत्पुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देपं न चतुर्थादिभिरिति निपम्यते॥ ननु पुत्रपौत्रैः छलं दृपेमित्यविशेषेण एगभि
र्त्रिभिरेव देपमिति निपतमेव वाक्यमस्यैवोत्सर्गस्य पाचारूढ्यं विषयविपेस्मित्यंतरप्रभवामपचारशंकामपनेतुमिदं वचनमारब्धं।
तथा हि पत्रलक्षणमभिधायपत्रात्पाव नेनाभिहितं। एवं कालमतिक्रांतं पिश्रणं हापपेद्रणमिति इत्यंपत्रारूढं मणमतिक्रांतकालेमपि
॥७३॥ पि छलं संबंधि हापपेद्राजातत्रपि छलमिति वऊवचननिर्देशात्कालमतिक्रांतमिति वचनात्र चतुर्थादिदीप्य इति प्रतीपते तथा
हारीतेनापि लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभं तस्य विनिर्देशेदिति ॥ अत्रापि यस्य तस्य पत्रमस्ति तस्य लाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्यो
प्रणलाभोस्तीति प्रतीपते ॥ अत्रैतद्घशंकानिरत्यर्थमेतद्वचनं मिति पुनः वचनद्वयं चयोगीस्वरानुसारेण जोजनीयं ॥ अस्या
पवादमाह अधिस्तु भुज्यते नावघावतन्नप्रदीपते संबंधवेपि पत्रारूढमस्यं त्रिभिरेव देवमिति निपमाद्लगपाव्रस्या नधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कारेण धाहारयेप्य नधिकार प्राप्तविद्मुच्यते ॥ यावच्चतुर्थे नपंचमेनत्वाज्ञेनं नदीयते तावदेवाधिकृ ज्यतइति वदतासवंधवर्तीयावरण चतुर्थादे
रप्यधिकारे पर्शितः । नन्वेतद्युक्तमेवफलभोगपोन नश्यतीति सत्यं । तदप्येतस्मिन्नसत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनव
द्यं ॥ प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति ॥ देशांतरस्थे उल्लेख्ये नष्टे न्मृते हृते तथा । छिन्नेदग्धे घवाछिन्ने लिख्यमन्यच्च कारयेत् । व्यवहारा छ
मे पत्रे पत्रांतरं कुर्यादिति विधीयते । व्यवहारा छमत्वं चात्यंतव्यवहितदेशांतरस्थे पत्रे उल्लेख्ये उष्टानि संदिग्धमानान्यवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षरा
णि पृष्ठानि वा यस्मिंस्तदुल्लेख्यं तस्मिन्नुल्लेख्ये नष्टे कालवसेन उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना मृष्टे लिप्यक्षरहृते तस्करादिना नाशिते विदलिते दग्धे प्रज्वलिते
छिन्ने द्विधा भूते सति भवति ॥ एतस्यार्थिप्रत्यर्थिनोः परस्परानुमतौ सत्यां । विसत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशांतरस्थपत्रानयनायोल्लेख्यधापेक्षया कालो दा
तव्यः । दुर्गदेशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिस्तद्व्यवहारनिर्णयः कार्यः यथाह नारदः ॥ लिख्ये देशांतरं न्यस्ते शीर्णे दुर्लेखिते हृते । सतस्तात्वात्कालकारणम
सतोऽपि दर्शिनेमिति ॥ सते विद्यमानस्य पत्रस्य देशांतरस्थास्यानयनाय कालवरणं कालावधिर्दातव्यः । असतः पुनरविद्यमानस्य पूर्वं पेक्षकारः साक्षि
णस्तेदर्शिनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यं । यद्यपि साक्षिणो न संति तदाहिव्येन निर्णयः कार्यः । लेख्यसाक्षिवैदैवीं व्यवहारेपि निर्दिशेदिति स्मरणात् । ए
तच्च जानपदव्यवस्थापक्षं । राजकीजमपि व्यवस्थापक्षे यदृशमेव भवति । इयांस्तु विशेषः । राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं सपुराचिह्नितं तथा । राजकीजं स्मृतं लेख्यं
सर्वेष्वर्थेषु साक्षिमदिति । तथा न्यदपि राजकीजं यत्पत्रं वक्ष्यते शिष्टोक्तं । यथोपन्यस्तस्तस्याध्यार्थसंयुक्तं सोत्तरात्रिपो । सा तु धारणं वं चैव जयपत्रवमि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥७४॥

ष्यते। प्राचिवाक्यादिहस्तांकं मुद्रितं राजमुद्रया सिद्धं यैकारिनेदं घाञ्जपिने जयपत्रमिति। तथा सभासदोपि मतं देमुद्रि पुत्रि स्वेति स्वहस्तं दद्यु। सभासद
इत्यपेतत्र स्मृतिशास्त्रविदः स्थिता। जयालेख्यविधौ तद्वत्स्वहस्तं दद्यरेवत इति स्मरणात्॥ सभासंचपरस्यराजुमहिष्यतिरेवेण नव्यवहारे निःशल्यो
भवति यथाह नारदः जत्रसभ्यो जनः सर्वः साधुतरिति मन्यते। शनिः शल्योविवदः स्यात्स शल्यस्त्वन्यथा भवेदिति। एतद्वलुष्या घ वहारएवाला घ
स्साध्यमर्थं पत्रलुषाद्यन्वितं चपत्र। राजमुद्रांकितं चैव यपपत्रमिष्यते। इति स्मरणात्। पत्रलुप्तीनतापपा ऽभिनिवादी क्रियाद्वेषी। नोपस्था
तातिकत्तरः। आहूतः प्रपलायीचतीनः। त्रिविधः स्मृत इति। नतत्र जयपत्रमस्ति ऽजपितुलीनपत्रमेवतत्रवालांतरे दृष्टप्रास्यपं। जयपत्रतु प्रास्तु
पविधिसिध्यर्थमितिविशेष॥ लेख्यसंदेहेतिलीपनिमित्तान्याह। संदिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात्स्वहस्तलिखितादिभिः। पुत्रिप्राप्तिक्रियाचिह्नसंबंधागमहेतु
भिः। शुद्धमशुद्धं चेति संदिग्धस्य शुलेख्यस्य शुद्धिः स्वहस्तलिखितादिभिः स्यात्स्वहस्तेन लिखितं यलेख्यांतरेतो न शुद्धं यदि सदृशान्यक्षराणि भवंति तदा
शुद्धिः स्यादित्यर्थः। आदिशब्दात्साक्षिलेखवक्त्रमस्मिन्देशे स्वतस्तलिखितांतरसंवादाच्छुद्धिरिति। पुत्रप्राप्तिः पुत्रिप्राप्तिः देशकालपुरुषाणां व्येणसं
संबंधः प्राप्तिमस्मिन्देशेऽस्मिन्कालेस्य पुरुषस्येदं व्यं घटतइति पुत्रिप्राप्तिः। क्रियातस्मात्क्रपन्यासः चिह्नमसाधारणं श्रीवत्सादिसंबंधोऽर्थि प्रत्यर्थि
र्थिनोः पूर्वमपि परस्यविश्वासेन दानग्रहणादिसंबंधः। आगमोस्येतावतोर्थस्य त्वेभावितः प्रास्यपायः। एतएवहेतवः एभिर्हेतुभिः संदिग्धलेख्यशुद्धिः
स्यादित्यनेयः। पद्धतुलेख्यसंदेहे निर्णयोनजायते। तदा साक्षिभिर्निर्णयः कार्यः। यथाह कात्यायनः। कुत्रितेपत्रवक्तोहितदाभूतास्तनिर्दिशेदिति साक्षि

न्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विषय

संभावमिदं। सास्यसंविषयं तु लारीतवचनं। नमयैतल्लिखितं पत्रं वृष्टमेतेन कारितं ६ मधरीत्यत्यत्यात्रमर्थस्वैनिर्णयः इति। एवमशग
धितपत्रे छेद्यो चरतव्ये प्राप्ते यदा कस्मिन्नेवस्मिन् दातुसमर्थः तदा विचर्तव्यमित्यकन्नाह। लेख्यस्य पृष्ठे लिखित्वे दत्वा दत्वा लिखितबोधनं। धनी वो
पगतं दद्यात्स्वहस्तपरिचिह्नितं। यदा धमर्लिखितः सकलमूलं कालुमसमर्थस्तदा शक्त्यनुसारेण दत्वा दत्वा पूर्वकृतस्य लेख्यस्य पृष्ठे निलिखे
त्तावन्मया। न दत्तमिति। उत्तमर्णो वोपगतं प्राप्तं धनं तस्यैव लेख्यस्य पृष्ठे निलिखेत्तावन्मया लब्धमिति वर्णस्वहस्तपरिचिह्नं स्वतस्तल्लिखि
ता धरचिह्नितं। पश्चेपगतं प्रवेशपत्रं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णो वोत्तमर्णो दद्यात्। छलेन कृमेण दत्ते लेख्यं विचर्तव्यमित्यकन्नाह दत्वा दत्वा
पोप्ये लेख्ये प्रुध्येवान्यत्तु वारयेत्। क्रमेणसकलं दत्ववा कृत्स्नमूलं दत्वा पूर्वकृतं लेख्यपाठयेत्। यदा तु दुर्दिशा वस्थितं लेख्यं नष्टं वा तदा
प्रुध्येज्जधमर्णो त्वनिवर्त्यमन्यल्लेख्यं। वारयेदुत्तमर्णो मधमर्णः। पूर्वोक्तक्रमेणोत्तमर्णो विशुद्धे पत्रे मधमर्णो यदा दद्यादिसयः। ससाक्षिके छ
छलेन कृमेण हातव्यो विचर्तव्यमित्यकन्नाह। साक्षिमत्ये भवेद्यत्तदातव्यं ससाक्षिकं पुनः ससाक्षिकमूलं तत्सर्वं साक्षिसमक्षमेव दद्यात्॥ इति लि
ख्यप्रकरणं॥ ॥लिखितसाक्षिभुक्तिलक्षणं त्रिविधं मानुषं प्रमाणमुक्तमथावशरप्राप्तं दिव्यप्रमाणमभिधास्यन्तुलाग्न्यापइत्यादिभिरा
र्यैः श्लोकैर्दिव्यमाचक्रवयपति तत्रतावद्दिव्यान्युद्देशात्। तुलाग्न्यापो विषंकोशो दिव्यानीतानि विशुद्धये। तुलादीनि कोशः। तानि पंचादिव्या
नीतधर्मसाक्षिविशुद्धये। संदिग्धस्यार्थस्यसंदेहनिवृत्तये दातव्यानि॥ नन्वन्यान्यपितंदुलादीनि दिव्यानि स्युरित्यत्रि। धर्मोग्निरुदकं चैव विषंकोशस्तथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यैव च। तंदुलाद्यैवदिव्यानि सप्तमस्तप्रमाणवद्इति पितामहस्मरणात् अतः प्रथमेतावंत्येवेत्यतआह॥ महान्ति योगेस्थेतानि। एतानि महान्ति योगेष्वेवनान्यैन्यत्रेति निपम्यते। नपुनरिमान्येवदिव्यानीति। मलत्वावधिंचवक्ष्यति। नन्वल्पानि योगेपि कोशोस्त्येति निशमत्ये पिहापयेदिति स्मरणात्। सत्यं कोशस्य तुलादिषु पाठोनमहान्ति योगेष्वेवेति नियमार्थः किंतु सावष्टंभानि योगि प्राप्त्यर्थः अन्यथा शंखानि योगएवस्यात्। अवष्टंभानि तु तानां। घटादीनि विनिर्दिशेत्। तंदुलांश्चैव कोशश्च शंखास्त्वेवनशंशयः। इति स्मरणात्। महान्ति योगेषु शंखि तिषु सावष्टंभेषु कविसेषेण प्राप्तावपवादमाह॥ शीर्षवस्थेनिपुक्तेरि। एतानि तुलादीनि निपुक्तेरि शीर्षवस्थेनिपुक्तस्य भवंति। शीर्षवं शिरोवतारस्य चतुर्थः पादोपयपराजयलक्षणस्तेनेचदंडोलस्युते। तत्रतिष्ठतीति शीर्षवस्थः तत्प्रयुक्तेदंडभागित्यर्थः ततोयोलाखयेत्सधः। प्रतिज्ञातार्थसाधनं इति भावप्रतिज्ञात्वात्निएवनिपेतिव्यवस्थादर्शिता। तदपयादार्थमाह॥ तस्यावान्यतरः। कुपीरितरोवर्त्तपोछरः। तस्यानिपोद्धनिपुक्तयोः परस्परसंपस्पान्य तरोनिपुक्तावास्त्रियंकुर्कादितिरोनिपुक्तः शिरः शारीरमर्थदंडेवावर्त्तपेदंगीकुर्यात्। अजमानिसंधिः। नमानुपप्रमाणवद्व्यप्रमाणं भावेद्वगोचरेअपि तुभावीभावविशेषेणगोचरपतिअतश्चमिथ्योत्तरेप्रत्यवस्थंदेप्राप्त्यायेचार्पिप्रत्यर्पनोटन्यतरस्य छपाभवतीति अल्पानि योगेमहानि योगेशंखा सावष्टंभपोरप्यविशेषेणप्रोशोभवतीत्यर्थः। तुलादीनि विषातानि तुमहानि योगेष्वेवसावष्टंभानि योगेष्वेवेत्य स्यावादमाह॥ विनापिशीर्षवंकुर्यान्नपंडोहेपपातवे। राजद्रोहानिशंखायांचापयाहाराजभिः शंखितानांचनिर्दिष्टानांवस्त्रभिः आत्मशुद्धिपरांग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दत्वाद्यपाकोशंवापाशिरःस्थापनीयनापितुलादीनांकुर्यात्। महाचोयोगिसंज्ञतो १४

दिव्यं देवैश्चिरो विनेति। तं हुलाः पुनरल्पचौर्यशेषापामे। चौर्यं तु तं हुलादेयानान्यत्रेति विनिश्चय। इति पितामहवचनात्। तत्प्रमाणस्तमहाचौर्यशे
षापां चौर्यशेषानि पुक्तानां तत्प्रमाणो विधीयत इति स्मरणात्। अन्ये पुनः शपथाः अल्पार्थविषयाः। सत्यवादतशपथाः आलिख्यो वाजवृन्दानि च। देवता
विरपादेश्यदत्तानि पुक्तानि च। स्पृशोक्षिरांसि पुत्राणां दाराणां सुहृतस्तथा। अग्निवेलेषु सर्वेषु दोषापानमथापि वा। इत्यते शपथाः प्रोक्ता मनुना
स्वल्पवासरा। इति नारदास्मरणात्। पक्षेपि मानुषनिर्णयकं पत्रदिव्यमिति लोकप्रसिद्धा शपथानामपि दिव्यत्वं तथापि कालांतरनिर्णयः निमित्त
त्वेन समनंतरनिर्णयनिमित्तेभ्यो धर्मादिव्योभ्यो भेदेन्यपरेशो वासल्पपरिक्षाभ्यवलदो शस्पतु शपथत्वेपि धर्मादिषु पाषाणतप्तनिमोगविषयत्वेन
वर्षे नानिमोगविषयत्वेन च धर्मादिस्यामान्नतु समनंतरनिर्णयनिमित्तत्वेन हुलानां तप्तमाषस्य च समनंतरनिर्णयनिमित्तत्वेन्यविषयत्वेन शंका
विषयत्वेन च धर्मादिवैलक्षण्यात् धर्मादिति संतोष्टव्यं॥ श्रीतानि चदिव्यातिशयानि यथा संभवं मृगादिषु विवादेषु प्रयोक्तव्यानि पत्रुपितामहवचनं
स्थावरेषु विवादेषु दिव्यानि परिवर्जयेदिति। तदपि लिखितसामेतादिसद्भावे दिव्यानि परिवर्जयेदिति वाक्यशेषं। नतु विवादांतरेषु प्रमाणांतरसंभवे दि
व्यानामनवकाशत्वात्। सत्यमस्मादिषु विवादेषु तुलाछलसाहस्यपन्यासेर्थितत्वेपि प्रत्यर्थी यदि दंडाभ्यपपमावर्षे नेन दिव्यमवलंबते। तदा दिव्यमपि भव
ति। दिव्यस्य चनिर्दोषत्वेन च सत्यतत्वविषयात्। तत्प्रछलत्वाद्धर्मस्य। पथातनोदः। तत्र तौ सत्येस्थितौ धर्मो व्यवहारस्तस्याछिलि। दे वसाध्ये पोरुषेपो न लेख्यं वा
प्रयोजयेदिति। स्थावरेषु विवादेषु प्रत्यर्थी नादंडावर्षे नेन दिव्यावलंबने। सतेपि साहस्यादि दृष्टप्रमाणस्य द्वावेन दिव्यं ग्राह्यमिति विचल्यनिरावरणीयं स्थाव
रेषु विवादेष्विति पारिमितमतवचनेन्यात्यंतिदिव्यनिरावरणीयं निर्णितिसामान्यात्स्थावरेषु विवादेष्वनिर्णयप्रसंगात्। किंच। सचैलं स्नातमात्रू

CC-0 Bhandarkar Institute Collection. Digitized by Vedika Sharma Initiative

पस्यैरुपोषितं। कारयेत्सर्वदिव्यानि नरपश्चात्सएसन्निधौ। पूर्वेह्नि पोषितस्तिष्ठेत्सूर्यसत्यैस्तमातेरिव्यगतिलमाहात्म्यस्य। पानांच ग्रामस्थानां स
निधौ सर्वाणि दिव्यानि कारयेत्प्राग्विवाद्रः। त्रिरात्रोपोषितापस्यरेद्वरात्रोपोषितापवा। नित्यं देयानि शुचयेत्यचाईचासस्तदस्य वासविकल्पः पिता
महेप्रोक्तः। बलवद्बलवन्मतावाद्यापीत्यपरा। वैविषपत्वेन विवस्थितो द्रष्टव्यः। उभयवासनिपमध्यकारपितु प्राग्विवाद्रस्यापि दिव्येषु सर्वेषां क्षिप्रा
ग्विवाद्रः समाचरेत्। अथ धर्मेषु पयाधर्मुः सोपवासो नरपश्चात्पेसिपितामहवचनात्। अत्रपद्यपि सूर्यैरुपदत्वविशेषेणोक्तं तथापि शिष्टशमाचरा
ज्ञानुकारो दिव्यानि देयानि। तत्रापि पूर्वोक्तेग्निपरीक्षास्यात्सूर्योक्तेचधर्मो भवेत्। मध्यान्हेतुजलं देयं धर्मतत्वमनीषता। दिवसस्यतुपूर्वोक्तेकोश
कुद्विविधापते। नाऽत्रौतुपश्चिमेपामे विषं देयंतु शीतलं इतिपितामहोक्तो विशेषो द्रष्टव्य अनुक्तवेलाविशेषाणां तुलाग्रमाणप्रभृतीनां पूर्वो
क्तेवप्रकृतं पूर्वोक्तेसर्वदिव्यानां प्रकृतानां पूर्वोक्तिमितिसामान्येन नाएरस्मरणात्। अतनिविधाविभक्तेप्रयमाभाग्यः पूर्वोक्तो मध्यमो मध्या
क्तः उत्तमे पराक्तः तथापरेपि वालविशेषाविधिप्रतिषेधमुखेन दर्शितः। विधिमुखस्तावत्। अग्नेशिशिरहेमंतो वपाश्चैव पूर्वोक्तिता
शरद्ग्रीष्मेतुसलिलं हेमंतेशिशिरे विषं वेत्रो माषेशिरश्चैव तथैव च। एतत्साधारणमास्तिव्यावानविरोधिनः कोशस्तु सर्वदा देयस्तुला
स्यात्सर्वकालिकी इति। कोशगरलं। सर्वशपथानामुपलक्षणं। तेतुलानां पुनर्विशेषानभिधानात्सार्वकालिकत्वं प्रतिषेधमुखेपि। न
न शीतेतोपमुद्धिस्यान्नो स्मकालेमिसोधनं। नप्रावृषिविषं देयात्पुवातेनतुलांतथा। नापराह्णेनसंधापां नमध्याह्नेवृथाचनेति। न

॥७६॥

॥७६॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शीतलोपशुद्धिः स्यादित्यप्रशीतशब्देन हेमंतशिशिरवर्षीणां ग्रहणं। नोष्णकालेऽग्निशोधनमित्युष्णकालशब्देन वसंतग्रीष्मशरदां विधानलक्ष्य
स्यापि निषेधकत्वात्सर्पः प्रजोज्झनं तु विद्यते। अग्निशब्दे विवस्त्वामाह। तुलाश्रीवालवृद्धांधपंगुब्राह्मणस्त्रीगोलोकाग्निजलं वाशूद्रस्य शू
द्रस्य पवाः सप्तविषस्य वा। स्त्रीस्त्रीमात्रं। जातिवयोवस्था। विशेषानादरेण बालजाषाऽसाद्धर्षी जातिविशेषानादरेण वृद्धो शीतिवर्षः अंधो ना
त्रविवस्त्रः पंगुपादविकलः। ब्राह्मणो। जातिमात्रं रोगी व्याधितः। एतेषां तु शोधनार्थं तुलैव चेति नियम्यते अग्निः। बालस्तत्र माषः क्षत्रियस्य
लमेव वैश्यस्यः। वा शब्दो वधारणे विषस्य पवाऽनुपरिमाणः सप्तविशूद्रस्य शोधनार्थं भवति। ब्राह्मणस्य तुलाविधानाच्छूद्रस्य पवाः सप्तविष
स्य चेति विषविधातदग्निजलं चेति क्षत्रियवैश्यविषयं पुनः। एतदेवस्यादृष्टं तं पितामहेन। ब्राह्मणस्य वधो देवः क्षत्रियस्य हुताशनः। वैश्यस्य
सलिलं योक्तं विषं शूद्रस्य सप्तयः इति। पुनस्त्र्यादीनां दिव्याभावस्मरणं। सप्तानां मशाक्तीनां व्याधितानां तपस्विनां। स्त्रीणां चतुर्भवो दिव्यं
दिधनिस्तपे दृष्टं इति। तत्र व्याधीन्यतरः कुष्ठादिति विकल्पनिवृत्त्यर्थं। एतत्तु भवति। अवश्यं भावि योगे पुरुषादीनां सन्नियोगे त्वेनियो
ज्यतामेव दिव्यमेतेषां सन्नियोज्यत्वेऽपि नियोगे तु विकल्प एव। तत्रास्य तुलैवेत्यनेन वचनेन नियम्यते
तथा मलपातवारि शंका। नियोगे स्त्र्यादीनां तुलैवेति एतच्छ्रीदवचनं। सर्वदिव्यसाधारणेषु मार्गशिरचैत्रवैशाखेषु स्त्र्यादीनां सर्वदिव्यसम
वधानेनिपाम वतपार्थवत्। न च सर्वकार्यं स्त्रीणां तुलैवेति। स्त्रीणां तु विषं शोक्तं न चापि शलिलं स्मृतं। घटो शारिनिस्तलामेतत्तत्वं वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वादयेरिति विषसलिलव्याप्तिरिक्तधर्वो शरीरिनिष्ठुरविधानात् एवचालारिष्यपि जोजनायंतथाश्रमणादीनामपि नसार्वकालि
कस्तालारिनियमः सर्वेषामवबलं। नां कोशशुद्धिर्विधीपते। सर्वीस्तानि सर्वेषां शालस्य विषं विनेति पितामहस्मरणात् तस्मात्साधा
रणकालेव ऊर्ध्वं स्थिरव्यसमवधाने ऽलारिनेपमार्थमेवेदं वचनं। कालांतरे तु तत्तेत्कालविलंतं सर्वेषां। तथाहि वर्षास्वगिरेवल सर्वेषां हेमंतशि
शिरयोस्तत्स्वचियारिनपाणी मग्निविषयो विधेत्यः। श्रमणस्यत्वा शिरेवन वस्त्रा चिद्विषं वा श्रमस्यस्य विषं विनेति प्रतिषेधात्। ग्रीष्मशरदोस्त
सलिलाघेवापेषांतु व्यारधेविशेषणशारिनिषेधश्चाहिनां वर्जयेरग्निं सलिलं मांसक्रासिनांपित्तश्लेष्मचनित्यं विषुतु परिवर्जयेरिति।
तेषामग्न्यारिकालेपिशाधारणंतुलाघेवरिष्यं भवति। तथातोपमग्निर्विषंचैव सतत्यं वलिनां नरा मतिवचना दुर्बलानामपि सर्वे यापि
विप्रतिषेधादतकालानतिक्रमेण जातिवेयावस्थापितानि रिष्यानि देयानि। महांति जोगिष्यतानात्फलं तत्रानि जोगस्यपरपेहयं महत्वं तदि
हनोमाह। नासहस्राद्वरेत्प्राज्ञं नविषं नतुलां तथा। पणशतसहस्रादिवीक्ष्य प्रलं विषं तुलां। चानवारयेत्। मध्यवर्ति जलमपि। पयोत्तं। तुलादीनि
विषांतानि उक्तस्यर्थं पुनरपयेरिति ज्ञात्रे कोशस्यपहणं कोशमल्पेपि तपयेरित्यत्पात्रिपोगेपितस्यस्मरणात्। एतानि चत्वारि रिष्यानि पणश
तस्याद्ध्वमेव भवंति नाधीगित्यर्थः। नन्यर्वाग्न्यादीनि विलामहे नदर्शितानि सहस्रे तु धटं दद्यात्सहस्रार्धे। तथा यशोज्ञ ऊर्ध्वस्यार्धे तु सलिलं
तस्यार्धे तु विषं स्मृतमिति। सत्यंतत्रे छेद्यं वस्त्रायद्व्यापलारे पातित्यं भवति। तद्विषयं पितामहवचनमितरद्व्या विषप्रयोगे घरवचनमिति।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निश्चलः पूज्योधूपमाल्यानुलेपनैरितिनिधेयो॥८

घ्रेवचनद्वयंस्तेपसाक्षमविषयं ऽभ्रपङ्कवेतुविशेषोदर्शितः दात्यापनेनोक्तस्यापङ्कोपत्रप्रमाणं तत्रचल्पपेत्रस्तेपमाक्षरवोदिव्यंस्त्र्यल्पेप्यपेप्रस
पयेत्। सर्वद्रव्यप्रमाणेतु ज्ञात्वाहेमप्रकल्पयेत्। तेमप्रमाणपुत्रंतु तदादिव्यंनपोपपेत्। ज्ञात्वा शेष्यांसुवर्णानां शतनाशविसंस्मृतं। ऽशीतेश्चवि
नशिवैरधाद्यैवक्रताशनोपपानाशेजलंदेयं। चत्वारिंशतिवैधर्मं विंशद्दशविनाशेतु। दोशपानेविधीयते। पंचाधिकस्यचानासेतातोर्धार्धस्यतंदु
लाः। ततोर्धार्धस्यतंदुलाः। ततोर्धार्धविनाशेहिस्यशेतुचारिमस्तदान्। ततोर्धार्धविनाशेतु लौकिक्या। घ्रक्रियाः स्मृता। एवंविचारयन्नराजाधर्म
पीभ्यांनतीपतइति। श्यात्वासंख्यांसुवर्णानांमित्यः त्रसुहस्ताक्षरेरित्यत्रतुतानिरिक्तपलसहस्रंबोद्धव्यं॥ वलीशरः षोडसमाषा। सुवर्णइतुत्रपरिमाण
वचनः। नाशशब्दश्चात्रापङ्कवचनः। नासहस्राक्षरेरित्यत्रतुतानिरिक्तपलसहस्रंबोद्धव्यं॥ ॥ननुन्यपद्रोतपपातत्रेचेतानिदिव्यान्युक्तानितत्रघंनाशह
स्राक्षरेत्यालमित्याह। न्यपद्रोतेषुमहापातकाचियोगेचसहा। ऽव्यशरव्यामनवेहपेवेतानिदिव्यानिकुर्युस्तपकासा
दिनाकुर्युयः संतः तयोरशेविशेषोविनारदेनोक्तः। सभाराजकुलद्वारेदवापतनचत्वरेनिधेयोधूपइतिशेषः व्यवस्थाचकात्यापनेनोक्ताऽऽस्थानि
निशस्तानांमहापातकिनांन्यपद्रोतेप्रवृत्तानां। न्यपद्रोतेप्रवृत्तानां। राजद्वारेप्रयोजयेत्। प्रातिलोम्यप्रसूतानांदिव्यंदेयंचतुष्पथे। ज्ञातोन्येषुतुकार्येषुसभामध्येतुदुर्वि
धाः ऽभ्रस्यश्याधमहोसानांम्लेछानांपापकारिणां। प्रातिलोम्यप्रसूतानांनिश्चयोनतुराजति। तत्प्रसिद्धानिदिव्यानिसंचायेतेषुनिर्दिशेदिति॥ इति
दिव्यमारक्षा॥ ॥एवंसर्वदिव्योपयोगिनांदिव्यमारक्षामभिधायेदानींधर्मदिव्यप्रयोगमाह। तुल्याधारणविद्याद्विरनिपुत्रेस्तालाश्रितःपूर्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिमानसमीभूतोरेणुं कृत्वावतारितः। त्वंतु लेसत्यधामासि पुरा देवैर्विनिर्मिता। तत्सत्वं वक्ष्यामि संशयान्मा विमोचय। यद्यस्मिन्यायकृन्मात
स्ततो मां त्वमधो नय। मुक्तश्चेदुभयोर्धर्मो तुलामित्यभिमंत्रयेत्। तुलायाधारस्तोलनं येविदं तिलुवलि कारप्रस्तपस्तैः प्रतिमाने नमस्तरिनास
समीभूतः। समाकृतस्तुलामास्तोधिरुहोन्निपुत्रोन्नियोत्तावारिव्यवारीत्तेखोक्त्वायेनसंविशेन प्रतिमानसमीकरणदशरूपांशिकृतलेवस्थि
तस्तस्मिन्यो तुलेरवेनांवपित्वावतारितस्तुलामभिमंत्रयेत्प्रार्थयेतानिनमंत्रेण हेतुलेत्वंसत्यस्यस्थानमसिपुरा ब्रह्मादिसर्वैर्देवैर्हिरिण्यगर्भप्र
भातिभिर्विनिर्मिता उत्पादितातत्तस्मात्सत्यंसंरक्ष्यार्थस्यस्वरूपंचदर्शयवल्यालिशोभनेक्रमात्संसपान्मा विमोचयतस्मात्यद्यहं पापकृत्सत्यवा
घस्मिततो मां त्वमधो नयाद्यमुक्तः। सत्यावाघस्मिततो मामूर्ध्वं नयेति। प्राङ्मुखावाकुस्यवलाभिमंत्रणमंत्रोः स्मरत्यंतरेक्षाभ्यंतुदिव्यकारिणः। ऊर्ध्वपराम
पत्तछणंतुमंत्रत्तिं गादेवावगम्यतइतिनपद्यतुक्तोधटनिमेणंपुनराहरोतलीयैःसिद्धमेवपितामहनारदादिभिः स्वस्मंहृतोतथाश्चित्वातुपरिपंवछं
पूपवन्मंत्रपूर्वकंप्रणम्यतोवयालेभ्यःतुलाद्वारीस्त्रीविभिःमंत्रसोमोवानप्रस्थत्यः छंदनेजप्यस्वचे। चतुरस्त्वातुलाद्वारीदारज्वीतथैवचाक्र
दंतानिचदेयानित्रिपुस्थानेषुचार्थवत्। चतुर्हस्तातुलाद्वारीपाद्वेचोपरितसमौ। अंतरंतुतयोर्हस्तौ नवेद्ध्यद्वेनवा। हस्तद्वयंनिखेयंतुपार्श्वयोर
नयोरपितोरणे चतपाद्वारार्थपक्षियोरनयोरपि। धरा उद्धतरेस्यातांनित्यंदृशनिरंतुलैः। अवलंबोचकर्तव्यौतोरणाभ्यामधोमुखे। स्वस्वयोमूत्रसंव
द्धोधरनस्तवतुंवनो। प्रासुखानिश्चतः द्वारैः मुचोदेशेधरस्तथाशिक्यद्वयं। समासज्यपार्श्वयोरनयोरपिप्रा। ऊर्ध्वखान्वल्यपेदभीछिक्य

॥७८॥

॥७९॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ध्यपोऽनयोरपि। पश्चिमे तोलयेत्कुंभं न यस्मिन्नरत्निरंशुभिः। पिटकं पूरयेत्तस्मिन्निक्षिप्य वापांशुभिः। अत्र चरत्निद्वयं वाध्यावपांस्तनं
चिन्त्यः। परीक्षकानि पोक्तो व्यास्तान्मानविशारदाः। बलिपोतिमवारस्य चास्य द्वारास्तथैव च। वापीः परीक्षेन्नित्यमवलंबसमो धयः
उद्दं च प्रदातव्यं घटस्योपरि पंक्तितः। यस्मिन्नुपवेतो पंसवेशे यः समो घटः। तोलयित्वा तरंपूर्वं पश्चात्तमवतारयेत्। धरंतु द्वारयेनि
त्यं पातद्वाध जशोत्तितं ततश्चावाहयेद्देवान्विधिनानेन मंत्रवित्। वारित्रस्तर्पयोपेक्षनं धमाल्यानुलेपनैः। प्राङ्मुखः प्रांजलिर्भूत्वा प्र
दिक्षिणं ततो वेदत्रा एत्येति भगवन्धर्मज्ञ स्मिन्निन्द्रियेसमाविश। सहितो लोकपालैश्च वस्वादित्यमरुद्गणैः। आवाहयेद्घटधर्मे पश्चाद्दानानि वि
न्यशेत्। इंद्रं पूर्वे तु संस्थाप्य प्रेतेसे दक्षिणे तथा। वरुणं पश्चिमे भागे कुबेरं चोत्तरे तथा। अभ्यन्यादिलोकपालांश्चदीप्ताग्नाग्नेयकुविन्यसेत्। इंद्रः
पातोपमः स्थामो वरुणः स्फटिकप्रभः। कुबेरस्तासुवर्णाभ ध्याग्निश्चापि सुवर्णभः। तथैवनिर्ऋतिः श्यामो वायुर्धूम्रः प्रशस्यते। इशानस्तु
नवेंद्रतः एवं ध्यापेक्षमादिमान्। इंद्रस्यादक्षिणे पार्श्वे वसूनाराधयेद्बुधः। धरो ध्रुवस्तथासोमः आपश्चैवानिलोनलः। प्रत्यूषश्च प्रभासश्च
वसवोष्टौ प्रकीर्तिताः। इंद्रशेशानयोर्मध्ये आदित्यानां तथापनं धातार्यमाचमित्रश्च वरुणांशो भगस्तथा। इंद्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो द
मं स्मृतः। ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजधन्यो जधनजः। इशेते द्वादशादित्या नामभिः परिकीर्तिताः। अग्नेपश्चिमभागे तु सप्तारण्यमथनं विदुः वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१०

रुद्रश्च शंभुश्च गिरीशश्च मलयश्च नैऋतिर्दुर्ध्वजः पिनाकी चापराजितः। भुवनाधीश्वरश्चैव कपाली च विशांपतिस्थाणुर्भवश्च भगवान्
रुद्राश्चैकादशस्मृताः प्रेते शरछोमध्ये चमारस्थानं जङ्घल्यपेरः। ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा वाराही चैव माहेंद्री चामुंडा गणसंयुता
निर्ऋतेरुत्तरे भागे गणिशायतनं विदुः। वरुणस्योत्तरे भागे। मरुतांस्थानमुच्यते यगनस्पर्शी नो वापुरतिलोमारतस्तथा। प्राणः प्राणो शूर्पी
वोचः महतोष्टौ प्रकीर्तिता धरस्योत्तरभागे तु दुर्गा मातृपे दुधः एतासां देवतानां तु स्वनाम्ना पूजनं विदुः भूषस्वसानां धर्मीपरचाद्यार्धाधि
चंद्रमारुद्राधीस्थिश्चारंगानं मूलतस्तु पद्मल्यपेरः। गंधादिकं निवेद्यं तां परिचर्यां प्रकल्पयेत्। इति मंत्रचतुलां पताकाध्वजालछतां विधा पतस्या
मेपूतीति मंत्रेण धर्मो वाद्यधर्मीपार्थे पद्मल्यपानिनमइत्यादि पूपोगेणाधिपाद्यावमीनयः मध्यपक्षी चमीनयः स्नातवस्त्रजनो पवीताचमनिप
मुद्रयवद्यादिभूषंतिरधाड्रादीनां दुर्गीतानां प्रणवाद्यैस्वनामभिश्चतुर्थ्यंतैर्नमोंतैरर्घादिभूषांतं पराधोत्तमपेन दत्वा धर्मीपर्णे धूपुष्पधूपदी
पानिवेद्यानि दत्वेंद्रादीनां गंधादिनि पूर्ववद्घात्। गंधपुष्पालिचधपूजा पारक्तानि कार्यालिपुष्पाल्यारदः रत्नैर्गंधैश्चमल्यश्च दध्यपूपाछता
दिभिश्चार्चयेत्तु घटं पूर्वं ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति इंद्रादीनां तु विशेषनिभिधाना घर्घ्यलानंरतैर्नैवेद्यं पूजनेभिति पूजाक्रमाएतत्सेसर्वं प्राप्यिवा
वान्नः वर्कारपयोतो प्रज्विवास्तो विप्रोवेदवेदांगपारगः। श्रुतिचितोपशंपतनः शांताचेत्रोविस्मसरः। सत्यशौचः शुचिर्दक्षः सर्वप्राणिहिते
तरः। उपोषितः शुद्धवासाकृतस्नानुधावनः। सर्वांसंदेवतानां च पूजांकुर्याद्यथाविधि। घाछित्विग्निश्चतुर्भिश्चतस्पुरिक्षलोद्विजैरोलोम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कार्यः पश्चाद् चतुर्दिक्षु तथा होमः कर्तव्यो वेदपारगैः। आज्येन हविषा चैव समिद्भिर्होमसाधनैः। सविस्तारं प्रणवेनापस्वाहांतेन वै होमयेत्। प्रणवादिकं गा
यत्रीमुच्चार्य पुनः स्वाहाकारं तं प्रणवमुच्चार्य समिदाज्यचरुभिः प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुयात्। इत्यर्थः। एवं हवनांतेष्वपि जोविधानांतरमभिषेकमंत्रं
वक्ष्यमाणमंत्रसहितं पत्रे लिखित्वा तत्पत्रं शोध्य शिरोगतं कुर्यात्। पश्चाद्यं कार्यमभिषेकः स्यात्। लिखित्वा तं तु पत्रे। मंत्रेणानेन सहितं तत्रो पेतु शि
रोगते। मंत्रश्च॥ आदित्यचंद्रावनिलोनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च। अहश्च रात्रिश्च उभे च संध्ये धर्मो पि जानाति नरस्य वृत्तमिति। एतद्वै धर्मो वाहना
दिशिरसि पत्रारोपणांतमनुष्ठानं कृत्वा दिव्यसाधारणं। पश्चात्तु। इमं मंत्रं विधिवत्सर्वदिव्येषु पूजयेत्। आवाहनं च देवानां तथैव परिवर्त्ययेत्
ति। अनंतरं प्रदीपवाद्यो धर्मामंत्रयेत्। धर्मामंत्रयेच्चैवं विधिनानेन शास्त्रविदिति स्मरणात्। मंत्राश्च दर्शिताः। त्वं धर्मस्त्रिलोकस्य सृष्टः परीक्षार्थं दुरात्म
नां। धर्मद्वारा धर्ममूर्तिं चीर्त्वा रात्कुटिलं नरं। धर्तो भावयसे पस्मा दृष्टस्तेनाभिधीयते। त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि सुकृतानि च। त्वमेव देवजानीषे
निविडुर्धीनि मानवा। व्यवहारानिसस्तो पंमानुष्यं धर्मिष्ठति। तदेनं संस्पृश्य धर्मं तस्मात्तु मर्हसीति। शोध्यस्तु त्वं तु लेखिनापूर्वोक्तेन मंत्रेण तु लामा मंत्रये
ते। अनंतरं प्रदीपवाद्यः शिरोगतपत्रं शोध्य पश्चात्स्थानेयथा संनिवेशं च धर्मारोपयति पुनरारोपयेत्तस्मिंछिटो वस्थितपत्रं इति स्मरणात्। अथापि तं
च विनाडीपंचकं यावत्तथैवावस्थापयेत्तत्कालपरीक्षां च ज्योतिःशास्त्रविदः कुर्यात्। ज्योतिर्विप्रकुलेषु स्पष्टः कुर्यात्कालपरीक्षणं विनाड्यः पंचविंशतिः
परीक्ष्या कालवेदिभिरिति स्मरणात्। दशगुर्वक्षरोच्चारणकालः प्राणः षट्प्राणा विनाडी तु। दशगुरुवर्णः प्राणः षट्प्राणस्याद्विनाडिका तासां। पंचाद्या वटी च
टीनां षष्ट्याहः स्वाग्निचिर्दिवसैमीस इति तस्मिंश्च काले शुभाशुभपरीक्षणार्थं शुभपशुकुशाराशीनि योजयित्वा तस्मिंश्च शुभे शुभे दृष्टे पयोक्षेपितामहेनसा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साधिलो ब्राह्मणः श्रेष्ठः। यथा हृदार्थवारिकः॥ शनिनमुच्चयोलुक्वानिपोक्तयान्यपेएतु। शंसंतिमाछिलःसर्वे शुद्धशुद्धीनपेतदेति। शुद्धशुद्धिनिर्णयः
द्वारलंचोक्तं। तुलितोपदिवधेतिसमुद्रः। स्यान्नसंशयः समोवाहीपमानोवालविशुद्धो भवेन्त इति। पतुपितामहवचनं। अल्पदोषःसमोजेपः रेवदुदोष
स्तुहीपत इति। तत्रयथप्यपुक्तस्यापीस्यात्पत्वंवज्ञेत्वंसनिरिद्येनावधारयितुंशक्यतेतथापिसन्नहमतिपूर्वेत्वेल्पत्वमसत्यमतिपूर्वेत्वेनचमहत्वमितिदं
उपाप्रश्चित्तात्पत्वमहत्वमवधार्यते। पदाचानुपलक्ष्यमाणदहकारएवकास्तीनांछेदोभंगोवाभवतितदपिशुद्धिरेव। दछाछेदतुलाभंगोधर
दर्दयोस्तथा। रज्जछेदछभंगेच तथैवाशुद्धिमादिशेदितिस्मरणात्। दछाशिक्यतुलां दर्दैतुलांतपोशिक्याधारागीषद्धाराबापसवीलक्षो। दर्दैटमं
जसब्लिभौ भ्रछःपार्हिःतेभपोरुपरिविष्टःतुलाधारपटः। पदाहुदशपमालकारणदयेषांभंगस्तदापुनरासेपयेत्। शिक्याद्दिछदभंगेषुपुनरपोपपेन्ने
रे। इतिस्मरणात्। ततश्चज्ञलिमुरोहित्वा चार्योन्दछिलानिश्चतोसपेत्। एवंद्वारायतारा जात्वाभोगान्मनोरमान्। महतांवर्त्तिमाप्नोतिप्रलभ्रपाजव
ल्पते। पदाहरक्तलछणंधंतपैवस्थापयितुंनिछतितदावापसाधपद्धतिनिराशापी। दपायदिशहितंशालांकुर्यात्विशालामुछितां शुभ्रांधटशालांतु
द्वारपेत्। पश्चिमेनोपहन्यैचश्चानिश्चांजलवापसैः। तत्रैवलोकपालादीभसवीहिलानिवेशयेत्। चित्रसंधंपूजपेद्वेनां। गंधमाल्यानुलेपनैः
दुपाटवाजसंयुक्तांपरिचारवराछितां। भस्त्यानीपाग्निसंयुक्तां। अमृन्यांकारयेन्नपाइति स्मरणात्। बीजांनिपवधोस्थाहीनां॥ ॥इतिधट
विधिः॥ इदानंक्रमपूर्वंअग्निविधिमाह। दरौविमर्दितमृहेत्तीछयित्वाततोन्यसेत्। सप्ताश्चछस्यपत्राणि तावसूत्रेणवेष्टयेत्। दि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यमारब्धोत्तलाधारणधर्मेषु सस्तुलाविधानोक्तधर्मो वाहनादिशिरःपत्रारोपणं तेचविध्यं तेसत्यमपमन्त्रविधौ विशेषः विमरहितब्रीहे ॥ विमरहि
धर्षिताः ब्रीहयः ॥ कुराभ्यां पेनासौ विमरहितब्रीहिः ॥ तस्य कुरोलमपि त्वातिलयालकुरुत्रिलाहिस्थानेद्य लक्षकरसाहीनांकपित्वापयाहनारद्य ॥ तस्य
तेषुसर्वेषुकुर्वीत संपदानित्विति ॥ अनंतरं सपूपाश्छपत्राणि हस्तपोरं मलीलतपोर्न्यसेत् ॥ पत्रेरंजलिमापूर्वकाश्चछैः सपूपैः सपैरिति स्मर
णात् ॥ तानि चतस्तासहितानि सूत्रेणतावद्वेष्टयेद्यावंत्यश्छपत्राणि सपूपत्वो वेष्टयोहित्यर्थः ॥ सूत्राणि चसपूपुष्पाणि भवंति ॥ वेष्टयीतत्रिं
हैस्तौ सपूपैः ॥ सूत्रतंतुभिरिति नारदवचनात् ॥ तथा सपूपमपीपत्राणि सपूपैर्वहूनीपत्राणि याश्छतो ग्रहध्यतानश्छतो ग्राश्चत्छपत्राणि पाणिपरिविन्यसेत्
सपूपिपल्लपत्राणि समापत्राण्यथासतान् ॥ दूर्वापसपूपत्राणि ध्यतो ध्यतोश्चांछतान्यसेत्रिति स्मरणात् ॥ तपेकुसुमानि चविन्यसेत् ॥ सपूपि
पल्लपत्राणि ग्रछतान्सुमनोरुधिहस्तपोर्निछिपेत्तत्रसूत्रेणवेष्टतंतथेतिपितामहवचनात् ॥ सुमनसः पुष्पाणि यद्दस्मरणं ॥ अपसपूपंतुपाणि
भ्यापर्वपत्रेसतसपूपैः ॥ अंतर्हितंहरनरशुद्धस्यएघः ॥ सपूपैर्यदइति ॥ तद्ग्रछपत्राभावेर्वपत्रविषयंवेदितव्यं ॥ ग्रश्छपत्राणांपितामहप्रसंसावच
वचनेनमुख्यत्वात् ॥ गमात् ॥ पिप्पलाज्ञापकेभिः पिप्पलोवछपा दूस्मृतः ॥ अतस्तस्यतुपत्राणि हस्तपोर्निछिपेदुधइति ॥ कुर्वीरग्न्यानिमंत्रणमात् ॥
त्वमग्नेसर्वभूतानामंतरश्चरसिपावकः ॥ साक्षिवत्पुण्यपापेभ्यो ब्रूहिसत्यंवचोमम ॥ अग्नेत्वंसर्वभूतानां जरायुजांडजस्वेदजोद्भिज्जानामंतः
शरीराभ्यंतरेचरसिउपभुक्तान्नपानादीनांपाचकत्वेनवर्तसेपावकप्रसिद्धिरेतोक्तवेक्रांतदर्शीनसाक्षिवत्पुण्यपापेभ्यः सत्यंब्रूहि ॥ पुण्यपापेभ्यइति
त्यक्तोपेपंचमापुण्यपापान्यवेक्ष्यसत्यंब्रूहि दर्शीयेत्यर्थः ॥ अपचित्रत्रिस्तापेत्तपूसंदशोत्तपुरनमाणीते कर्तीपाद्यिमंडलेप्रमुखस्तिष्ठ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

छिन्नेतेनमंत्रेणाग्निमग्निमंत्रपतेजयात्नारद। अग्निवर्णमयःपिंडंसस्फुलिंगंसरजिनं। तापेत्रतीपेसंतापयुपासत्यपुरस्कृतमिति।
अस्यार्थः। लोहमुध्यर्थंमुपूलोहपिंडं उष्णेनिक्षिप्यपुनःसंतापोष्णेनिक्षिप्यत्रतीपेतापेसंतापयसंश्रेनगृहीत्वापुनतः। आनीतेसत्य
पुरस्कृत्यासत्यशरपुक्तेत्वमग्नेसर्वभूतानामित्यादिमंत्रंवर्तीबुयादिति। प्राक्दिवावस्तमंउलभ्रभागाद्वृष्टिलाप्रदेसेलोहिद्रमग्निमुपसमा
धायाग्नयेपावकायस्वाहेत्याज्येनाष्टोत्तरशतजुवारंजुहुयात्। शांत्यर्थंजुहुयादग्नौघृतमष्टोत्तरंशतंइतिस्मरणात्। ऊत्वाचतस्मि
लग्नावयःपिंडंप्राक्षिप्यातस्मिंस्तापयमानेधर्मोवातनादिहवनांतंपूर्वोक्तं। विधिंविधायत्रतीपेतापेवर्तमानेयःपिंडंस्थमग्निमिमं
त्रेरग्निमंत्रयते। त्वमग्नेवेदश्चत्वारस्त्वंचयज्ञेषुहूयसे। त्वंहुत्वंसर्वदेवानां। त्वंहुत्वंत्रसुवारिनां। जठरस्थोहिभूतानां। ततोवोसि
शुभाशुभं। पापंपुनासिवैयस्मात्तस्मात्पावकउच्यते। पापेषुदृष्टपापानमर्चिष्मान्भवपावकः। अपवाशुभावेषुशीतोभवहुताशन।
त्वमग्नेसर्वभूतानामंतश्चरसिसाक्षिवत्। त्वमेवस्वजनीष्टेनविहुपीनिमानुषाव्यवसारानिशस्तोपंसानुषाः। मुद्धिमिछिति। तस्मेनंसंतपा
दस्माद्धर्मतस्त्राहुमर्हसीति। अपिचातस्यपुत्रतवतोलोहंपंचाशत्यलिवंसमंअग्निवर्णेन्यसेत्पिंडहस्तापोहभयोरपि। तस्यवर्तुःइत्यवक्तवतस्त्वम
ग्नेसर्वभूतानामित्यादिनिमंत्रणंकृतवतः। लोहलोहविचारपिंडंपंचाशत्यलिवंपंचाशत्यलसंमितंसमभ्रिरहितंसर्वतःसमवृत्तंस्मरण
यतयाष्टांगुलापामंअस्तिनंममंत्रेणाष्टांगुलमपोमयापिंडेतापयेदग्नौ। पंचाशत्यलिवंसमभ्रमितिपितामहस्मरणात्अग्
निवर्णमग्निसदृशमुभयोर्हस्तयोरग्रंछपत्रधिदृढीधंतरितपोन्यसेत्निक्षिपेत्प्राक्दिवावः। ततःविद्रुपीदृत्यमुरासमाप्तपसपूर्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मंडलानि शनैर्वेजेत्। सपुरुषस्तपूंलोमपिंडमंजलिनागृहीत्वा सपूनेमंडलानि शनैर्वेजेत्। एवं वरिएमंडलेस्थेवपद्न्यासंमंडलानि तिक्रमणं चरेत्
यतिपथालपितामहानेमंडलेविंप्रमाणंमंडलपोरं। तपोरं चद्विपद्प्रमाणमुमित्यक्तप्राप्तषोडशांगुलवंशेएं। मंडलंतावदंतरं। षोडशांगुलानि
जस्पतरषोडशांगुलंषोडशांगुलप्रमाणंमंडलंवोद्वयंमंडलपोरंतरंमध्यंचतावदेवषोडशांगुलेप्रा ~~कुर्मंडलांतराणि तु सपूतावत्प्रमाणानि~~। सू
मेव। सपूमंडलानि वजेदिति वदंतप्रथममेवस्थानमंडलमेवमुक्तमतश्चाष्टमंडलानि षोषशांगुलानिमंडलांतराणि तु सपूतावत्प्रमाण
नि। एतदेवनारदेसंख्यायोक्तं द्वात्रिंशदंगुलंप्राङ्मंडलांतरं। अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानां शतद्वयं। चत्वारिंशदधिकं। भूमिरंगुलमानेन इ
ति। अप्रमयः। अवस्थानमंडलात्षोडशांगुलान्मंडलांतरमन्यन्मंडलं द्वितीयाद्येवमेवं द्वात्रिंशदंगुलंसांतरालंतदेवमवस्थानमंडलं। षोडशांगु
लंगंतत्यानिचसपूमंडलानिसांतरालानि द्वात्रिंभिस्तिवस्तसिः। अस्मिंस्तु पक्षेगस्थानमंडलं षोडशांगुलंविधायद्वात्रिंशदंगुलप्रमाणानां। सपूकां
सांतरालमंडलभूभागानामेवमेवं भूभागद्विधीविभज्यांतरालभूभागात्षोडशांगुलंप्रमाणान्विहायमंडलभूभागेषुषोडशांगुलप्रमाणेषु
रूपद्प्रमाणानिसपूमंडलानिकार्याणि यथातेनैवोक्तं। मंडलस्यप्रमाणंतु कुर्यात्तत्पस्संमितमिति। पत्रपितामहेनोक्तं द्वारयेन्मंडलान्यष्टौपुरस्तान्नवमं
तथा। अग्नियंमंडलंचाद्यंद्वितीयंवारुणंस्मृतं। रतीयंवायुदैवत्यंचतुर्थंयमदैवत्यं। पंचमंविंदुदैवत्यंतु। षष्ठंवैश्वरमुच्यते। सप्तमंसोमदैवत्यंसावित्रं नाष्ट
मंतथा नवमंसर्वदैवत्यमितिदिव्यविदोविदुः। द्वात्रिंशदंगुलंप्राङ्मंडलान्मंडलांतरं। अष्टाभिर्मंडलैरेवमंगुलानां शतद्वयं। षष्पंचाशत्समधिकंभू
मेस्तपरिवत्पना। वज्रपरसमंकार्यंमंडलंतुप्रमाणतः। मंडलेमंडलेदेपाकुशाःशाग्रप्रचोदिताइति। तन्नवमंसर्वदैवत्यमपरिमितांगुलप्रमाणंमंडलं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विलायाग्निमंडलैरग्निक्रांतरालैः प्रत्येकं षोडशांगुलप्रमाणैरंगुलानां षष्ठ्यंशाद्यधिकं शतद्वयं सप्तपद्यते। तत्रापि गंतव्यानि सप्तैव मंडलानि। पत्र
प्रथमे तिष्ठति नवमे छिपतीति न विरुध्यते। अंगुलैः प्रमाणं च। तिर्यग्वोदराल्पदारूर्ध्वावलीत्यग्रयः। प्रमाणमंगुलस्योक्तं वितस्तिर्द्वादशांगुला।
हस्तो वितस्तिद्वितयं दंडो हस्तचतुष्टयं। तत्सहस्रद्वयं क्रोशो योजनं तच्चतुष्टयमिति चोद्धव्यं। सप्तमं मंडलानि गत्वा द्विवर्तव्यमित्यतस्मात्। मुक्त्वा
ग्निं मरितवीतिरदग्धः शुद्धिमाप्नुयात्। अष्टमे मंडले स्थित्वा। नवमे मंडलेऽग्निं तत्पूर्वमपः पिंडं त्यक्त्वा वीतीन्द्रराभ्यां मरीचे वाऽदग्धं तत्स्थे
ध्वे शुद्धिमाप्नुयात्। दग्धस्तर्ध्वे दृष्टुं इत्यर्थः। पक्षसंत्रासात्प्रस्खलन्दृष्टाभ्यामन्यत्र दग्धं तत्तथाप्यशुद्धो न भवति पश्चात् प्रत्यापनः। प्रस्ख
लन्मग्निशस्त्रस्थेस्थानादन्यत्र दग्धं। अदग्धं तं विदुर्देवास्तत्प्रभूपोपिदापये। इति। अंतरापतिते पिंडे संदेहे वा पुनर्हरेत्। पदाग्रछेतोत्तराग्रमष्टमं उत्ता
दवोगेचपिंडः। पतति दग्धादग्धत्वे वा संशयः तदा पुनर्हरेदित्यर्थः प्राप्तमुक्तं। तत्रचायमनुक्तानां क्रमः पूर्वं घृष्टं शुद्धिं विधाय परे अंगे मंडलानि
पश्चाच्छ्रद्धिमीयमंडलाधिदेवताश्चतत्र तत्र संपूज्याग्निमुपसमाधाय शांतिहोमं निर्वर्त्य अग्नावपः पिंडं निधाय धर्मो वाहनादिसर्वदेव
ताः पूज्यां वहनातो निर्वर्त्यो पोषितस्नातस्याद्वासमः पश्चिमे मंडले तिष्ठतो घ्रातिमरीनारिवरसंस्कारविधा पप्रतिज्ञा पत्रे समंत्रं दद्यात्। शिरसि व
धाप्राङ्मुखस्य स्तुतिपेताऽग्निमग्निमंत्रयतः पिंडं संदेशे गृहीत्वा दर्भमग्निमंत्रितं तस्याज्ञलौ न दध्यात्। सोपि मंडलानि सर्वाणि गत्वा नव
मे मंडले प्रक्षिप्य दग्धः शुद्धो भवतीति॥ ॥इत्यग्निविधिः॥ सेप्रत्युदकविधिमाह। सत्येन मा क्षितिरक्षणं वरुणेत्यग्निशाम्यवं। नाग्निदग्धे दकस्थस्य
गृहीत्वोदकजलं विशेत्। हे वरुण सत्येन मामग्निरक्षत्वित्यनेन मंत्रेण एवं उदकमग्निशाम्यानामंत्र्य नाग्निदग्धो दकस्थस्य नाग्निप्रमाणो दर्भ

CC-0 Dharmarthal Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्य पुरुषस्य शरीरं त्वा जलं विशोध्य जलं प्रविशेत्। जलेन निमज्जेत्। एतच्च वरुणपूजायां सत्यं। गंधमाल्यैः सुरभिभिः मेध्यं क्षीरं घृतं हिमं। वरुणं
पूजयेत्। पूजामाहात्म्यं समाहितः इति नारदस्मरणात्। यासां धारणं धर्मेषु धर्मो वाहनादिसकलदेवतापूजातोमसमेत्र प्रतिज्ञापपत्रं। शिरोनिवेशं
नांतेषु सस्मुचा। तोपत्वं प्रेक्षिनो प्राणः स्वस्थं धृतं निर्मितो। मुद्रेश्वरारणे प्रोक्तं द्रव्याणां हेतो नांतथा। अतस्त्वं दर्शयात्मानं शुभाशुभपरीक्षणं
मितिश्रुत्वा वा वेनोदकाभिमंत्रेणस्नाते शोध्यः सत्येन मा चिरं सत्वं वरुणं प्रार्थयते। उदकस्थानानि च नारदेनोक्तानि। नदीषु तडागेषु वेणासुसागरेषु वहे
षु च कूपेषु देवखातेषु तडागेषु सरस्सु चेति तथापि तामहे नापि स्थिरे तोयं निमज्जेत्तन्तुरागिणि न चाल्पे न रणे शैवालरहिते तल्लरक्षामस्यवर्जिते देवखा
तेषु कूपे यंतस्मिन्कुपादिशोधनं आहार्यं वर्षयेन नित्यं शीतं गासुनदीषु चाज्ञाविशोत्सलिलेनित्यमूर्त्तिमपिंडं विवर्जितेइति आहार्यं तडागादिभ्यः आह
ते। तामस्वयं गृहीत्वा पूं। जलं नाभिप्रमाणे स्वस्थश्चयज्ञियं हृदो भ्रवं धर्मस्थूणमवस्थ्य प्रार्थयेत्। उदकेप्रार्थयेत्। छद्मनिस्थूणं प्र
ह्यवेति स्मरणात्। ततः स्वकर्त्तव्यमित्यत आह। समकालमेषु मुक्तमानीपान्योजवीनरः। गतेस्मिन्निमग्नं गंपश्येत्पश्चे छुद्धिमाप्नुयात्। निम
ज्जनसमकालं गते तस्मिन्नर्जविनिएवस्मिन्पुरुषेऽन्योजवीशस्यतिस्थानास्थितः। एवं मुक्तमेषु मानीपजले निमग्नां गंयदि पश्य
तितरसमुद्रोएकेभवतित्रिषु शरेषु मुक्तेष्वेको वेगवान्मध्यमशरपातस्थानं गत्वातमाहायतत्रैवतिष्ठत्यन्यस्तु पुरुषो वेगवांछरमोस्थानं तोर
णमूलेतिष्ठति। एवंस्थितयोरुक्तीपस्यांवरतालिकायां शोध्योनिमज्जितसमकालमेवतोरणमूलस्थितोऽपि कुतरं मध्यमशरपातस्थानं गच्छति
शरसाक्षीचतस्मिन्प्राप्ते कुतरं तोरणमूलं प्राप्यातज्जलगतं परिनपश्यति। तदा शुद्धो भवतीति। एतदेवस्पष्टीकृतं पितामहेन। यंतु घापि चवर्तुघ्नसमं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गमनमज्जनं गच्छेत्तोरणमूलात्तुलच्छस्थानं जवीनरः। तस्मिन्गते हि तिर्यो पि वेगादाद्यपसायकं। गच्छेत्तोरणमूलं तु पतः सपुरुषो गतः
आगतस्तु शरग्राही नपश्यत्तत्र जेल गतं संप्रकृ पाशुद्धं विनिर्दिशेदिति। जवि को ऽपि पुरुषो पानिधारणं कृतं नारेना पेक्षाशतो धा
वनायोस्थात्मधिवौ जवे। तौ चतत्र निपोक्तव्यौ शरानयनधारणा इति। तोरणं वनिमज्जनसमीपस्थाने समे शोध्य वर्ल्ल प्रमाणेक्षितं वापि। ग
त्वातु तज्जलस्थानं तदे तोरणमुच्छितं। वृक्षीत वर्ल्लमात्रं तु भूमिभागे समे शुचाविति नारदस्मरणात्। शस्त्रं वैणवं चैव प्रतुमेगलन्ड वै श्वेतपुष्पारि
क्षिः पूजमेपूजयेत्। शरांस्तेपूजयेत्पूर्वं वैणवं च। धनुस्तु पामेगलै धूपपुष्पैश्च ततः कर्मसमाचरे इति पितामहस्मरणात्। धनुषः प्रमाणं त
द्यस्थानं चनारदेनोक्तं। क्रूरं धनुः सप्तशतं मध्यमं षट्शतं स्मृतं। मंदं च शतं ज्ञेयमेषजेषो धनुर्विधिः। मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेच्छरत्रयं। हस्ता
कातु शतेस्तार्धं लक्ष्यं त्वा विचक्षणः। न्यूनाधिकेतु दोषः स्याच्छिपतः सायकं सपेति ऽमेगुलानां शतार्धं शतं शतसतं क्रूरं धनुः एवेषु सतं पंचा
सतं एवं वैकादशांगुलाधिकं। हस्तचतुष्टयं क्रूरस्य धनुषः प्रमाणं। मध्यमस्य दशांगुलाधिकमंदस्य नवांगुलाधिकमित्यर्थो भवति। शरग्रहणापसा
रा वैणवाः चापीः। शरग्रहणापसारांस्तु प्रकुर्वीत विमुक्तये। वैणवांडमयांश्चैव छिपेतु तु दृढीछिपेदिति स्मरणात्। छिपेच्छिपेत्पस्तु तिर्वी
क्षणः सोपवासो निपोतव्यः॥ पघातो पावछिपः चापी। स्तु तिर्वीक्षणो पि वाक्रूरहृदयसोतः सोपवासस्ततः छिपेदिति त्रिषुमुक्तेषु मध्य
मः शरो ग्राह्यते सोंचप्रोषितानां चशरासणं शास्त्रचोदनात्। मध्यमस्तु शरो ग्राह्यः पुरुषेण बलापसा इति वचनात्। तत्रापि पतनस्थानाद्दनितयोनस
र्पिणस्थानं तु। शरस्य पतनं ग्राह्यं सर्पिणं तु विवर्जयेत्। सर्पन्सर्पेच्छरो पापा दूरादूरतरं जत इति वचनात्। वातेच प्रवापति विषमादिदेशे च शरं

॥८३॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वपतिविषजः स्वेस्वकोपशोषो। तस्यार्धं तत्यरौद्रैवपुषि जनयते। वल्मीकेदृष्टचेपोषेवेगः पंचमोसौनः पनविधशतांबुद्धं मंगं चतिक्रो स्मोनिश्वासहे
तुमलौ वितरति चमतिंसपूमोभछ्वस्येति अत्र चमतोस्वस्यपूजावर्तव्या। पयाहनारद॥ ६ घाद्विषंसोपवासो देवब्राह्मणस्तंनिधौ धूपोपतारमे
त्रेण्यपूजयित्वामहेश्वरमिति। प्रदक्षिणाकरः कृतोपवासोमहादेवंपूजयित्वातस्यपुरतोविषंव्यवस्थाप्यधर्मोदिपूजांहवनोतांविधायप्रतिज्ञायवंशोध
स्यशिरसिनिधायविषमभिमंत्रयते। त्वंविषब्रह्मसंपास्त्वपरीतार्थेदुरात्मनां। पापानांदर्शयाज्ञानंशुद्धानामरतंभवामरत्वमरतौविषत्वंतिब्रह्म
णापरिनिश्चितः। नापस्थितंनरपापास्तेनास्यामरतंभवेति। एवमभिमंत्र्यदक्षिणाभिमुखस्थितायदिद्धात्रा। नारदवचनात्। द्विजानांसंनिधावे
वदक्षिणाभिमुखेस्थिते। उदङ्मुखः प्रागुखोवाविषंदद्यात्समाहितइतिविषंचवसनायादिराद्यं। पंक्तिलोवसनाभस्मैहैमजस्याविषस्यचेति
पितामहवचनात्। वर्ज्यानिचैतो। नैवोक्तानि। चारितानिचजीर्णानिस्त्रिमाणितथैवच। भस्मिजानिचसर्वाणिविषाणिपरिवर्जयेदिति। तथापारद
नापि। भस्मंचतानितंचैवधूपितोमिश्रितंतथा। कालकूटमलाढुंचविषंपक्षेनवर्षयेदिति। कालकूटनारदेनोक्तः। नोक्तापित्वोषितंकालेदयंतद्विमाया
मे। नापराह्णेमध्याह्नेनसंध्यायांतुधर्मोविदिति। कालांतरेतस्तत्प्रमाणादल्पंदेयं। वर्षेचतुर्वामात्रीराष्ट्रोपंचपयास्मृताः हेमंतेसामरपम
वाशरदल्पाततोपिहीतिस्मरणात्। अत्रेतिषष्ठ्यवेसर्थः। हेमंतग्रहणेनशिशिरस्यापिग्रहणं। हेमंतशिशिरस्यपोःसमासेनेतिश्रुतेः। वसंतस्यस
र्वेष्वसाधारणत्वान्नत्रापिसप्तपवाविषंचधत्तस्मृतेदेयंनारदवचनात्। विस्वस्यपत्रस्वद्वाभागात्। भागोविंशतिमस्तापनंनमस्तभागंगृ
नेतुशोध्येद्यादृतुप्रतामेति। पलंचाष्टत्रचतुः सुवर्णिनंतस्यतस्यपरोभागोदशमाषादशपवाश्चभवंति। पूर्वेचदशयवाइतिषष्ठ्याधिवंश

॥८४॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेषां पलस्य षष्ठो भागस्तस्याद्विंशतितमो भागो ऽपवासस्याष्टमभागो हीनरूपवतीनां त्रिंशतितमं भागं त्यक्त्वा पवंधतत्रुतं घातदुष्टं च विष्णो
श्च जाणं गाघं श्रवणे शीतले देशे विषं देयं तु देहिनां। छेदनं योजितं स्तंभनं पिष्टं त्रिंशद्गुणान्वितमिति कात्यायनवचनात्। त्रिंशद्गुणेन छेदनान्वि
तं विषं शोधयेच्च कुलत्थादिभ्यो रसलायुः। त्रिरात्रं पंचरात्रं वा पुरुषैः स्वेदितं। कुलत्थादिभया द्राजा धारयेद्दिव्यधारिणं। उपधीनां त्रयोगांश्च मलीनयवि
षापहान्। रक्तुः शरीरसंस्कारं कृत्वा उत्पन्नान्यरीछयेदिति पितामहस्मरणात्। तथा विषमपि रक्षणीयं शाङ्गं हैमवतं शतंगं धवलीरसान्वितं
अस्त्रिममसंगुष्ठमंत्रोपतंवयत्रहितिनारदस्मरणात्। तथा विषपीते पावत्करतालिकाशतपंचदंतावत्प्रतीक्षणीयो। नंतरं चिकित्सनीयः यथा
तुनारदः पंचतालशतं कालं निर्विकारो यदा भवेत्। तदा भवति संमुक्तस्ततः कुर्याच्चिकित्सितमिति। पितामहेन तु हीनातोऽवधिकृतो ऽल्पमात्रा
विषयः। मूर्छितेऽपि उपद्रवस्थो। मूर्छा छर्दिविवर्जिते। निर्विकारो हि नस्यातो मुक्तं तमपि तद्विशेषादिति। अत्र वयं ब्रूमः। वाक्यः सोपवासो महोद
वेसे पूज्यतमुरतो विषं प्रजहाति स वशो धो विषमन्निमंत्र्य मन्त्रपतीति क्रमः। इति विषविधानं॥ दशविधमात्रा देवानुगानां समभ्यर्च्य
तस्मानो देवमाहरेत्। संस्कार्य पापेन स्मात्। जलानुप्रस्तुतिरूपं। उग्रानुदेवान्दुर्गादित्यादीन्समभ्यर्च्य गंधपुष्पादिभिः पूजयित्वा संश्र
स्यतस्तानो देवमाहरेत्। माहात्म्यवतो पत्वं प्राणिनां प्राणइत्यादिस्तोत्रप्रसिद्धैः संस्कार्य शोधनं चतस्रो पपात्रोत्तरेद्य त्वास्त्येन मान्निरछत्वं वरणे
व्यनिमंत्रतं पापपेत्पुस्तुतिरूपं। एतद्यसाधारणं धर्मेषु धर्मो वातमारिस्वरूपदेवपूजाहोमसमंत्रं च प्रतिज्ञापत्रशिरोनिवेशनां तेषु सकुशत्रं च माप्य द
वतानियमः कायेनियमो धीचारिनिःपमध्यापितामहारिनिस्तत्रः। भक्तो योपस्य देवस्य पापपेतस्य तज्जलं। समभावेत देवानां मारिस्यस्य च पापपेत्र
दुर्गायाः पापपेद्घोरान्पेच शस्त्रोपजीविनः। मात्स्यरस्य तु पतो पो ब्राह्मणं न तपापपेत्र। दुर्गायाः स्त्रापपेद्शूलमारिस्यस्य तु मंत्रतो। अन्येषामपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वानां भ्रापपेत्तु धानि इति देवतानि पमः विश्वं भैस चैसंवासुसंधिकार्पतथेव चा एवं को श्रा प्रदातव्यो नित्यं चित्तविशुद्धपश्चिकी पेतिपमं तरेस्थितं
भ्राहित्यानि मुखं लत्वा पापपेत्प्रस्तुतिं नृपं। नकुलाहिषु विषांतेषु समनंतरमेव शुद्धा शुद्धि विभावना को शेलु ब्रथमित्यतभ्राता। भ्रार्थी ब्रचतु ६
शाद्भो पस्यनो राजदो विघ्नं व्यसनं जायते। घोरं समुद्रस्यान्नसंशयः। चतुर्दशाद्भः पूर्वे पस्यराजनिमित्तं दैवप्रभवं व्यसनं वाऽसंमलनो पजायते
भ्रल्पदोषस्य दैतिनामपरिहार्यत्वात्। स शुद्धो वेदितव्यः। ऊर्ध्वं पुनरवबधेर्नदोषः। पथाह नारदः। त्रिकुलस्य द्विसप्ताहे द्वे तंतु मगु वेत। नानि
योज्यः सविदुषा लत्वा कालव्यतिक्रमात्। इत्यर्थस्तिर्ह भ्रवीक चतुर्दशाद्भ इत्येतन्महान्नियोगविषयं महान्नियोगेष्वेतानि विप्रस्तुत्यानि धानात्
भ्रल्पविषयाएव ध्यतमाणि पिता मते नोक्तानि भ्रल्पविषयाणि को शमस्येपिरुपपेरितिवचनात्। तासि त्रिसप्तरात्रा द्वादशाहाद्विसप्तरात्र
वेद्वतं पस्य दृश्येत पापलसउत्तहतः॥ इति महान्नियोगोक्तद्रव्यादर्वीनं द्रव्यं त्रिधा विभज्य त्रिरात्रा घपिपष्ठ त्रयं व्यवस्थापनीयं॥ ॥इति को शविधिः॥ ॥८॥
तुलादीनि को शांतानि पंचमहाहित्यानि पयो दृश्। दृश्ये योगो श्चरेण व्याख्यातानि। स्मरत्यंतरो ऽल्याहि योगो विषयाएव न्यान्यपि हित्यानि वषि
तानि। पथाह विष्णुः। तंदुलानां प्रवक्ष्यामि विधं भक्षणचोरितं। चौरे तु तंदुलाद्यपाकान्यन्यस्य तिविधिश्चपः। तंदुलान्द्वारपेक्षुक्तो लालेनीन्यस्य
कस्यचित्। मन्मयेभाजने कृत्वा भ्राहित्यस्याग्रतः शुचिः। भ्रानोद्वेतसंमिश्रा रात्रौ तत्रैव वासयेत्। प्राङ्मुखो पोषितं भ्रातां शिरोरपितपत्रवां। तंदुलान्
न छ पित्वा तु पत्रे निष्ठीवयेत्ततः। पिप्पलस्य तु नीन्यस्य भ्रभावे भूर्ज एव तु। लोहितं दृश्यते यस्य हेदनुस्ताल चशीपते। गात्रं च वंपते यस्य तमशुद्धं विनि
र्दिशेदिति। शिरोरोपितपत्रं तंदुलान्न छ पित्वा तिष्ठीवयेत्प्राङ्मुखः। वछ पेरिति एंपतालि चिरूपं भक्षयेरिति। द्वारि तोग त्वा प्रत्यपः पाणांतरं सर्वे हि वाशा
धारणेषु धर्मोक्तनादिपूर्वं वदितिं गापि कर्तव्यो। इति तंदुलविधिः॥ ॥तप्तमाषविधिः। पिता मते नोक्तः। पथाहि। सौवर्णे राजते वापि ताम्रं वापोऽथ शोगुले। चतु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुलखातं तु मन्त्रपंचाथमंडलो। वर्द्धलमित्यर्थः। एरंडे हृत तैलाभ्यां विंशत्यनुपलैस्तारार। सुवर्णमाषवेंगास्मिन्। सुतप्तो निक्षिपेत्ततः। ज्वंगुष्ठो। गुलि
पाणेन उद्धरेत्तत्समाषवं। वाराणसं पोनधनुपादिस्थो नैव पापते। शुद्धो भवति धर्मेण निर्विकारं गुलिरिति। उद्धरेदिति वचनात्। तत्रा हुस्तेपणमात्रेन वह्निः।
प्रभेपक्षमाहरा एलपंचपरः कल्पः सो वर्लेराजतेना श्रेत्र्यापसेमन्मपेपिवा। गाच्यं घृतमुपादाय तदग्नौ तापयेच्छुचिः। सोवली राजतं तापमापसीवा मु
सोधितं सत्तिलेन सह दोतां प्रक्षिपेत्तत्र मुद्रिकां। मन्त्रमद्रीचातरं गाथेमानरवस्य शमोचरे। परीक्षिताऽपि एतेन चुरुकारं सघोषवं। ततश्चानन मंत्रेण सह
तदग्निमंत्रपते। परंपवित्रममृतं धत्वं पञ्चकर्मसुह पापं पापं त्वं हि मशीतं शुचौ भवः॥ उपोषितं ततः श्रातमाऽवासमागतं। गाह पेन्मुद्रिकां तां तु ध
तमध्यगतां तथा। प्रदेशवाचतस्याधा परीक्षेपरीक्षकः। यस्य विस्फोटदानस्पुः। शुद्धो सावन्यथा शुचिरिति। अत्रापि धर्मो वाहुना दाहु स धातव्यो। छता नु
मंत्रेण प्राङ्मुखो वस्त्वा त्वमग्ने सर्वभक्षा नामिति तो ध्यस्याग्न्यपत्तिमंत्रेण मंत्रः। प्रदेशिनी परीक्षेपुरिति वचनात्। प्रदेशिन्यैव मुद्रिकोद्धरणं॥ इति
तपुमास विधि॥ ॥धर्मो धर्मख्यहिव्यविधिश्चपितामहेनोक्तः। तथा च। अथ वा संप्रवक्ष्यामि धर्मो धर्मपरीक्षणं। हंदणं पाचमानानां प्रायश्चित्तार्पिनोन्त
णं। हंदणमिति साहस्त्रानियोगेषु। पाचमानानानित्यर्थो नियोगेषु। प्रायश्चित्तर्पिनामिति पातकानियोगेषु। राजतंतारवारपेद्धर्मे मधर्मे सासवापः सम्मि
ति। प्रतिमाविधाने। सीसवंकाप्रापसंवेति पक्षांतरमाह। लिखेद्भूजे पिटे वापि धर्मो धर्मो सितासितो। अभ्यक्ष्य पंचगव्येन गंधमाल्यैः। तमर्चयेत्। सि
तपुष्पोक्तो धर्मः। अधर्मो सितपुष्पधृक्। एवं विधापोपलिख्य पिंडपोक्तो निधापयेत्। योगमपेनमदा वापि पिंडे वार्यो समंततः। मम्रद्भो उद्रेनुपलतेस्थापयो वा
उपलक्षितो। उपलिप्तेषु चौरेशो देवब्राह्मणसन्निधौ। आवाहयेत्तो देवांस्तोरुपालांश्च पूर्ववत्। धर्मो वाहनपूर्वेण प्रतिज्ञापत्रं लिखेत्। ततः परिपाम
संऽक्तोहं। धर्मस्त्वा पातु मद्वरा इत्यभिशस्तो। चिमंत्रपते। यत्तिष्ठ तत्पो स्थैर्यं पूरगद्भी तविलंबितः। धर्मे गतीते शुद्धिः स्याद्धर्मे तु सतीपते। एवं सम

CC-0. Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सतः। शेत्रंधर्मो धर्मपरोक्षणमिति॥ ॥इतिधर्मो धर्मचि॥अन्येचशपथाऽव्यात्यत्वमत्वविषयाजातिविशेषपाश्चमन्वरिनिरस्ताः। पथानि
स्कृतसत्यवचनेद्विनिस्कृपारस्तंभनंत्रिकार्ष्वाक्रुपुल्पंस्यात्क्रोशपानमतः। परंसत्येनसापथेद्विपंत्रत्रिपंबाहनाकुधै। जोवाचांचनेवैशंपश्रेस
वैस्कृपातवैरित्यस्त्रिवचनात्। अत्रचक्षुर्द्विविभावनांमनुकोक्ता॥ नचार्त्तिरछतिछिप्रंसज्जेपःशयपेशुचिरितिक्रार्द्धिरपियस्यनोराजरैवं। व्यस
नेपायतेघोरमित्यत्रैवा। कालनियमश्चएकरात्रमारभ्यत्रिरात्रपर्यंतंत्रिरात्रमारभ्यपंचरात्रप्रभृत्यवाद्वापंत्लापवगोरचयपीलोचनयाऽएत्य-
एवंस्त्रियेजिपपरानयावधारणेदंडविशोषोदर्शितः। अत्यायनेनाशताधंतपपेषुक्रमुदोदंडभाग्भवेरितिदंडमाह। विषेतोपेजलाशचतु
लाक्रोशचतंदुलैः। तपूमाषस्त्रीस्त्रियेचाक्रमादंडंप्रकल्पयेत्। सतस्यंषष्टशतंचैवातपापेचशतानिति। चतुष्पिघेक्रमेवंकहीनहीनेषुकल्पयेरिति। नि
क्रुचेभवितोस्थास्त्यात्यक्तदंडेनापरेव्यनिवंधनोदंडःसमुद्रीपतेऽइतिस्त्रियप्रकरणं॥ ॥प्रमोलंमानुषेरैवमितिभेदेनवर्णितं। अधनावल्पते
दपविभागोयोगम्हर्त्तिनातत्रक्षपशब्देनपक्षनंस्वमितिसंवंधाद्देवनिमित्तादन्यस्यस्वंभवतीतदुच्यते॥ सा चाद्विविधःसप्रतिवंधश्चतत्रपुत्राणां
पोत्राणांचपुत्रत्वेनपोत्रत्वेनचपितृधनंपितामहधनंचस्वंभवतीत्यप्रतिवंधोदायः। पितृव्यभ्रात्रादीनांतुपुत्राभावेस्वाम्यभावेस्वाम्यभावेव
स्वंभवतीतिपुत्रशब्दाभावः। स्वामिशब्दाभावप्रतिवंधस्तद्भावेपितृव्यत्वेनचस्वंभवतीतिप्रतिवंधोदायः। एवंतत्पुत्रादिप्राप्तूहनी
यविभागोनामद्रव्यसमुदायविषयाणामनेकस्वामिनांतत्रैवदेशद्रव्यवस्थापनंएतदेकानिप्रत्यातंनारदेनविभागोर्थस्यपेत्रस्यतनपेर्पत्र
दस्यपते। दायभागइतिशेत्रेव्यवहारापदेशुधेरिति। पेत्रस्येति। तत्रनिमित्तसंवंधोपलक्षणंततपैरित्यपिप्रत्यासन्नोपलक्षणं। इहमिलनिम
पणीपंचस्मिन्कालेकस्यपंचैश्चविभागःकर्तव्यइतिनतत्रस्मिन्कालेसंवंधेप्रतिनतत्रस्तोकव्याख्यानए

CC-0. Dharmartha Grantha Mandir, Agartala Govt. Archive. Digitized by Tripura State Archives Directorate

वचद्यते कस्य विभागइत्येनादिह चिंत्यते किं विभागात्स्वत्वमुत स्वस्वसतो विभाग इति तत्र स्वतमेव तावन्निरूप्यते किं शास्त्रैकसमधि
गम्यं स्वत्वमुत प्रमाणांतरसमधिगम्यमिति तत्र शास्त्रैकसमधिगम्यमिति तावद्युक्तं गौतमवचनात् स्वामिरिक्थरूपसंविभागपरिग्रह
धिगमे मुनाह्मणस्य अधिकं लभ्यं क्षत्रियस्य निर्विजितं निर्विघ्नं वैश्यस्य द्वयोरेति प्रमाणांतरगम्यस्वत्वेन दं वचनमर्थवद्यात्। नथा यो
दत्तादायिनो हस्तान्निषेत तद्ब्राह्मणो धनं। यानन्नाध्यायनेनापि यथास्तेनस्तथैव स इति अदत्तादा। येनः सकाशाद्धनादिहरेण
द्रव्यमर्जयतां दंडविधिः नमनुयथन्नंस्यात्स्वत्वस्य लौकिकत्वे अपि च। लौकिकं वेत्स्वत्वं ममस्वमनेनापहृतमिति ब्रूयात्। अपस्मुरेव
स्वत्वात् अथान्यस्य स्वं ते नापहृतमिति नापहर्तुः स्वं एवं तर्हि स्वस्मै रजतादिस्वरूपवदस्य वास्वमस्य वास्वमिति संशयो न स्यात् तस्मा
छास्त्रैकसमधिगम्यं स्वत्वमिति अत्रोच्यते। लौकिकमेव स्वत्वं लौकिकार्थक्रियासाधनत्वात् व्रीह्यादिवत् आहवनीयादीनां
हि शास्त्रसमधिगम्यानां न लौकिकक्रियासाधनत्वमस्ति। नत्वाहवनीयादीनामपि पाकादिसाधनत्वमस्त्येव। नैनत न हि
तत्राहवनीयादिरूपेण पाकादिसाधनत्वं किंतु हि पुत्यदृष्टादिपरिदृश्यमानाग्निरूपेण इह तु सुवर्णादिरूपेण न क्रीयादिसाध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नत्वमपि स्वत्वमेवैवा[illegible]स्य यत्तेन क्रयेण तस्य क्रयाद्वार्थक्रियासाध्यति। अपि चापुत्पंतवासिनामप्यदृष्टशास्त्रव्यवहा
रोऽस्यते क्रयविक्रयादिदर्शनात्। किंच नियतोपायकं स्वत्वं लोकसिद्धमेवेति न्यायविदो वन्यंते तथाहि लिप्सासूत्रे तृतीये
[illegible] कैर्द्रव्यार्जनं नियमानां क्रत्वर्थत्वे स्वत्वमेव तस्यात्र स्वत्वस्यालौकिकत्वादिति पूर्वपक्षासंभवमाशंक्य द्रव्यार्जनस्य प्रतिग्रह
दिना स्वत्वसाध्यत्वं लोकसिद्धमिति पूर्वपक्षः समर्थितो गुरुणा। ननु द्रव्यार्जनस्य कर्मत्वे स्वमेव न भवतीति यागएव न सं
वर्त्तेत पुत्रापितमिदं केनाप्यर्जनं स्वत्वं नापवयतीति प्रतिषिद्धमिति वदता। तथा सिद्धांतेपि स्वत्वस्य लौकिकत्वमंगीकृत्यैव
विचारयुयोजनमुक्तं अतो नियमातिक्रमः पुरुषस्य न क्रतोरिति। अस्य चार्थाएवं विवृतः यदा द्रव्यार्जनं नियमानां क्रत्वर्थ
त्वं तदा नियमार्जितेनैव द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्नियमातिक्रमार्जितेन द्रव्येण न क्रतुसिद्धिरिति न पुरुषस्य नियमातिक्रमदोषः पू
र्वपक्षो। राद्धांतेतु अर्जननियमस्य पुरुषार्थत्वात् तदतिक्रमेणार्जितेनापि द्रव्येण क्रतुसिद्धिर्भवति पुरुषस्यैव॥ राम॥ राम॥
वानेयमातिक्रमदोषइति नियमातिक्रमस्यापि स्वत्वमंगीकृतं अन्यथा क्रतुसिद्ध्यभावात्। नत्वेतावता वौर्यादिप्राप्ता
स्यापि स्वत्वं स्यादिति मंतव्यं। लोके तत्र स्वत्वप्रसिद्ध्यभावात्। व्यवहारविसंवादात्। एवं प्रतिग्रहाद्ध्यायके सत्वे लो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंकेचित्तेब्राह्मणस्यप्रतिग्रहादयउपायाः क्षत्रियस्यविजितादयोवैश्यस्यकृष्यादयः शूद्रस्यशुश्रूषादयइत्यदृष्टार्थाः
यमाः रिक्थादयस्तु सर्वसाधारणाः स्वामीरिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमोधित्यक्ताः तत्राप्रतिबंधोदायोरिक्थं क्रय
प्रसिद्धः संविभागः संप्रतिबंधोदायः परिग्रहोऽन्यपूर्वस्य जलचरणकाष्ठादेस्वीकारः अधिगमोतिध्याः प्राप्तिः एतेषुनि
तेषु सत्सु स्वामी भवति ज्ञातेषु ज्ञायते स्वामी। ब्राह्मणस्याधिकं लब्धमितिब्राह्मणस्यप्रतिग्रहादिनालब्धं तदधिमसा
धारणं। क्षत्रियस्याविजितमिति अधिकमित्यनुवर्तते विजयदंडादिलब्धमासाधारणं। निविष्टं वैश्यशूद्रयोरिति अत्राप्य
धिकमित्यनुवर्तते। वैश्यस्यकृषिगोरक्षादिलब्धं निविष्टं तदसाधारणं। शूद्रस्यद्विजशुश्रूषादिनाऋतिरूपोपियद्वलब्धं त
दसाधारणमेवमनुलोमजानांप्रतिलोमजानांचन्तावकप्रसङ्गेषुस्वत्वहेतुरुक्तयद्यदसाधारणमुक्तं सूतामागधसारथ
मित्यादितत्सर्वं निर्विष्टशब्देनोच्यते सर्वस्यापिऋतिरूपत्वात्निर्वेशोऽऋतिभोगयोरितित्रिकांडीस्मरणात्। तदेवदसा
धारणं वेदितव्यं यदपिपत्रादुहितरश्चेत्यादिस्मरणं तत्रापिस्वामिसंबंधितयावद्देशदायविभाजितयापुत्रोपिलोकपुत्रि
द्वेषिस्वत्वेव्यामोहनिवृत्त्यर्थं स्मरणमिति सर्वमनवद्यं। यदपिममस्वमनेनापहृतमितिनवुपात्स्वत्वस्यलौकिकत्वइति
तदप्यसत्। स्वत्वहेतुभूतक्रयादिसंदेहात्सत्वसंदेहोपपत्तेः। विचारपूर्वोयनेत। यहिछिन्नतेनार्जयतिकर्मणाब्राह्मण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धनं तस्यात्सर्गेण मुह्यंति जपेन तपसा वैचेतसा स्वौकसमधिगम्य स्वत्वे गार्हितेनासत्युतिग्रहवाणिज्यादिना लब्धस्य स्व
त्वमेव नास्तीति तत्पुत्राणां तद्विभाज्यमेव वायदातुस्वत्वं लौकिकं तदासत्युतिग्रहादिलब्धस्यापि स्वत्वात्तत्पुत्राणां तद्वि
भाज्यमेव तिस्यात्सर्वेण मुच्यंतीति प्रायश्चित्तमर्जयितुरेव तत्पुत्रादीनां तु दापस्वेन स्वमिति नते सो दोषसंबंधः सदाविं
तागमाधर्म्यादयोन्ना ऋणोजयः प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्युतिग्रहे एवं चेति मनुस्मरणात् इदानीमिदं संदह्यते किंचि
त्तागात्स्वत्वमुत स्वस्वस्तेसतो विभाग इति तत्र विभागात्स्वत्वमिति ता चद्धक्तो जातपुत्रस्याधीनविधानात् जदेजन्म
नैव स्वत्वं स्यात्र दोत्पन्नस्य पुत्रस्यापि तस्य साधारणमिति द्रव्यसाध्योदपाध्यादिषु पितुरनधिकारः स्यात् तथा विभा
गात्प्राक् पितृप्रसादलब्धस्य प्रतिषेधो नोपपद्यते सर्वो नमत्पादत्वाद्विभागपाड्या भावात् राथहारौर्यभार्याधनेचो
यथा विद्याधनं भवेत्त्रीणि एतानि विभज्यानि प्रसादोपश्चपैतृक इति तथा भ्रातृप्रातेन यदत्तं स्त्रिपेतस्मिन्मृते पितरा सा
यथाकामयमीयादध्यादास्थावरादति इति प्रतिदानवचनेनोपपद्यते जन्मनैव स्वत्वे नच स्थावरादते यद्दत्तमिति सं
बंधो युक्तः व्यवहितयोर्ननापुसंगात्पदिषिमणिमुक्ताप्रवालानां सर्वस्यैव विता पुत्रः स्थावरस्य तु सर्वस्य न पितानापि
तामहः तथापि च पुसादादुद्धृतेवस्थाप्याजरणानि च स्थावरं तु न भुंजेत पुसादसेति पैतृक इति स्थावरस्य पुसादद्दान

॥८८॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

प्रतिषेधवचनं तत्पितामहोपात्तस्थावरविषयं अतो तेपितामहेतद्धनं पितापुत्रयोः साधारणं मणिमुक्तादि पितुरेव स्था
वरं तु साधारणमित्यस्मादेवचनाद्वगम्यते तस्मान्नु जन्मनास्त्वं किंतु स्वामिनाशाद्भागाद्वास्तं त्वं अतएव पितुरूर्द्ध विभा
गात्प्राक्तद्व्यस्य त्वस्य पुत्रस्य पुत्रत्वादस्वेन गृह्यमाणं न निवार्यते तेति वोद्धाद्यनवकाशः तथैकपुत्रस्य पितुः प्रयाणादेव पु
त्रस्य स्वमिति तन्नागमपदस्तत इति अत्रोच्यते लोकप्रसिद्धमेव स्वत्वमित्यत्र लोके च पुत्रादीनां [illegible] ॥ जन्मनै
वस्य त्वं प्रसिद्धतरं नापद्भवमर्हति विभागशब्दस्य वद्धस्वामिकधनविषयप्रसिद्धौ नान्यदीयविषयो न पुत्रहीणविषयः तथे
त्यत्रैवार्थे न्यायमिलं न नेतत्याचार्यादृति गौतमवचनाद्धमणिमुक्ताप्रवालानामित्यादिवचनं जन्मनास्तत्वपर एवोपपद्य
न चापितामहोपात्तस्थावरविषयं रतिपुत्रेन पितानपितामहदृत्तिवचनात्पितामहस्य हि स्वार्जितमपि पुत्रे पौत्रे च स
त्यदेयमिति वचनं जन्मनास्वत्वगमयति यथा परमते मणिमुक्तावस्त्रभरणादीनां पितामहानामपि पितुरेव स्वत्वं वचना
त्रएवमस्मिन्मते पि पित्रार्जितानामप्येतेषां पितुरनधिकारो वचनादित्यविभागवाद्यत्र मुद्रा प्रतिषेधादित्यादिविभुवचन
स्थावरस्य प्रतिदानज्ञापनं तत्स्वोपार्जितस्यापि पुत्राद्यभ्यनुज्ञयैव तिव्याषेयं मूर्वीकैर्मणिमुक्तादिवचनैः स्थावरस्य
तिरिक्तस्यैव प्रतिदानयोग्यत्वनिश्चयात्पदप्रयोगसाधोषु वैदिकेषु कर्मस्वनधिकार इति तत्र तद्विधानवलादेवा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विकारोत्पन्नतेतस्मात्यैरकेपैनामहे वद्व्येजन्मनैवस्वत्वंतथापि पितुरावश्यकेषुधर्मकृत्येषुवाचनिकेषुपुत्रादद
नकुर्दैवचरणापहिमोक्षादिषुवस्थावरव्यतिरिक्तद्रव्येचविभजेयोगेस्यातंअमितिस्थितं।स्थावरेतुस्वार्जितपिआदिप्र
सेचयोटतंअमेवस्थावरंहिदेवैवयधपिस्वपमर्जितं।अंसेचूयसूतान्सर्वान्नदतंनचविक्रयः योज्ञातायेप्यज्ञाताश्चयो
वगनेविवलितावत्रिंचते।भिक्षांक्षतिनदानंनचविक्रयइत्यादिस्मरणात्।अस्यापवादःएकोपिस्थावरेकुर्यादृ
नाधिमनविक्रयंआपत्कालेकुटुंबार्थेधर्मार्थेचविशेषतइतिअस्यार्थः।अप्राप्तव्यवहारेषुपुत्रेष्वपुत्रेषुवानु
ज्ञानादावसमर्थेषुभ्रातृवातथाविधेषुअविभक्तेष्वपिसकलकुटुंबव्यापिन्यामापदितत्योषणायावस्यकर्तव्य
सुवापेचश्राद्धादिषुस्थावरस्यदानाधमनविक्रयइतिदर्शयति।भक्तेष्वपिद्रव्यस्यमध्यस्थत्वादेकस्यानीश्वरत्वात्सर्वे
वाज्यनुज्ञावस्यंकार्यावभिमेकोपिसमर्थःकुर्यादितिपक्षमनुवचनंविभक्ताःसपिंडारस्थावरेसमाःएकोह्यनीशःसर्वे
विभक्तेषुस्वरक्षानंविभक्तसंशयव्युदासेनव्यवहारसौकर्यायसर्वाज्यनुज्ञानपुनरेकस्यातीश्वरत्वेनाऽतोविभक्ता
नुमतिव्यतिरेकेणापिव्यवहारःसिद्धस्येवव्यापत्वेपंपदृपिस्वग्रामज्ञातिसामंतदायादानुमतेनचःहरिएपोहकद
नेनवृद्धिर्गच्छतिमेदिनातितत्रापिभ्रमानुमतिःपतिगृहः।एकाशःस्यत्स्थावरस्यविशेषतइतिस्मरणाद्व्यवहा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रप्रकासनार्थमेवापेक्षतेनपुनर्गोमानुमत्याविनाव्यवहारासिद्धिः। संमंतानुमतस्तु सीमाविप्रतिपात्रोनिरास्तायज्ञाति
दानुमतेस्तुप्रयोजनमुक्तएवहिराण्यादेकदानेनेतिस्थावरेविक्रयोनास्तिकुर्यादाधिमनुज्ञयेतिस्थावरस्यविप्रतिषेध
भूमिपःप्रतिग्रहातियच्चा। चुमिप्रयच्छति। उभौतौपुण्यकर्माणौनियतौस्वर्गगामिनावितदानप्रशंसादर्शनाद्यविक्रयेपिक
वेसहिराण्यादिकंदत्वादानदानभूषे॥ स्थावरंविक्रयंकुर्यादित्यर्थः। पेरकेपितामहेचधनेयेन्यनेवस्वत्वेपिविभागंभूपी
पितामहोपात्योत्यत्रवक्ष्यामः। इदानींपास्मिन्कलेपेनयथाविभागःकर्तव्यस्तद्दर्शयन्नाहविभागंचोत्पिताकुर्यादिच्छयाविभ
येसुतान्येष्टंवाभ्येष्टभागेनसर्वेवास्युसमांशिनःपदाविभागंपिताहिकुर्यातितदाइच्छयाविभडोत्पुत्रानात्मनाःसकाशात्पु
त्रंपुत्रौपुत्रानुइच्छायानिदंकुशल्वादनियमप्राप्तौनियमार्थमाह। येष्टंवाभ्येष्टभागेनेतिज्येष्टंश्रेष्ठभागेनकनिष्ठंकनिष्ठभा
गेनविभजेयेदित्यनुवर्तते श्रेष्ठादिविभागश्चमनुनोक्तः। ज्येष्ठस्यविंशउद्धरःसर्वद्रव्याच्चपद्धरा। ततोधर्मध्यमस्यस्यात्तुरीपंतय
ज्ञोपसद्दति। वाशब्दोद्यच्छमाणपाछापेक्षः। सर्वेवास्युःसमांशितःसर्वेवायेश्रेष्ठादयःसमांसभागाः। कर्तव्याःअयचविषमोवि
भागःस्वार्थितद्रव्यविषयःपिरुक्तमापातेतुसमश्चाभ्यस्यवक्ष्यमाणत्वात्तेछपाविषमोविभागोपुत्रःविभागंचोत्पिताकुर्या
दितियदापितुर्विभागेज्ञासताद्यदेकः। कालःअपराजीवत्पेचपितारिद्रव्यःनिग्रहोनिकर्तरमणोमातरिचनिवर्तरहस्कार्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रमस्माणेपितर्युपरतस्य हुइति दर्शात २

पितुरनिच्छायामपि पुत्रेच्छयैव विभागो भवति यथा चनारदेन अतऊर्ध्वं पितुः पुत्रा विभजेयुर्द्वनं समं मिति पित्रोरूर्ध्वं वि
भागं प्रतिपाद्य मातुर्निवृत्तेरङ्गसि पुत्रासु भगिनीषु च निवृत्तेचापि रजसातिद्वितियः कल्पादर्शितः अतः पुत्राधने विभ
जेयुरित्यनुषज्यते। मैतमेनापि ऊर्ध्वं पितुः पुत्रा रिक्थं भजरन्नित्यत्रानिवृत्तेचापि रजसातिद्वितियः कल्पादर्शितः जीव
तिचेच्छतीति तृतीयः तथा सरजस्कायामपि मातर्यनिच्छत्यपि पितर्यूर्ध्वं धर्मं चक्रिनिदार्ध्वरोपगस्तेच पुत्रास्यामिच्छया भ
वति विभागः। यथाह संवर्त्तः अकामे पितरि रिक्थविभागो वृद्धो विपरीतचेतसि रोगिणि चेत पितुरिच्छया विभागो द्विधा
रशितसमो विषमश्चेति तत्र समविभागो विशेषमाह यदि कुर्यात् समानंशान्यत्र कार्यासमांशिकानरत्नं धनं यासां भ
र्त्रीवा श्वसुरेणवा। यदा स्वेच्छया पापिता सर्वानेव सुतात्समांशिनः करोति तदा पत्न्यश्च पुत्रसमांशभाजः कर्त्तव्या यसंपत्तीनां
भर्त्रीश्वसुरेणवा प्राधनं न दत्तं दत्तेतु प्राधने ऊर्ध्वांशं वक्ष्यति रत्नेत्वर्धं पृथक्त्वयेद्दिति। यदा तु भ्रेष्ठेण भागादिना ज्येष्ठा
ज्येष्ठादीनि विभजति। तदा पत्न्यः भ्रेष्ठादि भागान्न लभन्ते किंतु ज्येष्ठादिसुदायासमानेवांसान्लभन्ते स्वोद्धारं च यथा
हापस्तंबः। परिभांडं वस्त्रदेह अलंकारो भार्यायइति। ज्येष्ठं वा भ्रेष्ठ भागेन सर्वेवा स्युः समांशिनः इतिपक्षद्वयेप्यप
वादमाह। शक्तिस्थानाहमानस्य किंचिद्दत्वा पृथाक्रियेत। स्वापमेव द्रव्याद्दत्तसमर्थस्यपि च पितामहधनस्यानिच्छतायां

॥८०॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चिद्दशाकमपिहव पृथक्क्रियाविभागः कर्तव्यपि जीवतत्पुत्रादीनोदायाद्विधच्छामाच्छदिति। ज्येष्ठेवाश्रस्य भागेनेतिन्यूनाधि
कविभागो दर्शितः। तत्रशास्त्रोक्तो द्वारादिविषमविभागव्यतरेकोऽन्यथाविषमविभागनिष्ठत्यर्थमाह। न्यूना
धिकविभक्तानां धर्म्यः पिरकृतः कृतएवनानिवर्त्तत इति मन्वादिभिः स्मृतः स्मृतः न्यूनाधिकविभागेन विभक्ता
नां पुत्राणां यस्मान्न्यूनाधिकविभागो यादृधर्म्यः शास्त्रोक्तो भवति तादृशो पिरकृतः कृतएवनानिवर्त्तत इति मन्वा
दिभिः स्मृतः अन्यथा तु पिरकृतोपि निवर्त्तत इति भिप्रायः यथाह नारदः। व्याधि॥ राम। राम। राम। राम। राम। राम। राम। राम।
सः कुपितश्चैव विषयासक्तमानसः। अन्यथा राज्ञ्वकारे चन विभागो पिता प्रभुरिति। इदानीं विभागस्य कालस्तो
दर्शकर्त्तरं प्रकारनियमं वाह विभक्तेन्नतापि जीवद्भिरिच्छाणे समंपि जीमीताप्यि जीवूर्ध्वपूर्वाणादिति कालो दर्शितः सु
ता इति कर्त्तारो दर्शिताः समानिति प्रकारनियमः समं मध्योतिरिच्छमाणं च विभक्तेन्नेन्नूर्ध्वं पितुश्चमातुश्चेत्पपञ्च।
मडेयदश्चचरन्त्यापित्र्यं चनमशतः शेयास्तमुपजीवेपुर्यथैवापितरंतथेत्फलाज्ञेष्टस्य विसंउद्वारः सर्वद्रव्या
वपद्वारंतत्तोर्धमध्यमस्यस्यात्तुरीयंतुपवीयस इतिसर्वस्मादुद्धरसमुद्धायाद्विंशतितमोभागः। सर्वद्रव्येभ्यश्चपश्चे
वतज्येष्ठापहातव्यं। तदूर्ध्वं चत्वारिंशत्तमोभागो मध्यसंचद्रव्यं मध्यमापादातव्यं। तुरीयं अतः मुद्धारेऽद्धृते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्वेषामिपस्यादंशकल्पना। एकाधिकं दरे ज्येष्ठः॥ पुत्रोध्यर्हतो तेनुजः॥ अंशमंशयवापासूद्दति धर्मो व्यवस्थित इति
ज्येष्ठस्य हो नागैत दनंतरजातस्य सार्धं एको नागस्ततोनुजातानां। एकैको नागा इत्यर्थः व्यतिरेकेणापि विष
मोनि नागो दर्शितः। पित्रोरुर्ध्वं विभजतां जीवद्भिर्नागेचत्यपमेव विषमो वि नागो दर्शितो जेष्ठं वर्षेछ नागेनेति
अतः सर्वास्मिन्नापि विषमो वि नागोस्तीति कथं समेमेव विभजेयरन्निति निपम्यते। अत्रोच्यते। सत्यमयं विषमो वि नागा
शास्त्रदुष्टस्तथापि लोकविद्दिष्टत्वान्नानुछपे। अस्य चर्पं लोकविद्दिष्टं धर्म्ममप्याचरेन्नत्वितानिषेधात्। जथा मनो
छं वा महायं वा श्रात्रिपापापकल्पये दिति विधाने पि लोकविद्दिष्टत्वाद्धनुछ्यन। जथा मे गावस्ताः गावशशानुवंध्या
माल्लभत इति गवालंभाविधाने पि लोकविद्दिष्टत्वादनुछानं उक्तं चापाथानिपेगधर्मो नोनानूनं ध्यावधापिवात
थो द्वारविभागोपि नैवसंप्रतिवर्त्त इति आपस्तंबोपि जावद्वन्युत्रेभ्यो दापं विभजेत्समभिति स्वमतमुक्त्वा ज्येष्ठो दापा
दद्यात्येक इति कृत्स्नधनग्रहणं ज्येष्ठस्यैकीयमतेनोपन्यस्य देशविशेषे सुवर्णकृष्णा गावः कृष्णं भौमं ज्येष्ठस्य रथ
पितृपरिभोगं वस्त्रहेलंकारो भार्यापाजातिधनं वैत्येकीयमतेनैव द्वारविभागं दर्शयित्वा तच्छास्त्रैर्विप्रतिषि
द्धमिति निराकृतवान्। तं च जाश्रविप्रतिषेधं स्वयमेव दर्शयति स्म। मनुपुत्रेभ्यो दायं व्यभजदित्यविशेषेण भूय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तद्यतितस्माद्विषमोविभागः॥ शास्त्रदृष्टोपिलोकविरोधात्स्मृतिविरोधाच्च नानुष्ठेयेशाति। समभेवविभजेरन्नतिनिय
म्यते॥ मातापित्रोर्धनं। सुताविभजेरन्नत्रकृतत्रसमस्तेपवादमाह॥ मातर्दुहितरः शेषमरणात्रनातुर्धनंदुहितरोविभजे
न्नरक्षणाच्छेषंमारक्षतार्णपाकरणावशिष्टं अतश्चार्णिर्न्यूनंसमंचमारधनंसुताविभजेरानित्यस्थविषयंहतदृक्तंभवति
मारकतर्णपुत्रैरेवापकारणापंनदुहिरभिः। क्षणावशिष्टंतुधनंदुहितरोगच्छन्त्यपुरितिपुत्रकेचैतत्पुमान्पुत्रोधिकसुत्रे
श्रीभवन्याधिकेस्त्रियाइतिस्त्रियवंपवातदुहिरसुवाल्दल्याश्रीधनंदुहिरगामिपिरधनंपुत्रगामिपित्रवचनांपुत्रेषुवा
हुन्यादितितत्रचगौतमेनविरोधोदर्शितः। श्रीधनंपुत्रासुचप्रतिष्ठितांप्रतिष्ठतासमवयेअप्रतिधितानामेवेतिअप्रति
ष्ठितानिर्धनादुहिरभावेमात्रधनमरणावशिष्टंकोग्रन्दाद्यादित्यआह। ताभ्यस्तेन्वपःताभ्योदुहियभ्योविनादुहित्रीर
णामभावेऽन्वपःपुत्रादिर्ग्रन्दपात्रप्तत्रविभजेरन्सुतापित्रोर्ऊर्ध्वाद्वित्यनेनैवसिद्धंस्यत्रार्थमुक्तं। अविभाज्यमाह। पि
रद्रव्याविरोधेनयदन्यत्तयपमर्जितं। नैत्रमोद्वाहिकंचैवदायादानंनतद्भवेत्क्रमादभ्यागतद्रव्यंहनेमभ्यहरेतुयः। दायादेभ्यो
ततद्रव्याद्विघपालल्लध्वमेवचमातापित्रोर्द्रव्याविरोधेनपनपरवडामर्जितंमैत्रंमित्रसकाशाल्लब्धंऔद्वाहिकंविवा
हलब्धंदापादानोच्चाक्षणंतन्नभवेत्क्रमात्पित्रक्रमापातंयात्किंचिद्द्रव्यमभ्येक्तंअसामर्थ्यादिनापित्रादिभिरतुद्धृतं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यः पुत्राणां मध्ये एकदुतराच्यतुस्त्रयोद्वरति तदापादेभ्यो न दद्यात् मुहूर्ते विगते द्वौ पातत अष्टे त्रेतुरीयंशमुद्धृत्य लभ
ते सर्वे तु सर्वेषां समं मेव यथा हयांशः पूर्वतः छरातुयो भूमिमेकस्मै दद्युरेक्रमात् यथा भागेल भते न्येदत्वांशं तुतुरीयकमिति। क्रमा
दभ्यागतामिति शेषः। तथा विद्यया वेदाध्यापनेन आध्यापनेन अर्थत्वा ख्यानेन वा लब्धं तदपि दायादेभ्यो न दद्यात् अङ्गं
एकवोम्रहीयात् अत्र चपि त्रद्रव्याविरोधेन पात्किंचित्स्वपमर्ज्जिति मितिपर्वसेषः अतश्चपि रद्रव्याविरोधेन जन्मेत्रं लब्धं पित्र
द्रव्याविरोधेन पदौ हाहिकिं चात्। क्रमायातमुद्धृतपितृद्रव्याविरोधेन विद्यापाप्लब्धं इतिप्रत्येकमन्निसंबध्यते तथापि पित्र
द्रव्यविरोधेन प्रत्यपकारेण यन्मेत्र आसुरादिविवाहेषु पलब्धं तथापि रद्रव्येपत्रमापातमुद्धृतं तथा रद्रव्यलब्धपावि
द्यपापालब्धं तत्सर्वं सर्वैर्न्नरन्निःपित्राचविनायनीयं तथापित्र द्रव्यविरोधेतेत्पसंसर्वशेषः त्वादेवपि रद्रव्याविरोधेन प्रत
ग्रहलब्धमपि विनायनीयं अस्य च सर्वशेषः त्वा भावे मैत्रमो हाहिक न्नित्यादिनारध्य अर्थात्पि रद्रव्यः विरोधेन पिजन्मे त्रा
दिलब्धं तस्याविनाज्यत्वान्मैत्रादिवचनमर्थवदिसुच्यते तथा सतिसमाचारविरोधः विद्यालब्धे नारदवचनविरोधश्च कुर
वं विन्नयादुत्पर्पाविद्यामाधिगच्छतः नागं विद्याहन्नात्तस्मात्सलचेता सुतोपि सन्निति तथा विद्याधनस्य विनाज्यस्य त
दाएमुक्तं कान्नायनेन परक्रोपयोगिनविद्यापाप्तान्यपुस्तया। तथालब्धं धनं यत्सुविद्यापाप्तं तद्व्यतद इति तथापि रद्रव्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रोधनेत्यस्यचिन्नवाक्यत्वेशतिग्रहनध्वस्याविभाज्यत्वमावारविरुद्धः मापद्यतेएतदेवस्यष्टांतमनुमाह्यनुपघ्नान्यिस्तुद्रव्यं
मेगोपदपार्जयेत्तदायादेन्यानततंदेधाद्विद्यपालदवमेवचेतिश्रमेणसेवापुरुदिनानपिरद्रव्याविरोधेनयन्मेत्रादिलब्धंद्रव्यं
तद्विभाज्यमितिनवक्तव्यंविभागप्राप्तेपभावत्पुधेनलब्धंततस्यैवनान्यस्येत्पुसिद्धतरंप्रापिपूर्वकाश्चिप्रतिषेधः अत्रकेश्चि
द्विद्यंप्राप्तिमाहायत्किंचित्पितरिप्रेतेधनंजोरोधिगच्छतिभागोयवीयसांतत्रशुद्धिविद्यानुपालितःजेष्ठोवाकनिष्ठोवामधि
भोवापितरियेतेअप्रेतेवायवीयसांवर्षीयसांवेतिव्याख्यानेनपितरीसत्यसतिभेत्रादेनोविभाजित्वंप्राप्तंप्रतिषध्यतइतित
दसत्यनह्यत्रप्राप्तस्यप्रतिषेधःकिंतुसिद्धस्यैवानुवादोयंनोक्तसिद्धस्यानुवादकात्पेवप्रायेणास्मिन्पुकरणेवचननि।अथ
वासमवेतैस्तूपत्प्राप्तंसवेतित्रसमांशिनइतिप्राप्तस्यायवादइतिसंतुष्यतुभावोनअतश्चयत्किंपितरिप्रेतइत्यास्मि[illegible]।न्यच
नेजेष्ठादिपदविवक्षयाशपूरितिव्यामोहमात्रंअतोभेत्रादिवचनेपितुप्रागुध्वाअविभाज्यत्वेनोक्तंपाकिंचित्पाश्चितरप्रे
तइत्यपवादायमितिव्याख्येयं।तथाअन्यदपिविभाज्यमुक्तंमनुनावश्यंपत्रमलंकारंकृतान्नमुदकपंःजोगछेमेप्रचारे
चनविभाज्यंप्रचक्षतइतिधृतानामेवविस्त्राणांमविभाज्यत्वंपनधृतंतत्रस्यैवपिरधृतानितुपितुरूर्ध्वंविभजतांश्राध
कोकैहातव्यानिजयाहवृहस्पतिवस्त्रालंकारास्त्रपादिपदन्यद्वाहनापुदकंगंधमाल्येसमत्रवैश्राद्धनोक्तितदर्पपेहृति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अधतातितुवश्चाणीविभाज्यान्येवपत्रंवाहनमश्वशिविकादितदपिपद्येनाकुलंतत्रस्यैवपितुस्तुवश्चवदेवअश्वादानो
वहुत्वेतुताहिक्रयापडाविनांविभाज्यत्वमेववैषम्यंगविभाज्यत्वेज्येष्ठस्यअजाविकंसौकशाफंनजातुविषमंभजेत
अजाविकंमैशकंडोष्ट्रस्यैवविधापतइतिमनुस्मरणात्। अलंकारोपियोयनधृतःसतस्यैकसहृतःसाधारणाविभा
ज्यएवसोडावतिपश्चात्निरलंकारोधृतोभवेत्। नतेभजेरन्घपादाभजमानाःपातंतितेइतिअलंकारोधृतोभवेदितिवि
शेषलेपादानादधतानांविभाज्यत्वंगम्यतेकृतान्नंतंदुलामोदकादितदप्यविभाज्यंयथासंभवंभोक्तव्यंउदकंउदकाधारःकूपा
दि॥तच्चविषमंमूल्यादिद्वारेणभविभाज्यंपर्यापेलेपभोक्तव्यंस्त्रियश्चदासीविषमान्दमूलद्वारेणविभाज्याःपर्यापेणकर्म
कारयितव्या। अवरहास्तपित्रास्वैरिरिण्याधाःसमात्रापिपुत्रैर्नविभाज्याःस्त्रीसुक्तंपुत्रास्वविभागइतिगौतमस्मरणात्
जोगश्चछेमंचजोगछेमंचजोगशब्देनालब्धंलाभकारणंगौतमस्मात्तीक्ष्णिसाध्यनिष्ठंकर्मलब्धतेछेमशब्देनलब्धप
ररक्षणहेतुभूतंतद्विवादिदानतडागारामनिर्माणादिपूर्तकर्मलक्ष्यतेतदुभयंपेरकमपिपिरदुव्यविरोधार्थितोभ
व्याविभाज्यंजथाहलौगाक्षिः। क्षेमेपूर्तपोगामेष्टमित्याहुस्तत्वदर्शिनअविभाज्येचतेप्रोक्तेशयनाशनमेवचेतियो
गछेमशब्देनयोगछेमकारिणराडमंत्रिपुरोहितादयउच्यंतइतिकेचित्रशश्चचामरछत्रोपानात्पुरुत्ययइत्येन्ये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रचारोगृहारामादिषुप्रवेशनिर्गमामार्गऽउच्यतेसोयविभाज्यः पत्रशतसाछेत्रस्याविभाज्यत्वमुक्तं। अविभायंसगोत्राणाम
सहस्वाक्तानिरपियाज्यंछेत्रंचपत्रंचक्रतान्नमुदकंस्त्रियइतिद्रुहिणोत्पन्नक्षत्रियादिपुत्रविषयंनद्यतिगृहाचूर्दया
क्षत्रयादिसुतापवैपघ्यपेक्षांपितादद्यान्मतेविप्रासुतोहरेदितिस्मरणात्। पाज्यंपायनलब्धंपितृप्रसादलब्धस्या
प्यविभाज्यत्वंवक्ष्यतेनिपमातिक्रमाजितिस्याविभाज्यत्वेमनंतरमेवनिरासिपितृद्रव्यविरोधेनयद्दर्यितंतद्विभ
जनापमितिस्थितंतत्रार्जकस्यभागद्वयंशिष्टवचनात्पेनचैद्यांस्वपमर्जितस्यात्। सध्यंशमेवलभतेतिअस्यापव
दमाह। तमान्यार्थसमुत्थानेविद्यागस्तसमःस्मृतः अविभक्तानांभ्रातृणांसाधारणस्यार्थस्यकृषिवाणिज्यादिनास
मुत्थानेसम्यवर्धनेकेनवित्वतेसमएवविभागोनानीपितुरंशद्वयंपितृद्रव्येपुत्राणांविभागोदर्शितः इदानींपैत्वा
महेपौत्राणांविभागोविशेषमाह। अनेकपितृणांतुपितरोभागकल्पनाऽऽधपिपेतामहेद्रव्येपौत्राणांजन्मनास्वत्प
पुत्रैरेकैशिष्टंतथापितेषांपितृद्वारेणैवपैतामहद्रव्यविभागकल्पनानस्वरूपापेक्षयएतद्भवतिजहाऽविभ
क्तभ्रातरःपुत्रानुत्पाद्यदिष्टंतंगतास्तत्रैकस्यद्वेपुत्रवन्यस्यत्रयोऽपरस्यचत्वारइतिपुत्राणांवैषम्यंतत्रहावे
कंस्वपितृशंलभतेअन्येत्रयोप्येकंपितृपंशंलभंतेचत्वारोप्येकंपितृमंशंलभतइतितथापैकंचित्पुत्रंबुद्धिपमाणे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मुक्तेषु चित्पुत्रानुत्पाद्य विनष्टेष्वप्ययमेव न्यायो धिप्रमाणः। स्वांशानन्तरं तेतरा नामपि पुत्राः पित्रान्येवांशानन्तरं द
त्तिवाचनिकाद्यवस्थाः। अथ धूनाविभक्ते पितर्पविद्यमानश्चात्रके वा पौत्रस्य पैतामहे द्रव्ये विभागो नास्ति धिप्रमाणेपि
तिरिं पितरतो भागकल्पनेत्फलं चात्र नवन्यास्यार्जितवत्पितुरिच्छयैवेत्याशंकिते आहाभूर्यापितामहेप्यत्रानिबंधो
द्रव्यमेव वातत्रस्यात्सदृशं स्वाम्यं पितुः पुत्रस्य चैवाहिभूः शालिक्षेत्रादिकातिबंधएकस्यपार्णभरकस्यपयंतर्पणानि
तथैकस्य क्रमुकफलभरकस्यपयंति क्रमुकफलानीत्याद्यक्रमलक्षणद्रव्यंसुवर्णरयतादि यात्पितामहेन प्रतिग्रहवि
जयादिलब्धं तत्र पितुः पुत्रस्य च स्वाम्यं लोकप्रसिद्धमेतत्स्वाविभागोस्ति हि पस्मात्तत्सदृशं समानं तस्मान्नपितु
रिच्छयैव विभागो नापि पितुर्भागद्वयं प्रतश्च पितरतो भागकल्पनेत्यत स्वामेसमापि वाचतिकं विभागं चेत्पिताकर्षा
दित्येतस्यार्जितविषयं। जीवतोरस्वतंत्रः। स्याडडारपाधिसमन्वत इत्येतद्दृष्टिपारतंत्र्यं माता पित्रार्जितद्रव्यविषयंत
था अमरशाये द्वितीयवतो इत्येतद्दृष्टितथा च सरयस्कायां मातरिस्थिते च पितरि विभागमनिच्छत्यपि पुत्रेच्छयपितामह द्र
विभागो भवतितथा अविभक्तेनापि त्रापैतामहे द्रव्ये दापमाने विक्रीयमाणे वापौत्रस्य निषेधेप्यधिकारः पित्रार्थितो
तुनानिषेधाधिकारः तत्परदुतं त्रत्वाद्धनुमतिस्तु कर्तव्यतात था हि पैत्रके पैतामहे च स्वाम्यं वाधिपि जन्मने

॥ ९४ ॥

॥ ९४ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वतथापिपैतृकेपितृपरतंत्रत्वात्पितुश्चार्पकत्वेप्राधान्यात्पित्रार्चितिपुज्यपुज्यमाने स्वार्जितेद्रव्येपुत्रेणानुमतिःकर्त्र।
व्यापैतामहेतद्वपोस्वाम्यविशिष्टमितिनिषेधाधिकारोप्यस्तीतिविशेषः। मनुरपिपैतृकंतुपितादृव्यमनुव्यापंजदा
न्युपात्। नतत्पुत्रैर्भयेत्साधर्मकामत्वपमर्जितमितिपितामहार्जितंकेनाथपत्वतंपितामहेनानुहृतंयादिपि
तोहरतितत्वर्जितमिवपुत्रौसार्धमकायस्वयंनविभजेदितिवदन्पतामहार्जितमकामोपिपुत्रेछयापुत्रैःशह
विभजेदितिदर्शयतिविभागोत्तरकालसुत्पन्नस्यपुत्रपुत्रस्यकृतेविभागकल्पनेसतआहविभक्तेमुसुतोयातः
सवर्णायांविभागभाक्। विभक्तेषुपुत्रेषुपश्चात्सवर्णायांभार्यायामुत्पन्नोविभागभाक्विभज्यतइतिविभागःपित्रोर्भग
स्तेभजतइतिविभागभाक्। पित्रोरूर्द्धतयोरंशंलभतइत्यर्थमम्भागंचासत्यंदुहितरिमातादुहितरिउशेषमित्यप
कृत्वात्। असवर्णायामुत्पन्नस्तस्यरामेवपित्र्यंलभतेमासकंतुभागंसर्वमेवएतेदेवमन्वभोक्तुंउद्धविभागादातस्य
पित्र्यमेवहरेद्धनामितिपित्रोररिदंपैत्र्यमितिव्याख्येयंअतीशः। पूर्वयःपित्रोर्भ्रातृभागेविभक्तयेइतिस्मरणात्
विभक्तयोर्मातापित्रोर्भागविभागात्पूर्वमुत्पन्नोभ्रातास्वामीविभक्तयश्चभ्रातृभागेनिस्वामीत्यर्थः। तथाविभागेतस्वं
लंपित्रापात्किंचिदर्जितंतत्सर्वंविभक्तयस्यैचपुत्रैःसहविभक्तेनपित्राजयस्वयमर्जितं। विभक्तयस्यतत्सर्वंभ्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सापूर्वया स्मृता इति स्मरणात्ये च विभक्ताः पित्रा सह संसृष्टास्तैः सार्धं पितुरूर्ध्वं विभक्तो विभजेत तथाह मनुः संसृ
ष्टास्तैर्भ्रातृभिर्यस्तु विभजेत सतैः सह इति। पितुरूर्ध्वं पुत्रेषु विभक्तेषु पश्चादुत्पन्नस्य कथं विभागः कल्प्यते तत्रा
ह तद्विभागः स्यादपव्ययविशोधितात्तस्य पितरि पुत्रैर्भ्रातृभिर्विभागे यमयेऽस्य सहगर्भायां मातरि ऋतुविभागः
लेमुत्पन्नस्य विभागः कुत इत्याह। दृष्टा कृत्वा निर्गृहीता कृतादृष्टाः। अपव्ययविशोधितात्। आपः प्रतिदिवसं प्रत्य
हं उदकुम्भे घृतेऽपः पितृकृतस्यापाकरणीतात्पामायव्ययात्यापछोधितं तस्मादुद्धृत्य तद्भागो दातव्यः स्यात्। एतदुक्तं भवति
प्राप्तिस्वकेषु भागेषु तदुक्तमापं प्रवेश्य पितृकृतं वर्णमपनीय विशिष्टेभ्यः स्वेभ्यः स्वेभ्यो भागेभ्यः किंचित्किंचि
द्दुद्धृत्य विभक्तस्य विभागः स्वभागसमः कर्तव्य इति। एतच्च विभागसमये भ्रातृभार्यायामपुत्रजस्यास्य सहगर्भा
यां विभागाद्दूर्ध्वमुत्पन्नस्यापि वेदितव्यं स्यात्सहगर्भायां तु पुत्रवंत्यां विभागः कर्तव्यः यथाह वशिष्ठः अथ चातृणां दाय
विभागो यावच्चानजत्याः स्त्रियस्तासां मापुत्रला भादिति गृहीतगर्भाणां मापुत्रा वा पुत्रीभूतापमिति योजनीयं। वि
भक्तजः पित्र्यं मम सर्वं धनं गृह्णीयात्सा कृतत्रयदि विभक्तः पिता माता वा विभक्ता पपुत्रा यस्तेहवत्सो दाभर
णादिकं पुपछ तितत्र विभक्तयेतदानपुतिषेधो मकर्तव्यो नापि दृष्टं प्रत्यपहर्तव्यमित्याह। पितरि भ्रांपस्पर्यदृष्टं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भक्तयोरंतांतदुर्ध्वं विभजतां पस्य यद्दत्तं तत्तस्यैव नान्यस्येति वेदितव्यं। जीवद्भिर्भागो त्वपुत्रसमांशित्वं पत्नीनामुक्तं यद्विकुर्यात्स
तस्यैव धनं भवेत्। मातापितृभ्यां विभक्ता भ्रातरः पूर्वं विभक्तस्य पुत्रस्य यद्दत्तं मनंकारादितत्तस्यैव पुत्रस्य न विभक्तयस्य स्वं भवति।
व्यापसाम्याद्भिर्भागात्युगपि पस्य दत्तं तत्तस्यैव तया अस्तति विभक्तेऽपि भ्रातापितुरूर्ध्वं विभागेऽपि पत्नीनां त्वपुत्रसमांशित्वं द
र्शयति पितुर्माता पितुरूर्ध्वं विभजतां माता पुत्रैः समं हरेत्। पितुः शवणद्ध्वं विभजतां माता पितृस्वपुत्रैः समं हरेत्। यदि श्र
धनं तद्दत्तं दत्तेत्वर्धांशहारिणः तिवक्ष्येतेऽपि तरपुत्रैः पद्य संस्कृता भ्रातरः संतितसंस्कारे कोधिक्रियत इत्यत्राह। असंस्कृ
तातु संस्कार्या भ्रातृभिः। पूर्वसंस्कृतैः। पितुरूर्ध्वं विभजद्भिर्भ्रातृभिरसंस्कृता भ्रातरः समुदायद्रव्येण संस्कर्तव्याः। अ
संस्कृतासु भागिनीषु विशेषमाह। भागिन्यश्च निजा दंशा हात्वं चतुरतुरीपकं। अस्यार्थः भागिन्यश्चासंस्कृताः स
स्कर्तव्या भ्रातृभिः किं कृत्वा निदत्तो चतुर्थं तासामंशा दत्वा अनेन दुहितरोपि पितुरूर्ध्वं अंश भागिन्य इति गम्यते तत्र निजा
दंशा दिति पुत्रैकपरिकल्पितान्निजदंशादुद्धृत्य चतुर्थांशो दातव्य इत्यपमर्थेन भवति किंतु यद्भ्रातापाकं न्यातद्भ्रातापयु
त्र भागाच्चतुर्थं तत्र भागिनी साकर्तव्या एतदुक्तं भवति या द्विजलक्षणा सा कन्या तदा ब्राह्मणी पुत्रस्य पावानं शो भवे
तितस्य चतुर्थांशात्सा भवतीति तद्यथा यदि कस्य विद्ब्राह्मण्येव पत्नी पुत्रश्चैकः कन्या वैका तत्रापि त्रयः सर्वमेव द्वि
व्यं द्विधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयं तासां कन्यायै दत्वा शेषं पुत्रो गृह्णीयात् अथ द्वौ पुत्रावेका कन्या तदापि तस्य
नं सर्वं त्रेधा विभज्य तत्रैकं भागं चतुर्धा विभज्य तुरीयमंशं कन्यायै दत्वा शेषं द्वौ पुत्रौ विभज्य गृह्णीतः। अथ त्वेकः पुत्रो द्वे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कन्ये तादापि अंधनं त्रेधा विभज्यैकं भागं चतुर्धा विभज्य तत्र द्वौ भागौ ब्राह्मणीकन्यायां दत्वा ऽवशिष्टं सर्वं पुत्रो
ग्रहीतव्ये वं समानपातीपे पुत्रसमविषमेषु जातेषु पुत्रागिनी च पौत्रजनयं दातुराह्मणीपुत्रः काः छत्रियान्यैकः
तत्रपि त्रंद्रव्यं सपूधा विभज्य क्षत्रियापुत्रभागांस्त्रीश्चतुर्धा विभज्य तुरीयांशं छत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं ब्राह्मणी
पुत्रो गृह्णाति यदातु द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ छत्रियाकन्या चैकातत्रापि त्रंधनमेकादशधा विभज्य तेषु पुत्रातंशा
न्छत्रियापुत्रभागांश्चतुर्धा विभज्य तत्र चतुर्थमंशं छत्रियाकन्यायै दत्वा शेषं सर्वं ब्राह्मणीपुत्रो विभज्य गृह्णीतः एवं
जातिवैषम्यो ब्राह्मणभागिनीनाचशं स्यायाः। सामे वैषमे च सर्वत्रो हभागं न च दत्वा शेषं तुतुरीयकमिति तुरीयां
शाविवक्षया संस्कारमात्रोपयोगि द्रव्यं दत्वेति व्याख्यानं पुत्रमनुवचनविरोधात्। स्वभ्यांशो भ्यस्तकन्याभ्यः
प्रदद्युर्भ्रातरः दायकाः स्युः स्वादंशाश्चतुर्भागं पतितास्पुरष्टिसव दुत्क्रिय स्याद्याः। ब्राह्मणादयो भ्रातरो ब्राह्मणी
प्रभृतिभ्यो भागिनीभ्यः स्वेभ्यः स्वजातिविहितेभ्यवंशेभ्यश्चतुरो शान्रहरेद्धिपुत्रादिवक्ष्यमाणेभ्यः स्यात्यो
दंशादात्मीयादाद्वा चतुर्थं चतुर्थभागं दद्युः न चात्मापि भागादद्युत्पचतुर्थांशो देयइत्युच्यते किंतु स्व
पातिविहितादेकैकस्मात्यथक्पृथक्पृथक् एकैकस्यैकन्यायै चतुर्थांशो देयइति जातिवैषम्ये सं स्त्र्यवैषम्ये

96

॥६६॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चविभागल्कप्रिसुतैर्विपत्वितास्करदिसवदृत्यकरणेप्रत्यवायश्रवणादवश्यदृतव्यता प्रतापतोऽत्र जापि
तुर्यभागवचतमविवक्षितंसंस्कारोपिपिंडिदुव्यदानमेवविवक्षितमितेचिंत्यनस्मृतिद्वयेपिचतुर्थे
रादानाविवक्षयाः प्रमाणभावादद्दानेप्रत्यवायश्रवणाच्चेतियदपिकैश्चिदुच्यते अंशादानविवक्षायांवहु
भ्रातृकायावद्भधनत्वंचद्भागिनीकस्यचनैर्धनंप्राप्नोतीतितद्दत्तनैष्पापरिहृतमेवनह्यत्रात्मपादागादृ
त्यचतुर्थस्यांशस्यादानमुच्यतेयेनतद्यास्यात्राअतोऽसहायमेधातिथिपुत्रतीनांव्याख्यानमेवचतुरस्यंन
भ्रामचैःतस्मात्पितुरूर्ध्वंकन्याप्यंशभागिनीपूर्वतुपात्कित्यतादद्दातितदेवत्तभतेविशेषवचनाभावादिति
र्वमनवद्यंएवंविभागंचेत्पिताकुर्यादित्यादिनापूर्वंधेनसमानजातीयानांभ्रातॄणांपरस्परंपिंडाचसहवि
गल्कप्रिसुभ्रात्रधनाभिन्नजातीयानांविभागमहाचतस्रिद्वेकभागाःस्युर्वर्णेचगवाब्राह्मणात्मयाःक्षत्रिया
स्त्रिद्वेकभागेविहृद्भस्तद्वेकभागिनःतिस्रोवर्णानुपूर्व्येणनिर्व्याह्मणस्यचतस्रःक्षत्रियस्यतिस्रःवैश्यस्यद्वेशूद्र
स्यैकेतिभार्गादर्शितास्तत्रब्राह्मणात्मयाब्राह्मणोत्पन्नाःवर्णशःवर्णशब्देनब्राह्मणादिवर्णाश्चपऽउच्यंते
संख्यैकवचनाच्चदीप्सायामित्यधिकरणाकारकादेकवचनाद्दीप्सायांशाश्चअतश्चवर्णेवर्णेब्राह्मणोत्पन्ना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Vaidika Bhandara Initiative

यथाक्रमं चतुस्त्रिद्वैकभागा भवेयुः एतदुक्तं भवति ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यामुत्पन्नाः एकैकशश्चतुरश्चतुरो भागान् लभन्ते
नैव छत्रियायामुत्पन्नास्त्रीन् त्रीन् वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकमिति छत्रिया छत्रियेणोत्पन्नावर्णाश इत्यन्वयः
यथाक्रमं त्रिद्व्येकभागाः छत्रियेण छत्रियायामुत्पन्नः प्रत्येकं त्रीन् त्रीन् भागान् छलभन्ते वैश्यायां द्वौ द्वौ शूद्रायामेकमेकं
विद्वाः वैश्यानोत्पन्नाः अत्रापि वर्णाश इत्यनुवर्तते यथाक्रमं द्वैकभागिनः वैश्येन वैश्यायामुत्पन्नाः प्रत्येकं द्वौ द्वौ
लभन्ते शूद्रायामेकमेकं शूद्रस्यैकैव भार्या इति भिन्नजातीयपुत्रा भावात् तत्पुत्राणां पूर्वोक्तएव विभागोऽयं द्वापि चतुस्त्रि
भागा इति विशेषणोक्तं तथापि प्रतिग्रहशक्तिभूमिध्यतिरिक्तविषयमिदं द्रष्टव्यं यतः स्मरंति न प्रतिग्रहं भूदे
त्रियादिसुतायवैव पद्यप्येषां पिता दद्यान्मृते विप्रा मुतो हरेदिति प्रतिग्रहग्रहणात् क्रयादिलब्धा भूः छ
दिसुतानामपि भवत्येव शूद्रापुत्रस्य विशेषप्रतिषेधोऽयं शूद्रा द्विजातिभिर्जीतो न भूमेर्भागमर्हतीति यदि
प्राप्ता भूः छत्रियादिसुतानां न भवेत् तदा शूद्रपुत्रस्य विशेषप्रतिषेधो नपद्यते जात्यनर्वा ब्राह्मणछत्रियविशां
पुत्रो न रिक्थभाक् यदेवास्य पिता दद्यात् तदेवास्य धनं भवेदिति तदपि जीवतापि त्रा यदि शूद्रापुत्रापि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रंस्यात्रद्विषयंपदातुपुत्रादद्दानंनास्तितदैकांशभागित्यविरुद्धंसर्वविभागशेषंकिंचिद्दृश्यतेअन्योन्यायहृतं
व्यंविभैयक्तुदृश्यतेतत्पुत्रस्तेदाभैरंशैर्विभिन्नयेरन्निति स्थितिः परस्यरायहृतं समुदायद्रव्यंविभागकालेचांशा
विभक्तेपितृधनेपत्रदृश्यतेतसभैरंशैर्विभजेरन्निति स्थितिशाश्वमभवादाअत्रैत्यभैरंशैरतिवदत्राऽऽद्वारवि
गेनिषद्धः विभजेरन्निति वदत्रायेनदृश्यतेतेनैवनग्रा ह्यमितंदर्शितं दवंवचनस्यार्थचत्वान्नसमुदायेद्रव्या
पहारेदोषाभवपरत्यांतत्तुमनुनाज्येष्ठस्यैवसमुदायद्रव्यापहारेदोषादर्शितोतकनीयसांपोऽज्यांछोवि
कुर्वीतिलोभादाद्रव्यवीपसः। सोऽज्येष्ठस्यादभागभ्रनियंतव्यश्चराजानिरितिवदतानैतत्सनः संभावितस्वा
त्र्यस्यपिरुस्थानीयस्यज्येष्ठपिदोषंवदताज्येष्ठपरतंत्राणंकनीयसांपुत्रस्थानायानांदडापूपकनित्यासुत
रांदोषोदर्शितएवातर्य्याचाविशेषेणैवदोषः श्रूयतेयोर्वैभागिनंभागान्नुदतेचपतेवैनंसंचदिवैनंचपते
अथपुत्रमथपौत्रंचपतइति। योभोगेनंभागार्हंभागान्नुदतेभागादयाकरोतिभागंतस्मैनप्रयच्छतिसुभागान्नु
नुएनैनोशारंचपतेनाशयति दोषिणंकरोतियदितंननाशयेतत दातस्यपुत्रंपौत्रंवाजाशपतीतिज्येष्ठविशे
षमंतरेणैवसाधारणद्रव्यापहारणेदोषः [illegible] साधारणद्रव्यमात्मनोपिस्वंभवतीतिस्वत्वबुध्या

CC-0 Dharmarthe Trust and An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह्यमाणेनदोषंपार्वतीतिमवं। तदसत्। स्वत्वबुध्याग्रहीतेप्पवर्जनीयतयापरस्वमपिग्रहीतमेवेतिनिषेधानुपपत्
षमावत्वेवयथामोद्वेचरौविपन्नेसदृशतयामाषेषुग्रह्यमाणेक्रुअयज्ञीयामाषाइतिनिषेधोनप्रविशा
यचबुध्याग्रह्यमाणत्वादितिपूर्वपक्षिणोक्रमुद्रापमवेषुग्रह्यमपेक्षवर्जनीतथामाषावपवपग्रह्यंतएवे
धः। प्रवसत्येवेतिराह्यंतिनोक्तं। तस्माद्द्वचनतोन्यायतश्चसाधारणद्रव्यापहारेदोषोस्तीतिदर्शितं द्वा
यणस्य भागेविशेषंदर्शयन्स्तस्यस्वरूपमाह। अपुत्रेणपरक्षेत्रेनियोगोत्पादितःसुतः उभयोरिष्यसौ
उदाताचधर्मतः अपुत्रांगुर्वनुज्ञातइत्यक्तविधना अपुत्रेणदेवदादिमापरक्षेत्रेपरभार्यायांगुरुनिये
त्पादितःपुत्रउभयोर्वापिक्षेत्रिणोरसौरिक्थहारीपिंडदाताचधर्मतःइत्यस्यार्थः यदासौनियुक्तोदेव
स्वयमर्थ्यपुत्रोऽपुत्रस्यक्षेत्रेभ्यपुत्रार्थंप्रवृत्तोयंजनयतिसद्वैपित्रकोद्वामुख्यायणेद्वयोरपिरिक्थ
उदाताचयदातुनिपुत्रः। पुत्रवान्केवलंक्षेत्रेणःपुत्रार्थंप्रयततेतदातदुत्पन्नःक्षेत्रिणएवपुत्रोभवति
जिनःसचतनियमेनवीयितोरिक्थहारीपिंडदोचेतियथोक्तंमनुनानाक्रियाभ्यपगमाक्षेत्रंवीन्यार्थ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यतेतस्येहनागितौ दृष्टौ वायाछेत्रिकचेतिक्रियाच्यपगमादितिअत्रोत्पन्नमपत्यमावयोरपिभवात्येतिसंविदंगाकर
छेत्रंछेत्रस्वामिनावीजावपनार्थंवीजनेदीपतेतत्रतस्मिन्छेत्रेऽत्पन्नस्यापत्यस्यवाछेत्रिणोनागितौ दद्यौमहर्षिभिःतथाकृतेत्व
त्रिसंधायछेत्रिणएवीजिनातथापुत्रंछेत्रेणमर्थोवाताघोनिर्वलापसीति।फलंत्वनत्रिसंधायेतिअत्रोत्पन्नमपत्यम
वयोरास्त्वित्येवमनत्रिसंधायपरछेत्रेयदपत्यमुत्पाद्यतेतदपुत्रंछेत्रिणएवयतोवीजाद्योनिर्वलापसीतिगवाश्वादिषुतथाद
र्शनात्अत्रापिनिजोगावाग्दत्ताविषयएवइतरस्यनियोगस्यमनुनाषिद्धत्वात्देवराद्वासपिंडाद्वास्त्रियासम्यङ्नियुक्तया
प्रजोत्पादितगधिगंतव्यासंतानस्यपरिछेपेविधवायांनिफलस्यध्यंताक्रोवाऽतोनिशि।एकेमुत्पादयेत्पुत्रंनहितीयंकथंच
नेतिएवंनिजोगामुपन्यस्यमनुस्वयमेवनिषेधतिनान्यस्मिन्विधवानारीनियोक्तव्याहियोतिभिः।अन्यस्मिंहिनियोजा
नाधर्महन्युःसनातनंनैवाहिकेषुमंत्रेषुवियोगःकीर्त्यतेक्वचित्।नविवाहविधावक्तेविधवावेदनंपुनः।अर्पयेद्यैर्हि
द्विभिःपसुधर्मोविगर्हितः।मनुष्याणामपिप्रोक्तोवेनोराज्यंप्रशासति।समहीमाखिलांभुंजन्राजर्षिप्रवरःपुरावर्णानां
संकरंचक्रेकामोपहतचेतनः।ततःप्रभृतियोमोहात्प्रमीतपतिकास्त्रियंनियोगपत्यर्थंतांविगर्हंतिसाधवइतिन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चविहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प इति मंतव्यं निषेधाज्ञाणं निंदाश्रवणात्स्त्रीधर्मेषु व्यभिचारस्य वक्ष्यमाणदोषश्रवणात
जमस्य प्रशंसनाच्च पथ्यामन्तुरेव कामं तु छपपद्देहं पुष्पमलफलैः शुभैः न तु नामापि गृह्णीयात्पत्यौ प्रेते टस्य त्विति
वनार्थं पुरुषांतराश्रयः गामपि प्रतिषिध्य आशा ता मरणात्क्षांता निपतावह्मचारिणी यो धर्म एव पत्नीनां कं
तीतमनुत्रमं। अनेकानि सहस्राणि कौमारब्रह्मचारिणां दिवं गतानि विप्राणां मत्वा कुलसंततिं। मृते भर्त्तरि स
ध्वी स्त्री ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिता। स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि जयते ब्रह्मचारिणा अपत्यलोभाधातु ध्वी भर्त्तारमतिवर्त्तते। से
दामवाप्नोति परलोकाच्छ्रीयत इति पुत्रार्थमपि पुरुषांतराश्रयणं निषेधति। तस्माद्विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्प
तिनिपुत्रं। एवं विवाहसंस्कृतानियोगे प्रतिषेद्धुकस्तर्हि धर्म्यो नियोग इत्यत आह। यस्यामपेतकन्यायां वाच
त्येकृते पतिः तमनेन विधानेन नियोर्विदेत देवरः। जयाविष्याधिगम्येनाभ्रूलवभ्रूभ्रुचेरतो मियां भजेदाप
त्सक्तस्सकृद्दाता कृतावितियस्मैवाग्दत्ता कन्या सप्रतिग्रहमंतरेणैव तस्याः। पतिरित्यस्माद्वचनादवगम्य
स्मिन्प्रेते देवरस्तस्य उपेक्षकनिष्ठोनिजः सोदरः विंदेत परिणयेत् पथा विधियथा भ्रात्रपाधिगम्यपराण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नेनाविधानेनधृताभ्यांगवाडिजमादिवाशुक्लवस्त्रंशुचिवतांमनोवाक्कायसंपतंमिथोरहस्याग्नौधारणात्प्रत्य
त्वेकैकवारंगच्छत्अपंचविवाहोवाचनिकोधृताभ्यंगादिनियमवन्निपुक्तान्निगमनांगामितिनदेवरस्यभार्यात्व
मायादृपतिअतस्तदुत्पन्नमयत्पंछेत्रस्वामिनएवभवतिनदेवरस्यसंविदात्रभयोरपिसमानोसमानजात
पपुत्राणांविभागस्तुपितृक्रमाअधनाशुरव्यगौणपुत्राणांदापग्रहणविवस्त्रोदर्शापिष्यंस्तेषांस्वरूपंतावदाह
औरसोधर्मपत्नीजस्तस्यपुत्रिकाशुतःछेत्रयःछेत्रेजातस्तुसगोत्रेरेणत्रेरेणवागृहप्रछन्नउत्पन्नेगूढपस्त्रा
सुतःस्मृतःकानीनःकन्यकाजातोमातामहसुतोमतः।अक्षेनायांछतायांवाजातःपैनर्भवःसुतःदद्यान्मातापिता
वायंसुपुत्रोदत्तकोभवेत्।क्रीतश्चताभ्योविक्रीतःकृतमःस्यात्स्वयंकृतःदत्तात्मातुस्वयंदत्तोगर्भेविनःसहोदयः।उस
ष्टोगृहीतेयस्तुसोपिविद्वोभवेत्सुतः।उरसोजातऔरसः।पुत्रसचधर्मपत्नी[illegible]डासर्वेषांधर्मविवाहोलाधर्म
पत्नीताभ्यांजातःऔरसःपुत्रोमुख्यस्तत्समपुत्रकासुतः।तत्समःऔरसमःपुत्रिकायासुतःपुत्रिकासुतःअतएवौरस
समःजथाहवशिष्ठअत्राचकोप्रदास्यामितुभ्यंकन्यामलंकृतांअस्यांजोपापतेपुत्रः।समेपुत्रोभवेदितीतिअथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वापुत्रिकैवसुतः पुत्रिकासुतः सोप्यौरससमएवपित्रवंपवानामल्यत्वान्मात्रवपवानांवा द्वल्याच्चेजथाहसिष्ठः।स
पुत्रः पुत्रिकैवेतिरतीयपुत्रः पुत्रिकैवेत्यर्थः द्यामुरव्यांपाणस्तुपनकस्यौरसादयक्तः। अन्यक्षेत्रोत्पन्नत्वात्छेत्रयः
जातस्तु सगोत्रेणेतरेणवा। इतिरेणसपिंडेनद्विवरेणवोत्पन्नः पुत्रः क्षेत्रयः गूढजः पुत्रो भर्तृगृहेपुछन्नउत्पन्नो
धिकजातीयपुरुषजत्वपरिहारेणपुरुषविशेषजत्वनिश्चयाभावेपिसवर्णजत्वनिश्चयेसतिवेद्यः। कानी
कन्यायामुत्पन्नः पूर्ववत्सवर्णस्समातमहस्यपुत्रः पघगूढासा भवेतथापितृगृहसंस्थिताअथ उलातेदावोदुरे
अथाहमनुः। पितृवेशमनिकन्यातुपंपुत्रंजनयेद्गृहः तंकानीनंवदेनाम्नवोढुः कन्यासमुद्भवमिनियौनभवस
अछतायांछतायांवापुनर्भूसर्वणेदुत्पन्नः। मात्रानर्त्रनुहातयाप्नोवितेप्रेतेवा भर्त्रारिपेत्रतो भ्यांवायवहे
स्मैदीपतेसतस्यः दत्रकः पुत्रः जथाहमनुमातपितावद्द्यातांपमद्दिः पुत्रमायदि। सदृशंप्रीतिमंपुत्रं सज्ञेयो
मः सतइतिआपद्गुहणादनायदिन देयः दानुरपंप्रतिषेधतथाएकोपुत्रो नदेयः। नत्येकंपुत्रंदद्यापुतिग
हेतिवसिष्ठस्मरणात्। तथाऽनेपुत्रसद्भावेपिज्येष्ठोनदेयः ज्येष्ठेनसारमात्रेणपुत्रो भवतिमानवइ

॥१००॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वपुत्रकर्मकरणे मुख्यत्वात्पुत्रप्रतिग्रहकारश्चपुत्रंप्रतिगृह्ष्यन्बंधूनाहूपरायतिर्द्वौवेधनिवेशनस्यमध्येव्या
न्निर्दुत्वाअदूरबांधवंबंधूसनिकृष्टएवअतिगृद्धीदितिवासिष्ठेनेक्तः आदूरबांधवमित्यत्यंतदेशभाषाविप्रकृष्टस्यप्रति
षेधः।एवंक्रीतस्वयं।दत्तकृत्रिमेध्यपियोग्यंसमानन्यायत्वात्।कृतस्तुपुत्रस्ताभ्यांमातापित्रभ्यांमातापित्राविक्रीतः पू
र्ववत्तथैवैकंपुत्रंद्व्यष्टंचवर्जयित्वाअथदिसर्वेणइत्येवापतुमनुनोक्तंक्रीणीयाद्यस्तुपत्यर्थंमातापित्रोर्यमंतिकात्सद्भ
तकः सुतस्तस्यसदृसोसदृशोपिवेतितगुणैःसदृसोसदृशोवेतिव्याख्येयंनजात्यास्वकातपेस्तुपंप्रोक्तइत्यपसंहारात्।
क्रीतिर्यस्यात्स्वयंकृतःत्रिमस्तुपुत्रःस्वयंपुत्राधिनाधनलोभप्रदर्शनादिप्रलोभनैःपुत्राकृतोमातापित्रविहीनस्त
स्मदुवेतत्परतंत्रत्वात्।दत्तात्मातपुत्रःमातापित्रविहीनस्तुभ्यांत्यक्तोवातवाहंपुत्रोभवामीतिस्वयंदत्तउपनतःस
होटजस्तुगर्भेस्थितोगर्भिणींपरिणीतायांपःपरिणीतःसवोदुःपुत्रःअपविद्धोमातापित्रभ्यांमुक्तस्त्यक्तोयोगृह्य
तेसगृहीतुःपुत्रःसर्वत्रःसवर्णइत्येवा।एवंमुख्यामुख्यपुत्रानुक्रम्यतेषांदायग्रहणेक्रमयमाहापिंडदोंशहर।
श्चैषांपूर्वाभावेपरःपरःएतेषांपूर्वोक्तानांपुत्राणांद्वादशानांपूर्वस्यपूर्वस्याभावेत्तरउत्तरःपिंडदःभ्राहृदः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अंशहरो धनहरो वेदितव्यः औरसपैत्रिकेषु समहारो औरसस्यैव धनग्रहणे प्राप्ते ज्यकहमाह मनुः पैत्रिकापांकता
पांतु यदि पुत्रो सुजायते समस्तत्र विभागस्यात् ज्येष्ठतानास्ति हि भ्रिपा इति। तथा अन्येषामपि पूर्वस्मिन्पूर्वस्मिन्स
त्यपुत्रे सो। पुत्राणां चतुर्थांसभागित्वमुक्तं वसिष्ठेन। तस्मिंश्चेत्प्रतिग्रहीते औरसउत्पद्येत चतुर्थभागभागी
भागी स्यादृत्तकग्रहणं अतत्रिमादानां प्रदर्शनार्थं पुत्रीकरणविशेषात्। तथा च कात्यायनः उ
त्पन्नेत्वौरसे पुत्रे चतुर्थांशहराः सुतसवर्णा असवर्णास्तु गासाच्छादनभागिन इति सवर्णाश्छेत्रयदत्तकादि
पस्तेसत्यौरसे चतुर्थांशहरा असवर्णाः कन्यागृहोत्पन्नः सहोढपौनर्भवास्तेत्वौरसे सति न चतुर्थांशहरा किंतु ग्रा
सा छादनभाजनाः पदपि विष्णुवचनं अपुशस्तेस्तकनीनगृहोत्पन्नः। सहोढजाः पौनर्भवैश्चैनैवैते पिंडरि
वृच्छारा भागिनः। इति तदप्यौरसे सति चतुर्थांशनिषेधपरमेव औरसाभावे कानीनादीनामपि सकल
पि अग्रहणमस्त्येव पूर्वाभावे परः। पर इति वचनात् यदपि मनुवचनं एकएवौरसः पुत्रोत्रः पित्र्यस्यः वसुनः पु
नः। अन्यत्रार्थं तु सेषां प्रदघात्पुजीवनमिति तदपि दत्तकादीनामौरसः प्रतिकूलत्वे निर्गुणत्वे च बोदितव्यं
तत्र छेत्रयस्य विसेषादर्शितस्तेनैवाषयांतु छेत्रयस्यां सं। प्रदघात्यै रकाद्दनात् औरसो विभजेदापं पित्र्यं

॥ १०२ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चममेवचेतिप्रतिकूलत्वनिगुणत्वसमुच्चयेषष्ठमंशमेकत्वरसद्वावेपंचमामितिविवेक्तव्यं।यदपिमनुनापुत्राणांष
ट्यमुपन्यस्यपूर्वषट्स्यदायादबांधवस्यमुत्तरषट्स्यादायादबांधवत्वमुक्तंऔरसःक्षेत्रजश्चैवदत्तःकृत्रिमएवचा।गृ
होत्पन्नोपविद्धश्चदायादाबांधवाश्चषट्कानीनश्चसहोढश्चक्रीतःपौनर्भवस्तथा।स्वयंदत्तश्चशौद्रश्चषडदायाद
बांधवाइतितदपिस्वपितृसपिंडसमानोदकानांसन्निहितारिष्ठहरांतरानावेपूर्वषट्स्यतद्रिष्ठहरत्वमुत्तरषट्स्यतुतन्नास्तिबां
धवत्वंपुनःसमानगोत्रत्वेनसपिंडत्वेनाचोदकप्रदानादिकार्पिकरत्वंवर्गद्वयेस्यापिसममेवेतिस्थेयं।गोत्रारिष्ठेजनसितुनि
नजेदत्रिमसुतः।गोत्ररिस्थानुगःपिंडोव्यपैतिदतः।स्वधेत्यत्रदत्रिमगहणस्यपुत्रप्रतिनिधिपुदर्शनार्थत्वात्पित्रधन
हारिश्चंतुपूर्वस्यानावेससर्वेवामचशिष्टंनचातरोनपितरःपुत्रादिष्ठहराःपितुरित्यौरव्यतिरिष्ठानांपुत्रप्रतिनिधा
तांसर्वेषांरिष्ठहारित्वप्रतिपादनपरत्वात्औरसस्यएकएवौरसःपुत्रःपित्रस्मवसनःप्रचुरित्यतेनैवरिष्ठनक्तस्यात्क
त्वात्दापाहशब्दस्यदापादानपिदापपोदित्यादौपुत्रप्रतिरिक्तरिष्ठनागिविषयत्वेप्रसिद्धत्वारष्ठा।वाग्निष्ठादिषु
वर्गद्वयेपिकस्यविधत्ययेनपाठोगुणचदगुणाद्विषयोवेदितव्य।गौतमीपेतुपौत्रेत्रैकेयस्यदत्तामत्वेनपा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ठो विजातीयविषयः तस्मात्स्थितमेतत्पूर्वस्य पूर्वस्य भावे परः परांशभागिति। पतुन्नारणमेकजातीनामेकश्च
वान्नभवेत् सर्वांस्तान्प्रतेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरब्रवीदिति तदपि भात्पुत्रस्य पुत्रीकरणसंज्ञके अन्येषां पुत्रि
णतिषेधार्थं न पुनः पुत्रत्वप्रतिपादनापतुत्सुतागोत्रजावंधकरित्यनेन विरोधात् इदानीमुपसंहारव्याये
त्रैवनिडाममाह। सजातीयेस्वपंशोक्तस्तनपेषु मपा विधिः सजातीयेष्वपवपुत्रेषु अपंपूर्वी भावे परः परइत्य
विधिर्नभिन्नजातीयेषु। तत्र चकानानगूढोत्पन्नसहोढापौनर्भवानां सवर्णत्वं जनकद्वारेण नस्वरूपेगते
॥१०२॥ णजातिलक्षणभावस्यात्कृत्वात्। तथा अनुलोमयानां मूर्धावसिक्तानां। आरसेक्षेत्रभावात्तेषामपि भावेछे
दानां दापहरत्वं बोधव्यं शूद्रापुत्रस्तारसोपि कल्पत्वेनागमन्या भावेपि नभते। जथाह मनुः। यदापि स्यात्तुसत
पघपुत्रोपि वा भवेत्। नाधिकं दशमादद्यात् शूद्रपुत्रोपघमितः इतिपदि सत्पुत्रो विघमाद्विजातिपुत्रोऽविघम
जातिपुत्रो वास्यात्। तस्मिन्मृतेन छेत्रजादिर्चाऽन्योवा सपिंडः शूद्रपुत्रयतद्वता दशमांशाधिकन दद्यादि
देव क्षत्रियावैस्यापुत्रयोः सवर्णापुत्रा भावे सकलंधनग्रहाणं गम्यतो। अधुना शूद्रधनविभागो विशेष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पातोपि दारस्यांशूद्रेणाकामतो शहरो भवेत्। मृते पितरि कुर्युस्ते भ्रातरस्त्वर्धभागिकं। अभ्रातरो हरेत्सर्वं दुहितृणां सु
ता दृते। शूद्रेण दारस्यामुमुत्पन्नः पुत्रः कामतः पितुरिच्छया भागं लभते पितुरूर्ध्वं यदि परिणीता पुत्राः संति ते भ्रातरस्त
दा शापि पुत्रधर्मभागिकं कुर्युः स्वभागादर्धं दद्यादित्यर्थः अथ परिणीता पुत्रा न संति तदा सत्स्वेव धनं दासीपुत्रो हरे
त्स्वपि दि परिणीता दुहितरस्तत्पुत्रावान संति तत्सद्भावे त्वर्धभागिक एव दासीपुत्रः। अत्र शूद्रग्रहणाद्द्विजातीनां दा
स्यामुत्पन्नः पितुरिच्छयाप्यंशं न लभते नाप्यूर्ध्वं दूरत एव वत्सं किंत्वनुकूलश्चेद्भोजनवस्त्रमात्रं लभते। मुख्यगौणसुता
दापग्रहणं तीति निरूपितं। तेषमभावे सर्वेषां दायादक्रम उच्यते। पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा तत्सुतगोत्रजा वं
धो। शिष्यसब्रह्मचारिणः। एषामभावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः स्वर्यातस्य परलोकं गतस्य धनभाक्। धनग्राही
एषां पत्नीदीनामनुक्रांतानां मध्ये पूर्वस्यापूर्वस्याभावे ऽग्रग ऽत्तरो धनभागिति संबंधः। सर्वेषु मूर्द्धावसि
क्तादिषु अनुलोमयेषु सतादिषु प्रतिलोमयेषु वर्णेषु ब्राह्मणादिषु दापग्रहणविधिर्दापग्रहणक्रमो वेदि
तव्यः। तत्र प्रथमं पत्नी धनभाक् पत्नी विवाहसंस्कृतापत्यनीजसंयोग इति स्मरणात्। एकवचनं च जाति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निप्रादेशेऽतश्च दत्त्वा स्वजातीयाविजातीयाश्च पर्यांशं विभज्य धनं गृह्णंति। बहूनामनुरप्यिपत्नीनां समगर्भधनेसं
वक्ति। अपुत्रायापनं भर्तृपालपंतीरतेस्थिता। पत्न्येव दद्यात्पिंडं कृत्स्नमनमंशं न चेत्तचेति बहुष्वपि। अ
धनं। पत्न्यभिगामितदभावे दुहितापचमूढा भवेत्तदेति। तथा अपुत्रस्यापि कुलयापत्नी दुहितरोपिवा।
भावेपितामाता भ्रातापुत्राश्चेकार्हता। बहुहस्यतिरपि। कुल्येषु विद्यमानेषु पिरभ्रारसनाभिषु अ
प्रमीतस्यपत्नीतदुगहारिणीति। इतद्विरद्वानिचवाक्यानि लक्ष्यते। जथा। भ्रातृणामप्रजाः। प्रेयात्क
त्युरुपेतवाविभजेरन्। तस्यशेषास्तेश्वो धनं विना। भरणंचास्यकुर्वारन्भ्रातृणामाथवितछयात्
शय्यां भर्तृश्चेदाछिक्करितरास्यपातिपत्नीसदावेपि भ्रातृणांधनगृहणंपत्नीनांच भरणमात्रंनगरदे
मनुभ्रातुपिता हरेद्दपुत्रस्यरिछं भ्रातरएववेत्यपुत्रस्यधनंपितुर्वा भ्रातुर्वेति दर्शितंतथा। अनपत्यस्य
तादायमवाप्नुयात्। मातर्यपिपिचवत्तायां पितुर्मीता हरेद्धनं इतिमातुपितामह्याश्चधनसंबंधोदर्शि
स्वेनामपिस्वर्यातस्यपुत्रमयभरगामिद्रव्यंतदभावेपितरौहरेपातां। ज्येष्ठावापत्नीति भ्रारणंपि

103

१०३॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वापाश्चपत्न्या। क्रमेणघतसंबंधोदर्शितः कात्यायनेनापि। विभक्तेसंस्थितेदुर्व्यंपुत्रा भावेपिता हरेत्। भ्रातावा
जननीवाथमातावातत्पितुः क्रमादितिएवमादानांविरुद्धार्थानांवाक्यानां धारस्वरेणव्यवस्था दर्शितापत्नीग्रहणा
दित्येतद्वचनाज्ज्ञातंविभक्तेभार्यास्त्रीविषयंसाचपादिनियोगार्थिनाभवतिकुतएतन्नियोगसव्यपेक्षपाः पत्न्याधन
ग्रहणंनस्यतंत्रायाइतिपिताहरेदपुत्रस्येतिवचनात्। तत्रावव्यवस्थाकारणंवक्तव्यं। नान्यध्यवस्थाकारणमस्ती
तिगौतमवचनाच्चपिंडगोत्रर्षिसंबंधारिक्थंभजेरन्स्त्रीवानत्यस्पवीतंचाल्लिप्सेतेति। अस्यार्थः पिंडगोत्रर्षिसं
बंधा अनपत्यस्यरिक्थंभजेरन्स्त्रीगरिकंभजेतचादिबीजंलिप्सेतेतिमनुरपिधनंपोविभक्तादुत्रुम्हितस्यखि
मेववा। सोपत्यभ्रातुस्त्याधदघातस्यैवतद्धनमितिअनेनैतद्दर्शयतिविभक्तधनेपिभ्रातर्युपरतेअपत्यद्वा
रेणैवपत्न्याधनग्रहणंसंबंधोनान्यथेति। तथाविभक्तधनेपिकारणान्नडपेक्षभार्यायांपुत्रमुत्पदपेक्षदि
समस्तत्रविभागःस्यादितिधर्मोव्यवस्थितइतितथावशिष्टेपिरिक्थेभाभ्रातास्तितिपोगाइतिरिक्थले
न्नियोगंप्रतिवेधन्नियोगद्वारकएवपत्न्याधनसंबंधोवान्यथेतिदर्शयतिनिजोगाभावेतुपत्न्याभरणम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वनारद्वचनात्। नरणंवास्यंकुवीरन्स्त्रीणां मनोवितछपादितियोगीश्वरेणापिकिन्त्ववृपतेअपुत्रायोवि
तश्चैवांनर्तव्या। साधवस्तपःनिर्वास्याव्यभिचारिण्यःप्रतिकूलास्तथैवचेति। अपिचद्विपातिधनस्यजज्ञार्थ
त्वात्स्त्रीणांचजज्ञेनधिकाराद्धनग्रहापयुक्तं। तथाचकेनापिस्मृतं। जज्ञार्थंद्रव्यमुत्पन्नंतथानाधिकृतास्त
त्र। अरिक्थंनाजस्तेसर्वंपासाछादनभोजनाः यज्ञार्थंविहितंचित्रंतस्मा। त्रद्विनियोजपेतारछानेषुधर्मेषु
ब्रह्मुनश्चीमूषविधर्मिभितितद्वानुपपन्नंपत्नादुहितरइत्यत्रनियोगस्यापुत्रतः अप्रस्तुतत्वाच्च। असिचेदमत्र
वक्तव्यंषभ्याधनग्रहणेनियोगोवानिमित्तंतदत्यन्नमपत्यंगतत्रनियोगस्यैवनिमित्तत्वेऽनत्यादितपुत्रापा
अपिधनंसंबंधःप्राप्तोत्यत्यन्नपुत्रस्यधनसंबंधोनप्राप्नोतिअथतदपत्यस्यैवनिमित्तंतथासतिपुत्रस्यै
वधनसंबंधात्पत्नीतिनारध्वर्मेअथस्त्रीणांपतिद्वारकोधनंसंबंधःपुत्रद्वारकोवानात्यर्थेतिमितं। तद
प्यसत्। अध्यग्न्यध्याहवनिकदत्तंचप्रातिकर्मणि। शारमारपित्रप्राप्तंषड्विधंस्त्रीधनमन्यतमित्यादिवि
रोधात्। किंचासर्वपुत्रानावेपत्नादुहितरइत्यारद्धतत्रनिपुत्रपाधनसंबंधवद्दत्ताछिन्नजस्यैवेध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न संबंधशक्तो भवति सच प्रयोगे वा निहितइत्यपुत्रं प्रक करणेप भ्रातिनाथ्वव्यं अथ पिंडगोत्रर्षिसंबंधारिक्थ
भजेरन स्त्रीवा नपत्यस्य बीजं वा निप्रोतेति गौतमवचनात् नियुक्ता या धनसंबंध इति तस्य सत्र नहि पदिवा तं नि
प्रेत तदा नपत्यस्य स्त्री धनं गृह्णीयादित्यस्माद्वचनाद्दपमर्थः प्रतीयते किंत्व नपत्यस्य धनं पिंडगोत्रर्षिसंबंधा।
भजेरन्स्त्रीवा सा स्त्री बीजं गर्भ निप्रेत संजाता वा भवेदिति तस्या धर्मातरोपदेशः वा शब्दस्य पक्षांतरवचनत्वेन डाध
र्थ प्रतीयते अपि च संपतापएव धनग्रहणे युक्तं न नियुक्तेया स्मृतिर्नोक्ता निंदितापा अपुत्राशपनं भर्तृपाल
पंतरवतेस्थिता प्रेत्यैव दद्यात्तत्पिंडं कृत्स्नमंशं न भेत चेति संपतापा धनग्रहणमुक्तं तथा नियोगाश्च निंदि
तो मनुना। नान्यस्मिन्विधवानारी नियोक्तव्या द्वियाति भिः अन्यस्मिन्हि नियुंजाना धर्मं हन्युः सनातनमित्या
पस्तंबो शिष्टवचनं रिक्थलोभान्नास्ति नियोग इति तद्वि भक्तेसंसृष्टिनिवा भक्तारि प्रेतेतस्या धनसंबंधो ना
स्ति चापत्यस्य धनसंबाधार्थं नियोगो न कर्तव्य इति व्याख्येयं॥ यदि पि नारदवचनं भरणं चास्य कुर्वीरन्
स्त्रीणां भाडीवितछपादिति तदपि संसृष्टिनां तयो भागस्तेषामेव स्य इत्यातइति संसृष्टिनां प्रस्तुतं चात्र॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्त्रीणामनपत्यानांभरणमात्रप्रतिपादनपरत्वंन चब्राह्मणमप्यादिपेतस्यसंस्कृतिविषयत्वेसंस्कारानंतुयोभागइ
त्येतेनपौनरुक्त्यमासंकनीयं।यतःपूर्वोक्तविचारेणस्त्रीधनस्यावित्राज्यत्वंतस्त्रीणांचभरणमात्रंविधीयतेपद
व्यपुत्रायोवितश्चैयामित्यादिवचनेतत्तीवादिस्त्रीविषयमितिवक्ष्यते।पत्नुर्हिपतिधनस्ययज्ञार्थत्वात्स्त्रीणांचजज्ञेना
धिकारात्रग्रहणमयुक्तमितितदप्यसत्सर्वस्यद्रव्यपातस्ययज्ञार्थत्वेदानहोमाद्यसिद्धेः।अथयज्ञशब्दस्यधर्मोपलक्षणत्वात
दानहोमादीनामपिधर्मत्वात्तदर्थमविरुद्धमितिमतंएवंतर्ह्यर्थकायपोर्धनसाध्यपोरसिद्धिरेवस्यात्तथासतिधर्मार्थंचकामं
चयथाशक्तिनहापयेतातथानपूर्वाह्णमध्यंदिनापराह्णान्नफलान्तकुर्यद्यथाधर्मार्थकामेभ्यतथा।नवैतानिशक्यंतेसंनियंतुमसे
वमेत्यादियाज्ञवल्क्यगौतममनुवचनविरोधः।अपिचधनस्ययज्ञार्थत्वेहिरण्यंनार्थमितिहिरण्यधारणस्यअचर्यतानिशक
रणेनपुरुषार्थत्वमुक्तंप्रत्युक्तंस्यात्किंचयज्ञशब्दस्यधर्मोपलक्षणत्वेस्त्रीणामपिपूर्वधर्माधिकारात्तद्ग्रहणमपियुक्ततरं।
पत्नुपातिव्यवचनंनेश्वरस्यात्रमहीतीत्यादितद्रक्तपातिव्यंधनस्वीकारेतुकोकिंदुःकेयंतर्हिजज्ञार्थोधनमुत्पन्नमित्यादिवच
नंउच्यतेजज्ञार्थमेवधनमर्जितंजज्ञएवविनियोक्तव्यंपुत्रादिनिरपोत्येवंपरंततः।जज्ञार्थंलब्धमदद्दासःकाकोपिवानवे।
दितिदोषश्रवणस्यपुत्रादिछाप्यविशेषात्पदपिकोत्यापनेनोक्तंअहापिकंराजगामिराज्ञोनवर्तियोविहृत्याहुदेहिकम
मयास्यतस्त्रीणामशनाच्छादनोपयुक्तमौहुदेहिकंधनिनःश्राद्धाद्यपयुक्तंचापस्यापरिहृतंराजगामिनवैतीतिसंबंध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्यापवादः। श्रोत्रियपदव्यंतुयोविद्वत्योर्द्वयोर्हि क्षमपास्यश्रोत्रियापोपपादयेदितिएतदप्यवरुद्धस्त्रीविषयंयोषिग्रहणात्नारद व
चनंचान्यत्रब्राह्मणाकिंतुराज्याधर्मपरायणः तत्स्त्रीणांजीवनंदद्याद्देवदापविधिः स्मृतइत्यविरुद्धस्त्रीविषयमेवस्त्रीशब्दग्रहण
त्। इहतुपत्नीशब्दादृक्षापः संपतयाधनग्रहणमविरुद्धंतस्माद्धिन्नक्षाऽसंस्टिन्यपुत्रेस्वर्पातेपत्नीधनंपुत्रमंग्रहीत्य
जमर्थः सिद्धोभवतिविभागस्यात्रत्वात्संस्टिनांवक्ष्यमाणत्वात्एतेनाल्पअविषयंकरादिभिरुक्तंनिरस्तंवेदितव्यं।तथाहि
रसेषुपुत्रेषुसत्स्वपिजीवद्भिर्भागेअजीवद्भिर्भागेचपत्न्याः।पुत्रस्यमांशग्रहापमुक्तंपदिकुर्पात्समानोशन्यत्रः कर्पात्समां।
शिकाः।तथापितुरूर्ध्वंचिन्नयतांमाताप्यंशंसमंहरेदितिचतथासत्यपुत्रस्यस्वर्पातस्यधनंपत्नीभरणातिरिक्तंनलभ
तेइतिव्यामोहमात्रं।अथपत्न्यः कार्पासमांशिकाइत्यत्रमाताप्यंशंसमंहरेदिस्यत्रचजीवनोपयुक्तमेवस्त्रीहरतीति
मतंतदसत्।अंशशब्दस्यसमशब्दस्यचानर्थक्यप्रसंगात्सान्महंहधनेजीवनोपयुक्तंधनंगृह्णात्यल्पंतुपात्रांसमं
शंगृह्णातितच्चनविधिवैषम्यप्रसंगात्।तथाहिपत्न्यः कार्पासमांशिकाःमाताप्यंशंसमंहरेदितिवचनंधनेजी
वनमात्रोपयुक्तंवाक्यांतरमपेक्ष्यप्रतिपादयतीतिअन्यत्पुत्रांशसममंशंप्रतिपादयतीति।यथाचातुर्मास्येद्वयो
प्रणयंतीत्यत्रपूर्वपक्षिणासौमिकप्रणयनातिदेशोहेतुत्वेनन्नवैश्वदेवउत्तरवेदिमुपक्रिरेतिनभ्रुनासारायइत्यत्तर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेदिप्रतिषेधेदर्शितेराद्धातेकदोशिनानसैमिकप्राणपनाति देशादेशप्राप्तपाऽत्रस्वेधाःप्रथमोत्तरपोपर्वणोरपंप्रतिषे
धःकिंतुपात्रवपंतीतिप्राकारणिकेनवचनेनप्राप्ताऽत्रस्वेधाःप्रतिषोधोपनित्यनिहितेपूर्वपछिणोपात्रवपंतीतिप्रथ
मोत्तरपोपर्वणोःप्रथममसैप्रतिषेधमपेक्ष्यपाक्षिकामुत्तरवेदिंप्रापपतीतिमध्यमपोक्तनिणेयस्यमेवनित्यवदुत्त
रवेदिंप्रापपतीतिविधिवैषम्यंदर्शितंहीतेतुविधिवैषम्यनपात्रप्रथमोत्तरपोपर्वणोरुत्तरवेदिप्रतिषेधोनित्यानु
वादोहुपोःप्राणपंतीत्याघर्थवादपर्पालोचनपोपत्रवपंतीतिमध्यमपोरेवरुणप्रघासस्याकमेधपोपर्वणोत्तरवे
दिंविधत्तइतिदर्शितंपदापिमतंहरेदपुत्रस्यरिक्थंभ्रातवचेतिमनुस्मरणात्तथास्वर्पीतस्यह्यपुत्रस्यभ्रातादणमि
ड्व्यंतद्भ्रातावेपितरोहरेज्ञातांडेशावत्नातिशंखस्मरणाचापुत्रधनंभ्रातृगामीतिप्राप्तंभरणंचास्यकुर्वीरंस्त्रीणा
मायावितछपादित्यादिवचनाच्चभरणेपपुत्रपत्नीलभतइत्यपिस्थितंएवंस्थितेवहुधनेऽपुत्रेस्वर्पीतेभरणेपपुत्रंपत्नी
गृह्णातिशेषंचभ्रातरःपदातुपत्नीभरणमात्रोपपुत्रमेवद्रव्यमस्तितोन्यूनंवातदाकिंपत्न्यवगृह्णात्युतभ्रातरोपीतिविचा
रेपूर्ववत्पीपस्थज्ञापनार्थपत्नीदुहितरइत्यारभ्यमितितदप्यत्रभवानावार्योनमस्वतिपतःपिताहरेदपुत्रस्यरिक्थं
भ्रातरएवचेतिविकल्प्यस्मरणात्नैतदंक्रमपरंवचनंतुधनग्रहणेधिकारिप्रदर्शनमात्रपरंतस्यपिपत्न्यादिगणेघ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दत इति व्याचष्टे। शेषवचनमपि संसृष्टस्त्रीविषयमिति किंच अल्पविषयत्वमस्माद्वचनाद्धेतुकरणाद्धानावगम्यते धनं भार्यु
त्रो त्रर इत्यस्य च पत्नीदुहितर इति विषयद्वयेवाक्यांतरमपेक्ष्याल्पधनविषयत्वं पित्रादिषु धनमात्रविषयत्वमिति पूर्वं
क्त विधिवेषम्यं तदवस्थमेवेति पत्निं चेदेवेत्यपत्नीहारीति वचनं। विधवापावनिस्याचेन्नारी भवति कर्कशा। आपुष्पः
स्त्रपणार्थं च दातव्यं जीवनं तदेति तदपि शंकितव्यभिचारायाः शकलधनग्रहणनिषेधपरं। अस्मादेव वचनादनापुं
कितव्यभिचाचारायाः सकलधनग्रहणं गम्यते। एतदेवाभिप्रेत्याक्रोशं खेनाज्येष्ठा गुणज्येष्ठा अनाशंकितव्यभिचारा शकल
धनं गृहीत्वा अन्यां कर्कशामपि मालवत्यालपतीति सर्वमनवद्यं। तस्मादपुत्रस्य स्वर्गातस्य विभक्तस्य संसृष्टिनो धनं प
रिणीतास्त्रीसंपता शकलमेव गृह्णातीति स्थितं। तद्भावे दुहितरः दुहितर इति बहुवचनं सामानजातीयानामसमानजा
तीयानां च समविषमांशप्राप्त्यर्थं तथा च कात्यायनः। पत्नीभर्तुर्धनहारी पात्यादृव्यभिचारिणी तद्भावे दुहितापघ
नूता भवेत्तदेति। बृहस्पतिरपि। भर्तुर्धनहारी पत्नी तां विना दुहिता स्मृता। अंगादंगात्संभवेति पुत्रवद्दुहितरं
तस्मात्पितृधनं लब्धः कथं गृह्णाति मानवः इति तत्रचोदानूढासमवायेऽनूढे वगृह्णाति तद्भावे दुहितापघनूता भावे तदे
त्ति विशेषस्मरणात्तथा प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठिता समवायेप्रतिष्ठितैव तद्भावे प्राप्तोछिष्टधनं दुहितृणां पुत्राणां सप्रति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

छिता नांचेति गौतमवचनस्यापि रिक्थनेपि समानत्वात्। न चैतत्पुत्रिकाविषयमंतव्यं। तत्सुतः पुत्रिकासुत इति पुत्रिकापास
त्सुतस्य चौरसममत्वेन पुत्रप्रकरणे निधानात्। चशब्दादुहित्रभावे दौहित्रो धनभाक् ज्ञेयाहविरुक्तं अपुत्रे पौत्रसंता
तेर्दौहित्रो धनमाप्नुयुः पूर्वेषांतु स्वधाकारे पौत्रदौहित्रकामेताइति। मनुरपि अक्रतावापि यं विदेत्सदृशान्सुतान्पौत्रा मा १०
ता महस्तेन दद्यात्पिंडं हरेद्धनमिति तदभावे पितरौ धनभाजौ। मातापितरौ पद्यपि पुंगपदधिकरणवचनतापांहं दुस्मरणात्तद
पवादेचादेकशेषस्य धनग्रहणेपि त्रोः क्रमानप्रप्रतीपतेतथापि विग्रहवाक्ये माशशब्दस्य पूर्वनिपातात्एकशेषा भावप
छेच माता पितरावितिमाशशब्दस्य पूर्वश्रवणात्पाठक्रमदिवार्थक्रमावगामाद्धनसंबंधेपि क्रमापेक्षापीप्रतीतक्रमान
॥१०७॥ धेनैवप्रथमं माता धनभाक् तदभावे पितेतिगम्यते किंचपितापुत्रोत्तरेष्वापिसाधारणो मातातुनसाधारणीतिप्रत्यास
तिशपोत्। अनंतरः सपिंडाद्यस्तस्यनस्य धनं नवेदितिवचनान्मातुरेवप्रथमं धनग्रहणे युक्तेन च सपिंडेष्वेवप्रत्यास
र्निपामिका। अपितुसमानोदकादिघस्यवशेषाणां धनग्रहणप्राप्तेप्रत्यासत्तिरेवनिपात्तिकेत्यस्मादेवगम्यतइति। माता
पित्रोर्मातुरेवप्रत्यासत्यतिशयाद्धनग्रहणंयुक्ततरंतदभावेपिताधनभाक् पित्रभावे भ्रातरो धनभाजः। तथाचमनुः पिता
रुरेदपुत्रस्यरिक्थं भ्रातरएवचेतिपत्युर्नद्वारेस्वरेणाक्त अनपत्यस्य माता दायमवाप्नुयात्मातर्यपिचवृत्तायांपितुर्माता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हरेद्धनमिति। मनुवचनाज्जीवत्पापो पितरि मातरि च त्रायां पितुर्माता महो धनं हरेत नपितापतः पितृगृहीतं धनं पिता तीपेक्षापि पुत्रेषु ग
छितिपितामहगृहीतं तु सद्यातीपेव गच्छतीति पितामहेव गृहीतिएतदप्याचार्यो नानुमन्यते विज्ञातीपेपुत्राणामपि धनग्रहणस्यात्रैव
रा। चतुर्विध्येक भागाः स्युरित्यादिनेति पत्युर्नरहार्यं च स्त्रीणां द्रव्यं राज्ञानित्यमिति स्थितिरिति मनुवचनं तद्दायमात्रान्निप्रापं न पुत्रान्निप्रापं

भा
प्र

चात्र्यपि सोदराः पुत्रमेगृह्णीपुर्निर्भ्रातोदराणां। मात्रा विप्रकृष्टत्वात्तदनंतरः सपिंडाद्यस्तस्यतस्य धनं नवेदितिमनुस्मरणात्। सोदराणा
मभावे निर्भ्रातोदराधनभाग्य च्छ्राद्धाणामप्यभावे तत्पुत्रापितृक्रमेण धनभाजः भ्रातृपुत्रसमक्षापे भ्रातृपुत्राणामनधिकारः भ्रा
त्रभावे भ्रातृपुत्राणामधिकारवचनात्पदात्पुत्रे भ्रातरि स्त्रियां तत्तद्दाद्धाणामविशेषाद्धनसंबंधे हृते भ्रा धनविभागात्पूर्वमेवपदि
कश्चिद्दाता मृतस्तत्तदातत्पुत्राणामप्यभावे गोत्रजा धनभाग्यः। गोत्रयापि महासपिंडा समातोदकाश्चतत्रापितामहो प्रथमं धनभा
क्मातर्यपि च त्रायां पितुर्माता धनं हरेदित्यस्य वचनस्य धनग्रहणाधिकारप्राप्तिमत्रपरत्वात्उक्तेर्वेतिसुतानंतरं पितामहो
गृह्णात्यवरोधात्। पितामह्याश्च भावे समानगोत्रजाः सपिंडा पितामहादयो धनभाग्यः। भिन्नगोत्राणां सपिंडानां धनशब्देन गृह
हणात्। तत्र च पितृसंतानभावे पितामहो पितामहः पितृव्यास्तत्पुत्राश्च क्रमेण धनभाजः पितामहसंतानभावे प्रपितामहो प्रपि
तामहस्तत्पुत्रास्तत्सूनवश्चेत्येवमासप्तमात्समानगोत्राणां सपिंडानां धनग्रहणं वेदितव्यं। तेषामभावे समानोदकानां धन
संबंधः तेच सपिंडानामुपरि सप्तमे वेदितव्याः अत्रानाम ज्ञानादधिकावाद्यहवहत्मनः। सपिंडतातु पुरुषे सप्तमे वि।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निवर्त्तते। समानेदकभावस्तु निवर्त्तताचतुर्दशात्जन्मनाम्नोः स्मरणेरकेतत्परंगोजमुच्यते इतिगोत्रजा भावेवंधवो धनभाजः वंधवा
श्चत्रिविधाः आत्मवंधवाः पितृवंधवाः मातृवंधवाश्चेतियथोक्तं आत्मपितृष्वसृपुत्र आत्ममातृष्वसृसुताः। आत्ममातु
लपुत्राश्चविज्ञेयाआत्मवांधवाः पितुः पितुष्वसुः पुत्रा पितुर्मातुष्वसुः सुता पितुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयामातृवांधवाः। मातुः पितृ
ष्वसुः पुत्रा मातुर्मातृष्वसुः सुताः मातुर्मातुलपुत्राश्चविज्ञेयामातृवांधवाः इतितत्रचांतरंगत्वात्प्रथममात्मवांधवाः धनतुल्य
जस्तद्भावेपितृवांधवस्तद्भावेमातृवांधवाइतिक्रमेणवेदितव्यः वंधूनामभावेआचार्यस्तद्भावेशिष्यः पुत्राभावेपः पुत्र
सन्नः सपिंडस्तद्भावेआचार्यः आचार्याभावेतावासीत्यायस्तंवस्मरणात्। शिष्याभावेसब्रह्मचारीतद्भावेब्राह्मणद्रव्यंक
स्यैवात्रियोगहायात्रेत्रियाब्राह्मणस्यानपत्यस्यरिक्थं भजेरन्मितगौतमस्मरणात्। तद्भावेब्राह्मणमात्रोयथाहमनुः स
र्वेषामप्यभावेतुब्राह्मणरिक्थभागिनः। त्रैविद्यामुच्चरांतास्तथाधर्मोनहीयतेइतिनकदाचिदपेब्राह्मणद्रव्यराजा ज
हृयात्। आहार्यंब्राह्मणद्रव्यंराज्ञानित्यमितिस्थितिरिति। मनुवचनात्नारदेनाप्युक्तं ब्राह्मणस्यार्थस्यतत्रांशेदापादश्चे
न्नकश्चनाव्याह्मणयेनदातव्यमेनत्वास्यान्नरपोन्यप्येति। क्षत्रियादिधनंसब्रह्मचारिपर्यंतानामभावेराजाहरेन्नवा
ह्मणः यथाहमनुः इतरेषांतुवर्णानांसर्वाभावेहरेन्नृपइति। पुत्रापौत्रश्चदापंगहूंतितदुभावेपत्न्यादपइत्यक्तंइदा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नांतुतदुभयापवादमाहवानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणांरिक्थभागिनः क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः वानप्रस्थस्य
पतेब्रह्मचारिणः अक्रमेणप्रतिलोमक्रमेणाचार्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थिनेधनस्यरिक्थस्य भागिनः ब्रह्मचारिणे
ष्टिकः उपकुर्वाणकस्यतुधनंनाद्रपएवगृह्णंतिनैष्ठिकस्यतुधनंतदपवादत्वेनाचार्योगृह्णातीत्यच्यतेपतेअध्यधनस
च्छिष्योगृह्णातिसच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थंतुरनक्षमः दुर्बलस्याचार्यादेरपिधनगृहणनहीत्यात
वानप्रस्थस्यधनंधर्मभ्रात्रेकतीर्थोगृह्णातिधर्मभ्रातापतितपन्नोभ्राताएकतीर्थोएकाश्रमीधर्मभ्रातावासाविकतीर्थोच
धर्मभ्रात्रेकतीर्थाएतेषामाचार्यादीनांमभावेपुत्रादिषुसत्स्वप्येकतीर्थोगृह्णातिअतएवनंशास्त्रश्रमांतएताइतिवसिष्ठ
स्मरणादास्वमांगतनांरिक्थसंबंधरानास्तिकुतस्तद्धिभावः नचनैष्ठिकस्यार्जितधनसंबंधप्रतिग्रहादिनिषेधात्
निचयोनिक्षरितिगौतमस्मरणात्निक्षेपरपिनस्यार्जितधनसंभवः उच्यतेवापुरस्थस्यतावत्अग्रहोमायस्यवसंवातप
संवत्सरस्यवाअर्थस्यनिचयंकुर्यात्कृतमास्यपुजेदितिवचनाद्धनसंबंधोस्त्येवपतेरपिकौपीनाच्छादनार्थंवस्त्रेवि
न्यासातथाजोगसंभारन्तेदंअग्रहीयात्यादकेतथाइतिवचनात्वस्त्रपुस्तकादिसंबंधोस्त्येवानैष्ठिकस्यापिशरीर
यात्रार्थंवस्त्रादिसंबंधोस्त्येवतितद्धिभागकथनंपुत्रक्रमेवाउदानीस्वर्यातस्यपुत्रस्यपत्न्यादयोधनभाजइत्यक्तस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. AnieGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पवादमाह॥ संसृष्टिनस्तु संसृष्टौ विभक्तौ धनं पुनर्भिन्नमाप्तं संसृष्टं तस्यास्तीति संसृष्टी। संसृष्टत्वं च नपेनं केनापि किं।
तु पित्रा भ्रात्रापि तत्त्वेणवा। यथाह बृहस्पतिः॥ विभक्तोपः पुनः पित्रा भ्रातृवैकत्र संस्थितः॥ पित्रव्येणाथवा प्रीत्या सतत्संसृ
ष्ट उच्यते इति तस्य संसृष्टिनो मृतस्यांसं भागं विभागकाले ऽविज्ञातगर्भायां भार्यायां पश्चादुत्पन्नस्य पुत्रस्य संसृष्टाद
घातपुत्रा भावे संसृष्टेवापहरेत्ग्रहीयान्नपत्यादिः संसृष्टिनस्तु संसृष्टीत्यस्यापवादमाह। सोदरस्य तु सोदरः। संसृष्टनस्तु
संसृष्टीत्यनुवर्तते अतश्च सोदरस्य संसृष्टिनो मृतस्यांशं सोदरः संसृष्टी सृष्टानुज्ञातस्य पुत्रस्य दघातादभावे पहरेत
इति पूर्वसंबंधः एवं च सोदरा सोदरसंसर्गे सोदरस्य तु संसृष्टिनो धनं सोदरः संसृष्टी गृह्णाति नान्यो भिन्नोदरः संसृष्टीति पूर्वो
क्तस्यार्थः। इदानीं संसृष्टिन्यपुत्रे स्वर्पाते संसृष्टिनो भिन्नोदरस्य सोदरस्य च संसृष्टिनः सदृवैकस्य धनग्रहणमिति वि
वक्षायां द्वयोर्विभक्तयोपग्रहणे कारणमाह॥ अन्योदर्यस्तु संसृष्टी नान्योदर्यो धनं हरेत्। असंसृष्टेपि वा दद्यात्संसृष्टो नान्य
मारजः अन्योदर्यः सापत्नो भ्राता संसृष्टी धनं हरेत्न पुनरन्योदर्यो धनं हरेदसंसृष्टी। अन्येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां मा
न्योदर्यस्य संसृष्टित्वं धनग्रहणे कारणमुक्तं भवति असंसृष्टीत्येतदुत्तरेणापि संबध्यते अतश्च संसृष्टेपि संसृष्टि
नो धनमादत्ते कोसावित्यत आह संसृष्ट इति संसृष्टएकोदरसंसृष्टः सोदर इति पावत्। अन्येन संसृष्टस्यापि
सोदरस्य धनग्रहणे सोदरत्वं कारणमुक्तं संसृष्ट इत्यनेनापि संबध्यते तत्र च संसृष्टः संसृष्टीत्यर्थः नान्यमारजः

CC-0. Dharmartha Trust JKK AnnaGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रैव शब्दाध्याहारेणाख्यानं। कार्यसंसर्गस्यप्यन्यमात्रजएवसंसर्गिनोवचनंनाददीतएवंचासंसर्गस्यापिवादद्यात्
विशब्दस्यवाणत्संसर्गोनान्यमात्रजएवेत्यवधारणनिषेधात्रयसंसर्गसोदरस्यसंसर्गभिन्नोदरस्यचाविभज्य
संकर्तव्यमित्यर्थः भवतिद्वयोरपिधनग्रहणकारणस्यैकैकस्यसद्भावात्एतदेवस्पष्टंकृतंमनुना। विभक्ताःसह
वंतेविभजेरन्नपुनर्यदीतिसंसर्गिविभागंप्रकृत्याएषांज्येष्ठःकनिष्ठोवाहापेतांशापुदानतःभ्रिपतान्यतरोवापितस्य
भागोनलुप्यते। सोदर्याविभजेयुस्तंसमेत्यसहिताःसमंभ्रातरोपवसंसर्गाभागिन्यश्चसमाभजयइतिवदतापेक्षाभ्रात
एंसंसर्गिनांमध्येज्येष्ठःकनिष्ठोमध्यमोवाशांपुदानतःअंशप्रादानेसार्वविभक्तिकस्तस्मिंविभागकालइतिपावत
हरयेतस्यांशादृश्येतआभ्रमातरपरिग्रहेणवस्त्रहत्यादिनाविभ्रियेतवातस्यभागोनलुप्यतेअतःपृथगुद्धरणीयोनसंस्र
ष्टनएवग्रहीपुरित्यर्थःतस्योद्धृतस्यविनयोगमाहसोदर्याविभजेयुस्तमितितमुद्धृतभागंसोदर्याःसहोदराअसंसृष्टाअपि
समेत्यदेशांतरगताअपिसमागम्यसहिताःसंभूयसमेनन्यूनाधिकभावेनयेचभ्रातरोभिन्नोदराःसंसृष्टास्तेवसलाभ
योभगिन्यश्चविभजेयुःसमंविभजयग्रहीपुरितितस्यार्थःपुत्रपत्न्यादिसंसर्गिनापदायग्रहणमुक्तंतस्यापवादमाहाल्ली
वोथपतितस्तद्वःपंगुरुन्मत्तकोजडः। अंधोविकित्सरोगाद्याभर्तव्याःस्युर्निरंशकाः। ऋवस्त्रतापपुक्तिःपतितोवस्त्रह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिः तज्जः पतितोत्पन्नपंगः पादविकलः उन्मत्तकः वातिकपैत्तिकश्लैष्मिकसांनिपातिकग्रहावेशात्लक्षणैरुन्मादैरन्वि।
भूतः जडो विकलांतःकरणः हिताहितावधारणक्षमइति पावत्यंधो नेत्रेंद्रियविकलः अचिकित्स्यरोगः अपूतिसमा
धेयक्षयादिरोगग्रस्तः आदिशब्देन अश्मांतरगतपित्तद्वेष्यपपातकिवधिरमूकनिरिंद्रियाणां ग्रहणं। यथाहवसिष्ठः अ
न्यंशास्त्वश्मांतरगताइति। नारदोपिपितृद्विषपतितः षंडोयश्चस्यादौपपातिकः औरसोऽपिनैतेशंत्रेरनक्षेत्रजाः कृ
तइति। मनुरपि। अनंशौक्लीवपतितौजात्यंधबधिरौतथा। उन्मत्तरडमूकाश्चपेचकोचिन्निरिंद्रियाइतिनिरिंद्रियोनिर्ज
मिंद्रियंयस्मा घाद्यादिनासनिरिंद्रियएतत्क्लीवाहयोनांशारिष्ठि नाजोनत्वंतिकेवलमशनाच्छादनेनत्राणियात्रवे
षु। असरणेतुसवितत्वदोषः सर्वेषामपितुन्यायप्राप्तदातशत्राणांग्रासाच्छादनमत्यंतपतितोह्यदद्दुवेदितिमनुस्मरणात्अ
त्यंतयावज्जीवमित्यर्थः। एतेषां विभागात्प्रागेव दोषप्राप्तावनंशत्वंनपुनर्विभक्तस्यविभागोत्तरकालमप्योषधादि
नादोषनिर्हरणयोगप्राप्तिरस्त्येव। विभक्तेषु सुतो जातः सवर्णायांविभोगभागित्यस्यसमानत्वापत्तेर्वर्णपतितादिषु
लिंगमविवक्षितं अतश्चपत्नीदुहित्रमात्रादीनामप्युक्तदोषदुष्टानामनंशत्वंवेदितव्यं। क्लीवादीनामनंशत्वात्तत्पुत्रा
णामप्यनंशत्वेप्राप्तेइदमाह। औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः। एतेषांक्लीवादीनामौरसाः क्षेत्रजाः पु
त्राः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रानि दोषाअंशग्रहणविशेषाधिक्यादिदोषरहिताअंशाग्रहणेभागहारिणो भवंति तत्र क्षेत्रजपुत्रः संभवति अ
थामैरसा अपि औरसक्षेत्रजपोर्ग्रहणमितरपुत्रव्युदासार्थं। क्षेत्रादिदुहितॄणां विशेषमाह॥ सुताश्चैषां प्रवर्तेरन्यापावद्दैव
र्चसाकृताः। एतेषां क्षेत्रादीनां सुता दुहितरो पावद्विवाहसंस्कृता भवंति तावद्दुराणपाअशुद्धास्संस्कारापाअक्षेत्रादिप
त्नीनां विशेषमाह॥ अपुत्रायोषितश्चैषां भर्त्रव्याः साधवस्तपः। निर्वास्यव्यभिचारिण्यः प्रतिकूलास्तथैव चैषां क्षे
त्रादीनामपुत्राः पुत्र्यः साधवस्तपः सादावाराश्चेद्दुर्तव्याः भरणापाः व्यभिचारिण्यस्तु निर्वास्याः प्रतिकूलास्तथा निर्वास्या
भरणीयाश्चाव्यभिचारिण्यश्चेवनपुनः प्रतिकूल्यमात्रेण भरणमपि विनिकर्तव्यं। विभजेरन्सुताः पित्रोरित्यत्र स्त्री
पुंसधनविभागं संक्षेपेणाभिधायपुंसधनविभागो विस्तरेण निहितद्दानीं स्त्रीधनविभागं विस्तरेण अभिधा
स्यंतत्स्वरूपं तावदाह। पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतं। आधिवेदनिकाद्यं वस्त्रं धनं परिकीर्तितं। पित्रा भ्रात्रा आप
त्वा भ्रात्रा च यद्दत्तं पश्चाद्विवाहकाले अग्नावधिकृत्य मातुलादिभिर्दत्तं आधिवेदनिकमधिवेदननिमित्तमधिविन्न
द्धिपैदद्यादिति वक्ष्यमाणं। आद्यशब्देन परिच्छिन्नं वसं विभागपरिग्रहाधिगमप्राप्तमेतत्स्त्रीधनं दिभिरुक्तं स्त्रीध
नशब्दस्यौपाधिकोनपरिभाषिकः योगसंभवेपारिभाषापाश्चपुक्तत्वात्पुनर्मनुनोक्तः। अध्यग्न्यध्यावहनिकं दत्तं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चप्रीतिकर्माणि। भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनमिति स्त्रीधनस्य षड्विधत्वं तन्मूनसंख्याव्यवच्छेदार्थं नाधिकसंख्याव्य
वच्छेदाय अध्यग्न्यादिस्वरूपं चकात्यायनेनाभिहितं। विवाहकालोपस्थीन्योदायतेऽग्निसंनिधौ। तदध्यग्न्यौपकृतं सदिः स्त्री
धनप्रकीर्तितं पन्युर्नलं भते नारीनापमानापितुर्गृहात्। अध्यावहिनकं नाम स्त्रीधनं तदुदाहृतं। प्रीत्यादत्तं तु पत्नि चित्त्व
श्वाश्वसुरेण वा। पादवंदिनकं चैव प्रीतिदत्तं तदुच्यते। उदपाहृत्य वा वापि पत्नीः पितृगृहेपि वा। भ्रातुः सकाशात्पित्रोर्वा लब्धं
सौदायिकं स्मृतमिति। किंचावंध्यदत्तं तथा शुल्कं मन्वाधेयकमेव चावंध्यं च कन्यायामात्मवंध्यं च। पितृवंध्यं च स्त्रियं यदत्तं।
शुल्कं प्रदाय कन्यादायदे। अन्वाधेयकं परिणयतादत्तमुपश्चादाहितं दत्तं च कात्यायनेन। विवाहात्परतोपश्चल्लब्धं च
तत्कुलाह। अतीतायामपुत्रायां बांधवास्तद्वाप्नुयुः तत्पूर्वं स्त्रीधनं अपुत्रासि अनपत्यायां दुहितरो दौहित्रा दौहित्रपुत्रपौत्रर
हितायां स्त्रियां मृतायां बांधवा भर्त्रादयो वक्ष्यमाणलक्षणा गृह्णंति। सामान्येन बांधवा धनग्रहणाधिकारिणो दर्शि
तं इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह। अपुत्रः स्त्रीधनं भर्त्रुः ब्रह्मादिषु चतुर्ष्वपि। दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितरः
मियत्। अपुत्रः स्त्रियां पूर्वोक्तायां आर्षदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वं
धनं प्रथमं भर्त्रुर्भवति तदभावे तत्पत्न्यासन्नानां सपिंडानां भवति शेषेष्वासुरगांधर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुत्रः स्त्रीधनं पितृगामि मातृपितृगामि माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्दिष्टापा अपि मातुः प्रथमं
हरणं पूर्वमेवोक्तं तदभावे तत्पुत्रा सन्नानां धनग्रहणं सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवताचे दुहितृणां तद्धनं भवति अ
दुहितृशब्देन दुहितृदुहितरश्च उच्यंते सा स्वा दुहितृणां मातुर्दुहितरः शेषमित्यत्रोक्त्वात् अतश्च मातृधनं मातरि सत्यां पुत्र
मं दुहितरो गृह्णंति तत्र चोटा चूटा समवाये ऽनूढा गृह्णंति तदभावे परिणीतात्तास्वप्रतिष्ठिता प्रतिष्ठिता समवाये ऽप्रतिष्ठि
ता गृह्णंति तदभावे प्रतिष्ठिताः यथाह गौतमः ॥ स्त्रीधनं दुहितृणामपुत्राणामप्रतिष्ठितानां चेति तत्र वशाद्वा प्रतिष्ठितानां च
अप्रतिष्ठिता अनुपसा निर्धनावा एतच्च भुक्तव्यतिरेकेण भुक्तं तु सोदर्याणामेव भगिनीभुक्तं सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरि
ति गौतमवचनात् सर्वासां दुहितृणां मभावे दुहितृदुहितरो गृह्णंति दुहितृणां प्रसूताचेदित्याद्युक्तवचनात् तासां भिन्न
मातृकाणां समवाये मातृदायेण भागकल्पना प्रतिमातृवा स्वर्गवि भागविशेष इति गौतमस्मरणात् दुहितृदुहितॄणां
समवाये किंचिदेव दातव्यं यथाह मनुः पस्तास्तास्स्फ दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्याधनात्किंचित्प्रदेयं
प्रीतिपूर्वकमिति दौहित्रीणामभावे दौहित्राध्यहारिणः । यथाह नारदः । मातुर्दुहितरोऽभावे दुहित्रीणां तदन्वय
इति तच्छब्देन संनिहितदुहितृपरामर्शाद्दौहित्रीणामभावे पुत्रा गृह्णंति तान्यपत्रस्तैन्वय इत्यकृत्वात् मनुरपि दुहि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata initiative

त्रूणांपुत्राणांवमन्यधनसंबंधंदर्शयिति। जनन्यांसस्थितायांसमंसर्वेसहोदराः भजेरन्मातरंरिक्थंभगिन्यश्चसना
भयइतिमातरंरिक्थंसर्वेसहोदराःसमंभजरन्सनाभयोभगिन्यश्चसमंभजेरन्निति संबंधःनपुनःसहोदराः। भ
गिन्यश्चसंभूयभजेरन्निति इतरेतरशेषस्पर्द्वंद्वैकशेषाभावादप्रतीतेः विभागकर्तृत्वान्वयेनापिचशब्दोपपत्तेः। यथा
देवदत्तः। ऋषिंकुर्याद्यज्ञदत्तश्चेति समग्रहणमुद्धारविभागनिवृत्त्यर्थः। सोदरग्रहणंभिन्नोदरनिवृत्त्यर्थं अनपत्यहरी
नजातिस्त्रीधनंभिन्नोदराप्यन्यजातिसपत्नीदुहितागृह्णातितद्भावेतदपत्यंयथाचमनुः। स्त्रियास्तुयद्दीयेद्दित्तंपित्र
दत्तंकथंचनः। ब्राह्मणस्तद्हरेत्कन्यातदपत्यस्यवाभावेदितिब्राह्मणग्रहणमुत्तमजातकपत्नीलक्षणमतश्चानपत्यवैस्या
धनंक्षत्रियाकन्यागृह्णातिपुत्राणामभावेपौत्राःपितामहाधनहारिणःरिक्थभाजस्तेषांप्रकुर्युरितिगौतमस्मरणा
पुत्रपौत्रैरिणंदेयमितिपौत्राणामपिपितामहाद्यधिकारात्पौत्राणामथभावेपूर्वोक्तभ्रातादयोबंधवाधनहारि
स्त्रीधनप्रसंगेनवादत्तविषयंकिंविदाहदत्वाकन्यांहरन्दंडोव्ययंदद्याच्चसोदर्यः। कन्यांवाचादत्वाअपहरन्दंड
नुबंधाधनुसारेणराज्ञादंडनीयः। एतच्चापहारकारणेभावेसतितुकारणे। दत्तामपिहरेत्कन्यांमेषांश्चेद्दूरआव
ज्जादित्यपहारान्यनुज्ञानान्नदोषः पश्चाद्दानेनिमित्तंतरेणसंबंधिनांकन्यासंबंधिनोचोहारार्थंधनंव्यपोहतं

CC-0. Dharmaartha Trust, J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्सर्वं सोदर्यं सवर्द्धिकं कन्यादातावरापदद्यात्। अथ कथंचिद्भागदत्ता संस्कारात्प्रदिपेतत्तदा किंकर्त्तव्यमित्यत आ
ह्ज्ञापां दत्तमादद्यात्परिशोध्योत्तपव्ययं। यदि वा दत्तामृता तदापत्पूर्वमंगुल्यायकाभुक्तेवाचरेणादत्तं तद्दद्यादद
परिशोध्योत्तपव्ययं। उभयोरात्मनः कन्यादाश्चपोव्ययस्तं परिशोध्य विगणप्यावशिष्टमादद्यात्तपत्रुकन्यापोमा
महादिभिर्दत्तं शिरोभूषणादिकं तन्मापातं तत्सहोदरा भ्रातरोगृह्णीयुः रिक्तमृतापाः गृह्णीयुः सोदरास्तदभावे पितुरिति वोध्या।
यनस्मरणात्। मृताऽपुत्रः स्त्रीधनं भर्तृगामात्कन्ये इदानीं जीवत्याः सपुत्रायाश्चापि स्त्रियाधनग्रहणे क्वचिद्दुर्भरभुज्ञा
नमाह। दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ संप्रतिरोधके। गृहीतं स्त्रीधनं भर्त्रा नास्त्रियै दातुमर्हति दुर्विभिक्षे कुटुंबभरणार्थं ध
र्मकार्येऽवश्यकर्त्तव्ये व्याधौ च संप्रतिरोधके वंदिग्रहणे निगृहा द्रव्यांतररहितः स्त्रीधनं गृहीतं भर्त्रा न पुनर्दातुमर्हति पुका
रांतरेणाहरन्नदद्यात्भर्त्रा व्यतिरेकेण जीवंत्याः स्त्रियाधनं केनापि दापादेन न ग्रहीतव्यं। जीवंतीनां तु तासां यत्तद्धरेयुः
स्त्रवांधवः। तांश्चिष्याच्चोरदंडेन धर्मिकः पृथिवीपतिरिति दंडविधानात्तथापत्यो जीवति पः स्त्रीचिरलंकारो धृतोमवेत्
नतं भजेरन्नापादानजमानाः पतंतेऽइति देवस्मरणाच्च। अधिवेदनिकं स्त्रीधनान्तरं तदाह॥ अधिभिन्नास्त्रियै दद्यादधि
वेदनिकं समं। नदत्तं स्त्रीधनपस्मै दत्तेत्वर्धं पुरा कृतं। यस्याऽपरिवारः स अधिविन्नासावासौ स्त्री चेत्यधिविन्नस्त्रीत
स्मै अधिविन्नास्त्रियै अधिवेदनिकं अधिवेदननिमित्तं धनं समं यावदधिवेदनार्थं व्ययीकृतं तावद्दद्यात्तस्मै भर्त्रा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्वसुरेवादत्तंस्वाधनंदत्तेपुनःस्वाधनेआधिवेदनिकद्रव्यस्यार्धंदद्यात्अर्धंरादश्चात्रसमप्रविभागवचनोनभवतिअतश्च
पावतातत्पूर्वदत्तमाधिवेदनिकसमंभवतिताववेदपमित्यर्थः। एवंविभागमुक्तात्संदेहनिर्णयहेतुनाहविभागनिह
वेज्ञातिबंधुसाक्षिभिःलेखितैः। विभागभानाज्ञेयाग्रहक्षेत्रैश्चपातकैः विभागस्यतिहवेअपलापेज्ञातिभिःपिरबंधु
भिःबंधुभिर्मितुलादिभिःसाक्षिभिःपूर्वोक्तलक्षणैर्लेख्येनचविभागपत्रेणचविभागवनाज्ञेयाविभागनिर्णयोज्ञातव्यः
तथापातकैःपृथक्कृतैर्गृहक्षेत्रैश्चपृथक्कृतध्यादिकार्यैःपूर्वस्नानंपृथक्कृमहापज्ञादिधर्मानुष्ठानंचनारदेनविभाग
लिंगमुक्तंविभागधर्मसंदेहदापादानांविनिश्चयः। ज्ञातिभिःभागलेख्येनपृथक्कृपूर्वत्रनाता। ब्राह्मणाभवि
भाक्तनामेकोधर्मःप्रवर्त्ततेविभागेसतिधर्मोपिभवत्तेषांपृथक्पृथगितितथापराण्यपिविभागलिंगानितेनैवोक्तानि
साक्षित्वंप्रातिभाव्यंचदानंग्रहणमेवचविभक्ताभ्रातरःकुर्युर्नाविभक्ताःकथंचनेति॥इतिरिक्तविभागपुकर
णं। अथक्षेत्रासीमाविवादनिर्णयउच्यतेसीम्नोविवादेक्षेत्रस्यसामंतास्थविरादयः। गोपाःसीमाक्षणाश्च
सर्वेवचनगोचराःनपेपुरेतेसीमानंस्थलांगारतुषदुमैः। सेतुवल्मीकतिन्मांसस्थिचैत्यादिरूपलक्षितां। ग्रा
मद्वयसंबंधिनःक्षेत्रस्यसीम्नोविवादेतथैकग्रामांतर्वर्त्तिक्षेत्रमर्यादाविवादेनसामंतादयःस्थालांगा

113

११३॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रादिभिः पूर्वलूतैः सीमालक्षणैरुपलक्षितां चिह्नितां सीमानं नयेयुः निश्चयेयुः। सीमाक्षेत्रादिमर्यादा साचतुर्विधा
जनपदसीमा ग्रामसीमा क्षेत्रसीमा गृहसीमा चेति। साच यथा संभवं चलक्षणा। तदुक्तं नारदेन। ध्वजिनामाति
नाचैवनैधानाभयवर्जिता राजसासनजीतासीमापंचविधस्मृतेति ध्वजिना वृक्षादिलक्षिता वृक्षादीनां
प्रकाशरूपत्वेन ध्वजतुल्यत्वात् मसिना सलिलवतामत्स्यशङ्खस्यसा। धरजललक्षकत्वात् नैधाना ति
खातकुल्यागारादिमतीतेषां निखातत्वेन निधानतुल्यत्वात्। भयवर्जिता अर्थिप्रत्यर्थिपरस्परसंप्रतिपत्तिनि
र्मिता राजशासनमीता इत्यर्थः चिह्नानां वेराङ्गेषु पानिर्मिता। एवं भूतायाः खोडाविवादः संभवति यथाहकात्यायनः
आधिक्यन्यूनताचासे अस्तिनास्तित्वमेवचा अत्रोगभुक्तिसीमाचयद्वादस्यहेतवइति। तथाहि मम त्रपंच
निवर्तनानि यानि भूमेरधिकानि भूरस्तीति केनचिदुक्ते पंचनिवर्तनैवनाधिकेत्याधिक्यविवादः पंचनिवर्तनाम
दीयानि भूरित्युक्ते न तत्तोन्यूनैवेति न्यूनतायां पंचनिवर्तनो ममांश इत्युक्ते अंशएवनास्तीत्यस्तिनास्तित्व
विवादः मदीयाभूः प्रागविद्यमानभोगैवभुज्यते इत्युक्ते। नसंततावेरं तन्यैवमेभूमिरित्यभोगभुक्तौ वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वादः इयं मर्यादा इयं वेति सीमाविवाद इति षट्प्रकार एव विवादः संभवतीति षट्प्रकारोपि च विवादे ऋत्य
र्थो न्यासीमायाञ्चापि निक्षायमानत्वात्सीमो निक्षयेप्रकरणे तस्यांतर्भावः। समंतद्वादाः सीमंताच तस्रस्वदिक्षु अ
नंतराग्रामादयस्तेचप्रतिसीमंव्यवस्थिताः। ग्रामोग्रामस्यसामंतः क्षेत्रंक्षेत्रस्यकीर्त्तितं। गृहंगृहस्यनि
र्दिष्टं समंतात्परिरक्ष्यतइतिकात्यायनवचनात्ग्रामादिशब्देनचतत्स्थापुरुषाः लक्ष्यंतेग्रामः पल्लापुत इति
ताद्या सामंतग्रहणंवतत्संसक्ताद्यपलक्षणार्थं ॐ चकात्यायनेन संसक्तकास्तु सामंता स्तत्संसक्तस्तयोत्र
राः। संसक्तसक्तसंसक्तपदाकाराः प्रकीर्त्तिता इति। स्थविरा वृद्धाः आदिग्रहणेन मौलाहूतयोर्ग्रहणं। वृद्धादि
लक्षणं चतेनैवोक्तं निष्पाद्यमानंयैर्दृष्टं तत्कार्यंतद्गुणान्वितैः। वृद्धावापदिवावृद्धास्तेतुवृद्धाप्रकीर्त्तिताः येत
त्रपूर्वाणामंतायश्चादेशांतरंगताः तन्मूलत्वात्तेमौलाश्चरविभिः परिकीर्त्तिताः उपभुक्तवाणसंभोगकार्यारव्याता
पचिह्नितः सीमासंनिहितक्षेत्रकाः सर्वेविचरंतिगोचारावनवारिणोव्याधादयः तेचमनुनोक्ताः व्याधान्शाकुनि
कान्गोपालकैवर्त्तान्मूलखानकान्व्यालग्राहानुपवर्त्तानन्यांश्चवनगोचरानिति। स्थलमुन्नतोन्नूपदे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शः नुषाधान्यलचः द्रुमान्पग्रोधादयः सेतुर्जलप्रवाहसंबंधः अथ शब्देन वेणुवालकादलांग्रहणं। एता नि
च प्रकाशाप्रकाशभेदेन द्विप्रकाराणि भवंति। यथा च मनुः सीमावृक्षांस्तु कुर्वीत न्यग्रोधाश्वत्थकिंशुकान्॥
लक्षाशालतालं च सारिणश्चैव पादपान् गुल्मान्वेणूंश्च विविधांश्छन्नावक्षांस्तथा निच। काशकुब्जकगुल्म
श्च तथा सीमानमन्नस्पति। तडागान्युदपानानि वाप्यः प्रवणानि च। सीमासंधिषु कार्याणि देवतायतनानि चेति प्रकाशान
पाणि उपलक्षन्नानि चान्यानि सीमालिंगानि कारयेत्। सीमास्थानान्यणुवा क्ष्पनिन्यं लोके विपर्ययं। अस्मन्नास्था
निगोवालान्नतुषान्नस्मकपालिकाः। करीषमिष्टकांगारशर्करावालुकास्तथा। पानि चैवं प्रकाराणि कालादु
निन्नक्षयेत्तानि संधिषु सीमापा अप्रकाशानि कारयेत्। एतैर्लिंगैर्नृपः सीमाराणाचिवदमानयोरिति प्रच्छन्नलिंगा
निः। एते प्रकाशाप्रकाशा नृपैर्लिंगैः सामंतादिप्रदर्शितैः सीमां विवदमानयोः सीमानिर्णयं कुर्यात्।
राजापदापुनश्चिह्नानि न संति विद्यमानानि वा लिंगानि लिंगतपासे दिग्धानि तदा निर्णयोपायमाह। सामंतावास
मग्रामाश्चत्वारो ष्टौ दशापि चा। रक्तस्रग्वसनाः सीमानपयुः क्षितिधारिणः। सामंताः पूर्वोक्तलक्षणाः समग्रामाश्च
त्वारो ष्टौ दशापि वेत्येवं समसंख्याः प्रत्यासन्नाग्रामाणः रक्तश्रीवेणरक्तांबरधरा मूर्ध्नारोपितक्षितिखंडाः।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सा मांतं नपेयुः पुर्दीपेयुः। सामंतावेति विकल्पान्निधानांस्मरत्यंतरोक्तसाक्ष्यान्निपापं। यथाह मनुः साक्षिप्रत्ययएव।
स्यात्सीमावादः विनिर्णयपदितत्र साक्षिणां निर्णेत्वमुख्यंतद्भावे सामंतानां तदुक्तं। मस्य भावेपिवत्वारोग्रा
मा सीमांतवादिनः सामाविनिलयं कुर्युमप्रपतारा जसन्निधाविति। तद्भावेतत्संसक्तादीनां निर्णेत्वं। य
याह कात्यायनः। स्वार्थासिद्धौ प्रदुष्टेषु सामंतस्वेर्थगौरवात्। तत्संसक्तैस्तु कर्तव्य उद्धारो नात्र संशयः। सं
सक्तसक्तदोषेषु तत्संसक्ताः प्रकीर्तिताः कर्तव्यानप्रदुष्टास्तराज्ञा धर्मविजानतेति। सामंताद्यभावे मौल्य
दयो ग्राह्याः। तेषामभावे सामंता मौल्यवद्धृतादयः स्थावरेषदुपकारेपि कार्यानात्र विचारणेति कात्याय
नेन क्रमविधानात्। एते च सामंतदयः संख्यागुणातिरेकेण भवंति सामंता शोधनं पूर्वनिर्दोषाः स्युः गुणाचि
ताः द्विगुणास्तूत्तरे ज्ञायास्ततोन्येत्र गुणमताइति स्मरणात्। ते च साक्षिणः सामंतादयश्चः स्वैः स्वैः शपथै
शापिताः संतः सीमां नपेयुः शिरोभिस्तेगृहतावीस्वग्विणोरक्तवाससः सुक्तैः सापिताः स्वैः स्वैर्नपेयुस्ते।
समंजसमिति मनुस्मरणात्। नयेपुरिति वद्वचनेद्वयोर्निरासार्थो। नैकस्यापि एकश्चेदुन्नपेत्सामांसे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पवासः समुन्नपेलारक्रमात्त्यावरो भूमिमादाय भूर्धनीतिनारदेनैकस्याभ्यनुज्ञानात्। यस्तु नैकः समुन्नयेत्स
नरः प्रत्यपवानपि। गुरुत्वदस्यकार्यस्य क्रियेषावहुषुस्थितेत्येकस्यनिषेधाः सउमपानुमतधर्मा विद्यातिरिक्त
षपदत्यविरोधः स्थलादिविहीनावेपि साक्षिसामंतादीनां सीमाज्ञाने उपायविशेषो नारदेनाह्तः निम्नाः गा
हतोत्स्यरनष्टचिह्नासु भूमिषु तत्प्रदेशानुमानाच्च प्रमाणाद्वा गदर्शनादिति निम्नगपानघाभ्यपहृतेनऽप
हारेण उत्सरणानि स्वस्थानात्प्रच्युतानि नष्टानि वा लिंगानि पासुमर्यादा भूमिषु तत्र तत्प्रदेशानुमानात् उत्स
ष्टचिह्नानां प्राचीनप्रदेशात्रमानात्ग्रामादारभ्य सहस्रदंडुपरिमितं क्षेत्रमस्य ग्रामस्य पश्चिमे भागइ
त्येवंविधप्रमाणाद्वा प्रत्यर्थिसमक्षसमविप्रतिपन्नापाश्रयस्मार्तकालापन्नक्षेत्रभुक्तोर्वा निश्चनुपुः। बृहस्पतिनाच
त्रविशेषो दर्शितः आगमं च प्रमाणं च भोगकालं च नामच। भूभागं लक्षणं चैव षेविदुस्तत्र साक्षिण इति
एते च साक्षिसामंतादयश्चैः शापिता संतः कुलादिसमक्षं राज्ञा प्रष्टव्याः यथाह मनुः ग्रामेषु कुलनातुसम
क्षं साक्षिसाक्षिणः प्रष्टव्याः सीमलिंगानि तथैव च वादिनारितिते च प्रष्टासाक्षादयः समस्ताएक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मत्यसान्निनिर्मयंवृयुतैः निर्मीनसीमांतत्प्रदर्शितसकलिंगयुक्तासादस्यादिनामान्वितांवाऽविस्मरणार्थं
सीमांसर्वस्त्रैश्चैवनामतइति। एतेषांसाक्षिसामंतप्रत्यक्षतीनासीमावंक्रमणादिनारज्यपावत्यस्त्रपंराज
दैवकंचव्यसनंनोत्पद्यतेतद्दातत्रतत्प्रदर्शीनात्सीमानिमपः। अपंचराजदैविकव्यसनावधिकात्याय
नेनोक्तः सामाचंचक्रमणेकोसेपादस्परीतथैवच। त्रिपक्षपक्षसप्ताहं दैवारातिकमिष्यतइति। पदात्वमाषा
मुक्तसाक्षिचचसोत्रपक्षाभ्यांतरेरेणादिदृश्यतेअथवाप्रतिवादिनिर्दिष्टाभ्यधिकसंख्यागुसाक्ष्यंतरवि
रुद्धवचनतातदातेमृषाभाषितयादंडनीयाः तदाहअन्यतेतुष्टप्रथदंडाराज्ञामध्यमसाहसंअन्य
तेमिथ्यावादिनिनिमित्तभूतेसतिसर्वेसामंताः प्रत्येकंमध्यमसाहसेनचत्वारिंशदधिकपणपंच
शतेनदंडनीयाः सामंतविषयताचास्यसाक्षिमौलादीनांस्मृत्यंतरेदंडांतरविधानादवगम्यते। तथाचम
नुः यथोक्तंननयंतस्तेस्तूयंतेसत्यसाक्षिणः विपरीतंनयंतस्तुदम्यस्यार्हशतंदमिति। नारदेपिअथ
दन्यतंवृयुसामंतासामनिर्मिचे। सर्वेप्रथक्प्रथक्दंडाः राज्ञामध्यमसाहसमिति सामंतानांमध्य

116

॥११६॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरवोपयोगोनसाक्षात्सामानिर्नयत यापिलिंगदर्शनएव ३

साहसदंडमन्निधापशोवाश्चेदनृतंवयुर्नियुक्तानूमिकर्मणि। प्रत्येकंतुज्ञाद्यन्यास्तेविनेयाःपूर्वेसाहसमितिसंसक्ता
यमंसाहसमुक्तवान्मौलादीनामपितमेवदंडमाह॥ मौलवल्लादयस्तूनेदंडगत्याप्रथक्प्रथक्विनेपाःप्रथमेनैवसाह
नृतेस्थितो इतिआदिग्रहणेनगोपशाकुनिकव्याध्येवनगोचरणग्रहणं॥ यद्यपिशाकुनिकादानापरतंत्रत्वाल्लिंगप्रदर्शन
मसाधनाधिकत्वसंनवादंडविधानमुपपद्यइतिअन्नतेतुप्रथक्दंडइत्येतदंडविधानमज्ञानविषयं॥ वहूनांत
हरतानांनसर्वेनिमंपंपदि। कुर्युर्नयाच्चेलोनाद्वादंडासूत्रमसाहसमिति। ज्ञानविषयेसदस्यादानांकात्यायनेनदं
तरविधानात्तथासाक्षिवचनाच्चेदेप्यपमेवदंडस्तेनैवोक्तः। कीर्त्तितेयदिभेदःस्यादंडासूत्रमसाहसमितिएवम
नादिनान्नतवदनेसादस्यादानदंडपित्वापुनःसीमाविचारःप्रवर्त्तयितव्यःअज्ञानोक्तौदंडपित्वापुनःसीमाविचारा
पोदित्यक्तात्यक्तादुष्टांस्तसामंतानत्यानमौलादिभिःसह। संमिश्रकारयेत्सामामेवंधर्मविदोविदुरितिनिमयपू
कारस्तेनैवोक्तः। यदापुनःसामंतप्रवृत्तयोज्ञातारश्चहानिचसंतितदाकथंनिमयइत्यतआह। अन्नावेज्ञानेचि
हानांराज्ञासीम्नःप्रवर्त्तिता। ज्ञानेनाणेसामंतादानांलिंगदानांचवस्यादानामन्नावेराज्ञैवसीम्नःप्रवर्त्तितापू
वर्त्तमिता। अयतन्नीवितोऽपर्यःग्रामद्वयमध्यवर्त्तिनीविवादास्पदाभूतोभूवंसमंप्रविष्टा। अस्यैयंचूरस्यैषमि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्युत्तयोः समर्पयातन्मध्येसामालिंगानिकुर्यात्पदातस्यांभूमाच न्यूतरस्योपकारातिरापोदृश्यतेतदातस्यै
वग्रामस्यसकलभूः समर्पणीया। यथामनुः। सीमायामविवादेषुपांस्वपराजैवधर्मवित्प्रदर्शयेद्भूमिमेतेषामु
पकारादितिस्थितिरिति। असत्यामप्यतद्दावेशंकायामस्याः। स्मृतेर्न्यायमूलतां द्योतयितुमतिदेशमाह। आरामो
मृतनगरामनिपानोद्यानवेश्मसु। एषएवविधिर्ज्ञेयोवर्षंवुपूर्वहादिषु। आरामः पुष्पमूलफलावचयहेतु
भूभागः। आपतनं निवेशनंपल्लालकुरा राद्यर्थं विभक्तो भूप्रदेशः। ग्रामः प्रसिद्धः। ग्रामग्रहणेचनगराद्युपलक्ष
णार्थं। निपानंपानीयस्थानंकूपवापीप्रभृतिकं। उद्यानंक्रीडार्थाभूमिरवेश्मगृहाणि तोष्वारामादिष्वयमेव
द्यादिलक्षणोविधिर्ज्ञातव्यः तथाप्रवर्षणेद्यूतजलपूर्वोहस्यअनेपोर्गृहयोमध्येनजलौघः। प्रवहत्यनयोर्वे
त्येवंप्रकारेविवादेआदिग्रहणात्प्रासादिष्वविप्रोचानएवविधिर्वेदितव्यः तथाचकात्यायनः। क्षेत्रकूपतडागानां
केदारारामयोरपि। गृहप्रासादवस्त्रेषुनृपदेवगृहेषुचेतिसामानिर्णयमुक्तातत्प्रसंगेनमर्यादाप्रभेदनादौ दंडमा
मर्यादाया। प्रभेदेतुसामातिक्रमेणतथा। क्षेत्रस्यहरणेदंडाः त्र्यूचमोत्तममध्यमाः अनेकेक्षेत्रेयवछेदिता
रणेभूमर्यादातस्याः प्रकर्षेणभेदनेसामातिक्रमेणसीमानमतिलंघ्यकर्षणेक्षेत्रस्यचभूयादिप्रदर्शनेन

117

११७॥

दा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हरणे यथाक्रमं प्राग्ध्यमोत्तममध्यमसाहसादिदंडा वेदितव्याः क्षेत्रगृहाणां चात्र गृहारामादिकपलक्षणार्थं।
पुनः स्वीयक्षेत्रादिकमपहरति तद्दिशतोदमो वेदितव्यः यथा हमनुः गृहं तडागमारामं क्षेत्रं चान्यस्य
हरन् शतानि पंच दंडाः स्यादज्ञानाद्दिशतोदम इति। अपहृतिपमाणं क्षेत्रादिन्यूपस्तादिपर्यालोचनया कदा
दुत्रपि दंडः प्रयोक्तव्यः अतएव हवधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनं कर्णनासिकाकर्तनं तदगच्छेद इत्यत्र दंडः
साहस इति। यः पुनः परक्षेत्रे सेतुकूपादिकं प्रार्थनया अर्थदानेन बालध्वानुज्ञानिर्मितुमिच्छति तन्निषेधे तदेव
मिनएव दंड इत्याहननिषिद्धोल्यवाधस्तु सेतुः कल्याणकारकः परिन्नूमिहरनकूपः स्वल्पक्षेत्रोपहृदक
रवीयान्नूमिमपहरन्नाशपन्नषिसेतुर्जलपूर्वहवधः। क्षेत्रस्यस्वामिनानप्रतिषिद्धस्य सचेदीषत्पादिकं
हपकारकश्च भवति कूपश्चाल्पक्षेत्रव्यापित्वेनाल्पवाहो वहूदकत्वेन वहूपकारीनैवनिवारणीयः। कूपगृहाण
दीपुष्करिणीपाकपलक्षणार्थं। पदापुनः सोममक्षेत्रवाटीवहवाधोजघादिसमीपक्षेत्रे वर्तेतपाचाल्यापकारस्त
सौनिषेध्य इत्यर्थादुक्तं भवति। सेतोश्च द्वैविध्यमुक्तं नारदेन सेतुश्च द्विविधः प्रोक्तः स्वपावध्यस्तथैव च तत्पवर्तन
यो वध्यः स्यात्तनिवर्तनादिति पदात्वन्यनिर्मितः सेतुं भेदनादिना नष्टं स्वपं संस्करोति तदापूर्वस्वामितं तद्वंश

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंवा प्रवृत्तैव संस्कुर्यात्। यथाह नारदः। पूर्वं क्षेत्रं समुत्सन्नमप्रख्यं स्वामिनं तु यः सेतुं प्रवर्त्तयेत् क्षिप्रं न सत्फलं भाग्भवेत्
मृते पि स्वामिनि पुत्रस्तद्रूपे च पि मानवे राजानमामंत्र्य पतः कुर्यात् सेतुं प्रवर्त्तनामिति। क्षेत्रस्वामिकं पुत्रमुपदिष्टमिद
नामेतो। प्रवर्त्तयितारं प्रत्याह। स्वामिनो यो मिवेद्यैव क्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयेत्। उत्पन्ने स्वामिभोगस्तद्भावे महीपतेः क्षेत्र
स्वामिनः मनन्यपगमप्यतद्भावे राजानं चाय परक्षेत्रे सेतुं प्रवर्त्तयति असौ फलभाग् भवति। अपि तु तद्
त्पन्ने फले क्षेत्रस्वामिनो भोगस्तद्भावे राज्ञस्तस्मात्प्रार्थनयार्थदानेन वा क्षेत्रस्वामिनं तद्भावे राजानं वा नं
ज्ञाप्यैव परक्षेत्रे सेतुः प्रवर्त्तनीय इति तात्पर्यार्थः क्षेत्रस्वामिना सेतुर्न प्रवर्त्तितः इत्यक्रोद्दानीतस्यैव प्रसक्ता
नुप्रसक्ताद्वा चिद्विध्यंतरमाह॥ फालाहतमपि क्षेत्रं न कर्षेद्वा न कारयेत्। तं प्रदप्याक्रमशदं क्षेत्रमन्येन कार
येत् यत्पुनः क्षेत्रस्वामिपाश्चेहमिदं क्षेत्रं क्रमामीत्यंगीकृत्य पश्चादुत्सृजति न चान्येन कर्षयति तच्च क्षेत्रप
पि फालाहतमीषद्वलेन विदारितमपि न सम्यग्बीजं चापार्हं तथापि तस्याक्रमस्य फलं यावत्तत्रोत्पत्तेर्हसा
तादिकल्पितं तावदसौ कर्षको दापनीयः तच्च क्षेत्रं पूर्वकर्षकादाच्छिद्यान्येन कारयेत्॥ इति सीमाविवाद

११८॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रणं॥ व्यवहारपरानोपरस्परं हेतुहेतुमद्भावानावात्येषामाद्यमरणं दानमित्यादिपाठक्रमोनविवक्षितइतिव्युत्क्रमेणस्वा
मिपालविवादेत्रिधीपते॥ माषानष्टौतुमहिषासस्यघातस्यकारिणः। दंडनीपातदर्धंतुगौस्तदर्धमयाविकं। परस्य
शस्यनाशकारिणमाहिषीअष्टौमाषान्दंडनीयागौस्तदर्धंचतुरोमाषान्अजेमेषश्चमाषद्वयं दंडनीयाः। महद्या
दीनांधनसंबंधानावातत्स्वामीपुरषोनदृश्यते। माषश्चात्रताम्रिकपणस्यविंशतितमोभागः माषोविंशतिमोभाग
पणस्यपरिकीर्तितइतिनारदस्मरणात्। एतच्चाज्ञानविषयंज्ञानपूर्वेतुपणस्यपादोद्वौगांतुद्विगुणंमहिषीतथा।त
थाजाविकचत्सानांपादोदंडःप्रकीर्तितइतिस्मृत्यंतरोक्तइद्रष्टव्यः। यत्पुनर्नारदेनोक्तंमाषंगोदापयेद्दंडंद्वौमाषौम
हिषीतथाजाविकचत्सानांदंडःस्यादर्धमाषिकइतितत्पुनःपुरोहयोगपमूलावशेनदृष्टाणविषयं। अपराधातिश
येनक्वचिद्दंडद्वैगुण्यमाह। नदृष्टापित्वोपविष्टानांयथोक्तोद्विगुणोदमः पदिपशवःपरक्षेत्रेसस्यंभक्षयित्वातत्रैव
निवारिताःशेतेरंतदायथोक्तदंडाद्द्विगुणोदंडोवेदितव्यः संवत्सरानापुनर्नदृष्टापित्वोपविष्टानांयथोक्तश्चतुर्गुणो
दंडोवेदितव्यः वसंतोद्विगुणःप्रोक्तःसंवत्सरानांचतुर्गुणइतिवचनात्। दृष्टेगोत[illegible]वंतरेचाऽतिदेशमाह॥ सम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्तेषां विधीतेपि खरोष्टं महिषीसमं। विधातः प्रचुरः तृण काष्ठ रक्ष्यमाणः प्रगृहीतो नृपदेशः तदुपघातेपीतरक्षेत्र
दंडनेसमं दंडमेषां महिष्यादीनां विघातः खरश्चोष्ट्रं चखरौ ष्ट्रं तन्महिषीसमं महिषीपत्रेपादशेनदंडेनदं
डतेतत्रता दृशेनैव दंडेन खरोष्टमपिप्रतेकं दंडनीयं सस्योपरोधकत्वेनखरोष्टयोः प्रतेकंमहिषीतुल्यत्वाद।
अस्यचापराधानुसारित्वात्। खरोष्ट्रमितिसमाहारोनविवक्षितः परसस्यविनाशेगोस्वामिनो दंडउक्तः इद
नीं क्षेत्रस्वामिनेफलमप्यसौ दापनीयइत्याह। पावत्सस्यंविनश्येत्तावत्स्यात्क्षेत्रिणः फलंगोपस्तादस्तुगोमि
तुपूर्वोक्तं दंडमर्हति। सस्यग्रहणं क्षेत्रोपचयोपलक्षणार्थं। यस्मिन्क्षेत्रेपावत्यल्पाल्पधान्यादिकंगवादिभिर्नी
शितंतावत्क्षेत्रफलमेतदिति क्षेत्रेएतावद्भवतीतिसामैतैः परिकल्पितंतत्क्षेत्रस्वामिनेगोमीदापनीयः गोप
स्तता उनीपएवनफलं दापनीयः गोपस्यवताउनंपूर्वोक्तदंडसहितमेवपालदोषेण सस्यनाशेदुष्टव्यंपा
लदोषेणगौस्तसस्यानिनाशयेत्। नतत्रगोमिनोदंडः पालस्तं दंडमर्हतीतिवचनात्गोमापुनः स्व
पराधेनसस्यनाशेपूर्वोक्तं दंडमेवार्हतिनताउनंफलदानंपुनः सर्वत्रगोमिनएवतत्फलपुष्टमहिष्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिक्षीरोपभोगचारेणतक्षेत्रफलभागित्वात्गवादिभक्षितावशिष्टंपलालादिकंगोमिनैवग्रहीतव्यामध्य
स्थकल्पितमूल्यदानेनक्रीतप्रायत्वात्। अतएवनारदः। गोभिस्तभक्षितंद्रव्यंपोनरःप्रतिपाचते। सामंतानु
मतंदेयंध्यान्यंपत्रत्रवापितंपलालंगोमिनेदेयंधान्यंवैकर्षकस्यत्विति। क्षेत्रविशेषेत्वपवादमाहपथिश्रा
मविपिनांतेक्षेत्रेदोषोनविद्यते। अकामतःकामचारेचोरदंडमर्हति। पथिग्रामविपिनांतेमग्निमाविपि
नसमीपवर्तिक्षेत्रेअकामतोगोभिर्भक्षितेगोमितोद्रुपोरप्यदोषः। दोषाभावप्रतिपादनंचदंडाभावा
र्थंविनष्टसस्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थंचकामचारेकामतश्चारणेचौरवच्चोरस्यपादशोदंडस्तादृशंदंडमर्ह
ति। एतच्चानावृतक्षेत्रविषयंपत्रापरिवृतंध्यान्यंविहिंस्यपशवोपदिः। नतत्रपुरुषेदंडंनृपतिःपशुरक्षि
णमितिदंडाभावस्यानावृतक्षेत्रविषयं। पत्रापरिवृतं। त्वेनमनुनोक्तत्वात्। अवृतेपुनर्मार्गादिक्षेत्रेदोषा
इत्यवःवृत्तिकरणंचतेनैवोक्तंवृत्तिंचतत्रकुर्वीपामुषोनावलोकपते। छिद्रंव्यावारपेत्सर्वंश्वभूकरुमुख
जुगमितिपशुविशेषेपिदंडाभावमाह। मनुःक्षपत्स्वल्पशवःसूतिकागंतुवादपः। पालोपेषांचतेभोग्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दैवराजपरिप्लुताः महाश्च सावुक्ताचेति महोक्षोवृषः सेक्ता। उत्सृष्टाः पशवो [illegible]त्सर्गादिविधानेन
न देवतो देशेनैत्यक्ताः। सूतिकाप्रसूतिका अनिर्दशाहा। आगंतुकः स्वपथात्परिभ्रष्टो देशांतरगतः एतेभ्य
च्यापरसस्य नष्टियोगपिनदंडाः पेजापालाविधतेतेपि देवराजपरिप्लुताः देवराजहताः सस्यनाश
कारिणानदंडा आदिग्रहाणहस्त्याश्वादपोगृह्यंतेतेचोशनसोक्ता। अदंडा हास्तिनो ह्यश्वाः प्रजापाल
हितेस्मृतः अदंडवोकाणकेटीचपेशश्चक्रतलक्षणाः अदंडवागंतुकीगौश्च सूतिकावाभिसारिणी। अदंडवा
श्चोत्सवेगावः आधकालेतथैवचेति। अतैतत्सरूपमूनामस्वामिवेतनदंडत्वासंचलादृष्टांतायामुपादा
नंयथोत्सृष्टापशवोनदंडाएवमहोक्ष्यादयइति। गोस्वामिनउक्तं इदानीं गोपंपुत्फपदिश्यते। यथार्पिताय
मूनोपःसापंपुत्यर्पयेतथा। पुमादमरतनष्टांश्चप्रदाप्यःकृतवेतनः गोस्वामिनाप्रातःकालेपथागणपित्वासम
र्पिताःपशवस्तस्यैवासापंकालेगोपागोमिनेपमूनिगणस्यपुत्यर्पयेत। पुमादेनस्वापराधेन [illegible]द
मरतान्नष्टांश्चपमूनकृतवेतनःप्रकल्पितचेतनोगोपःस्वामिनेदापनीयाचेतनकल्पनाचनारदेनोक्ता। गव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शताद्वत्सराधेनुः स्याद्द्विशतादूतिः। प्रतिसंवत्सरं गोसंदोहश्चाष्टमेहनीति। प्रमादनाशाश्चमनुनास्यष्ट
तः नष्टं डाग्घं वक्रमिभिः श्चत्रेवा विषमे मृतं कृनं पुरुषकारेण प्रदद्यात्पालवात्वति। प्रसह्य वैरैरपहृतन
दातव्यः। यथाह मनुः विक्रष्यत्कृतं वैरैर्नपालो दातुमर्हति। यदि देशे च काले च स्वामिनः स्वस्पशासत
ति। दैवमृतानां पुनः कार्णादिप्रदर्शनं पं। कर्णे चर्म च वालाश्च वस्तिस्नायुनिरोचनं। पशुस्वामिषु दद्या
न्मृते गानि प्रदर्शयन्निति मनुस्मरणात्। किंच पालदोषविनाशे तु पालो दंडो विधीयते। अर्द्धत्रयोदश
पणः स्वामिरोदुव्यमेव वा पालदोषाणां पश्यविनशे अर्धाधिकत्रयोदशपणं दंडं पालो दाप्यः स्वामिनश्च
विनष्टपशुमूल्यं। दंडपरिमाणार्थं श्लोकः अन्यत्पूर्वोक्तमेव। गोप्रसंगाद्गोप्रचारमाह ग्रामे छपागोप्र
चारो भूमिराजविसेनवा। द्विजस्त्रीणां च पुष्पाणि सर्वतः स्ववदाहरेत्। ग्रामे छपा ग्राम्यजने छपा भूमिस्त्व
त्वमहत्वपेक्षया राजेछया वा गोप्रचारः कर्तव्यः गवादीनां चरणार्थं किंपानापि भूभागोऽक्लृप्तपरिकल्पना
प इत्यर्थः। द्विजस्त्रीणां च भावेगवाग्निदेवतार्थं तरुणकाश्चकुसुमानि सर्वत्र स्ववदेनिवारं तद्याहरेत्कल्पानि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परिव्राताद्देवागोगन्यर्थेरणमेध्यानवीहहनस्यतानीपुष्पाणिचबदादद्रीतफलानिचापरिव्रतानमितिगौ
तमस्मरणात्तत्रुपरिग्रहीतविषयंअपंग्रहीतेद्विजव्यतिरिक्तानांमप्यपरिग्रहादेवस्यत्वसिद्धेःयथा
तेनैवोक्तंस्वामीरिक्थरूपसंविभागपरिग्रहाधिगमेधिति।पत्पुनरुक्तंचाणंवापदिवाकाष्ठंपुष्पंवायदिवा
फलं।अनापृच्छन्नहिगृह्णानोहस्तच्छेदनमर्हतीतितद्विजव्यतिरिक्तविषयंगवादिव्यतिरिक्तविषयमन्य
पद्विषयंवा।इदमपरंगवादीनांस्थानासनकर्षार्थमुच्यते।धनुःशतपरीणाहोग्रामक्षेत्रांतरंनेवतद्देश
तेखर्वटस्यस्याद्नगरेतुचतुर्गुणं।ग्रामक्षेत्रपारंतरंधनुःशतपरिमितंपरिणाहःसर्वतोदिक्षुमनुष्यस्य
स्यकार्यंखर्वटस्यपुचरकंटकसंतानस्यद्वेशतेपरीणाहःनगरस्यवहुजनसंकीर्णस्यधनुषांचतुःश
तिपरिमितमंतरंकार्यं।इतिस्वामिपालविवादप्रकरणं।संप्रतस्वामिविक्रयाख्यंव्यवहारपदमुपन्य
मतेतस्यचलक्षणंनारदेनोक्तं।क्षिप्रंवापरद्रव्यंनष्टंलब्धापहृत्यवा।विक्रीणीतेसमक्षंपत्सद्रोपास्व
मिविक्रयइतितत्रकिमित्याहास्वलक्षणेतान्यविक्रीतंक्रतुर्दोषोऽप्रकाशितेहीनाद्वेहीनमूल्यावेल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हीनेवतस्करः स्वमात्मसंबंधिद्रव्यमन्यविक्रीतं अस्वामिविक्रीतं पदि पश्यतितदातस्मन्नतेगृहीयात्। अ
स्वामिविक्रयस्यस्वत्वहेतुत्वान्नावात्विक्रीतगृहणं दत्ताहितपोरुपलक्षणार्थं। अस्वामिक्रतेर्वनतुल्यत्व
रअतएवोक्तं अस्वामिविक्रयंदानमाधिकंवविनिवर्त्तयेदितिक्रेतुः पुनरपुकाशितेगोपितेक्रयादोषोभव
तितथाहीनात्तद्व्यागमोपापहानात्। रहसिचैकांतेसंभाद्व्यादपिहीनमूल्ये। अल्पतरेणामूल्येनचक्रयेवेल
या हीनोवेलाहानः पोराज्यादौकृता। तत्रचक्रेतातस्करोभवतितस्करेषु दंडादिभायसवतात्पर्यः यथोक्तं द्रव्यम
स्वामिविक्रीतंप्राप्यस्वामीतदाप्नुयात्। पुकाशेक्रयमुद्धिः स्यात्क्रेतुस्तेपरहः क्रयादिति। स्वाम्यांनिपुक्तेनवे
त्रांकिकर्त्तव्यमित्यतमाह। नष्टापहृतमासाद्यहर्त्तारंग्राहयेन्नरः। देशकालातिपत्तौचगृहीत्वास्वयमर्पयेत्
नष्टापहृतंवाद्रव्यमन्यदापंक्रयादिनाप्राप्यहर्त्तारंविक्रेतारंननंग्राहयेत्। चौरोद्धरणकादिभिः आत्मभु
क्ष्यर्थराजदंडाप्राप्तार्थंच। अथाविदितिदेशांतरगतः कालांतरेवाविपन्नस्तदामूल्याहरणाशक्तेविक्रेतारम
दर्शयित्वैवस्यपमेवतद्धनंनाष्टिकस्यसमर्पयेत्। तावतैवासौशुद्धोभवतीतिश्रीधरावार्यैर्व्याख्यातंतदि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दमनुपपन्नं विक्रेतुर्दर्शनाच्छुद्धिरित्यनेन पौनरुक्त्यप्रसंगात्। अतोऽन्यथा व्याख्यायते। नष्टापहृतमिति
नाशिकं प्रत्ययमुपदेशः नष्टमपहृतं वा तत्स्वीयं द्रव्यमासाद्य क्रेतुर्हस्तस्थं ज्ञात्वा तं हर्तारं क्रेतारं रक्षपालादि
भिर्ग्राहयेत्। देशकालातिपत्तौ देशकालाद्यतिक्रमे रक्षपालाद्यसन्निधाने तद्विज्ञापनकालात्प्राक्
पलायनाशंकायां स्वयमेव गृहीत्वा नेतृसमर्पयेत्। गृहीते हर्तरि किं कर्तव्यमित्यत आह। विक्रेतुर्दर्शना
च्छुद्धिः स्वामी द्रव्यं मूल्यादमं क्रेता मूल्यमवाप्नोति तस्माद्यस्तस्य विक्रयः। यद्यसौ गृहीतः क्रेता नमपेदम
पहृते अन्यस्मात्प्रकाशात्प्राप्तमिति वक्तीत दातस्य क्रेतुर्विक्रेर्न दर्शनमात्रेण शुद्धिर्भवति न पुनरसावभिज्ञो
ज्ञः किंतु तत्प्रदर्शितेन विक्रेत्रा सह नाशिकस्य विवादः। यथाह बृहस्पतिः। मूले समाहृते क्रेतानाशि
योज्यः कथं नन्। मूलेन सह वादस्तु नाशिकस्य विधीयते इति। तस्मिन्विवादे पद्यस्वामिविक्रयनिश्चयो न
वति तदातस्य नष्टापहृतस्य गवादिद्रव्यस्य विक्रेता तस्मात्प्रकाशात्स्वामी नाशिकस्तत्पदं द्रव्यमवाप्नोति
न्यथा चापराधानुरूपं दंडं क्रेता च मूल्यमवाप्नोति अथ सो देशांतरं गतस्तदा योऽन्यसंख्यायाः आनय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दे नार्थकालोंयः प्रकाशं वा रूपं कुर्यान्मूल्यं वापि समर्पये। मूल्यानैकालस्य देयास्तत्र ध्वंसं व्यये इति गौतमस्मरणात्। अथ
विज्ञातदेशतया मूलमाहर्तुं न शक्नोति तदा रूपं शोधयित्वैव मुद्रो भवति अथ समाहार्य मूलस्तं रूपमेव विशोधयेदिति
वचनात्। पदापुनः साक्ष्यादिभिर्दिव्येन वा रूपं न शोधयति मूल्यं वन प्रदर्शयति तदा स एव दंडादिभाग्भवेति अनुप
स्थापयन्मूलं रूपं वाप्यविशोधयन्। यथा नियोगं धनिने धनं दाप्यो दमं च स इति स्मरणात्। स्वल्पं चेतान्यविक्र
तमित्यल्पं तस्मिन्नाविकं कर्तव्यमित्यत आह॥ आगमोऽनोपभोगेन नष्टं भाव्यमतोन्यथा पंचबंधो दमस्तस्य राज्ञेते
नाविज्ञाविते आगमे नरिश्चुरूपादिना अपभोगेन च मदीयमिदं द्रव्यं तत्रैव नष्टमपहृतं॥ ॥ गोव्यं दगुरुभ्यो नमः॥
चेति भाव्यं साधनरूपं तत्स्वामिना अतोन्यथा नेन स्वामिना अविज्ञाविते पंचबंधो नष्टद्रव्यपंचमांशो नाष्टकेन राज्ञे दयः अत्र
चापंक्रमेः पूर्वं स्वामानष्टमात्मीयं साधयेत् ततः क्रेतोचौर्यपरिहार्यं मूल्यं लाभं चापि विक्रेतारमानयेत्। अथान्यत्तु नरोक्तिति
तदात्मदोषपरिहारापक्रमं साधयित्वा द्रव्यं नाष्टिकस्य समर्पयेदिति। तस्करपृच्छादकं प्रत्याह। हृतं पुनर्नष्टं वा चौरादिहस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृत
हस्तादवाप्तुपात्। अनिवेद्यन्यपं दंडः सतुषाण्वर्तिपाणान्। हृतं प्रनष्टं वा चौरादिहस्थं द्रव्यमनेन मदीयं द्रव्यमपहृत
मिति नरपास्यानिवेद्यैव दर्पादिनापराध्य हृत्वा तिष्ठ्यसौ सदुत्तरानवतिपाणं दंडनापः तस्करपृच्छादकत्वेन दुष्टलाभ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वानीतंप्रत्याह। शौल्किकै:स्छानपालैर्नष्टापहृतमाहृतं। अर्वाक्संवत्सरात्स्वामी हरेत्परतोनृप:पदानुसुल्कधिकारेभ्य:
स्छानपालादिभिर्वानष्टमहृतंद्रव्यंराजपार्श्वेप्रत्यानीतंतदासंवत्सरादर्वाक्प्राप्तश्चेन्नाधिक:स्वंद्रव्यमवाप्नुयात्। उक्तं
पुन:संवत्सराद्राजागृहीयात्स्वपुरुषानीतंचद्रव्यंजनसमूहेनृपआधेयपावत्संवत्सरंराज्ञारक्षणीयं। यथाह गौतम:।
पुनर्नष्टस्वामिकमधिगम्यराज्ञेपुत्रपूर्विरख्याप्यसंवत्सरंराज्ञारक्ष्यमितिपन्पुनर्मनुनाऽवध्यंतरमुक्तं। पुनर्नष्टस्वामिकंद्रव्यं
राजात्र्यहंनिधापयेत्। अर्वाक्त्र्यहाद्धरेत्स्वामीपरतोनृपस्तुहरेदितिछुतरत्नसंपन्नवाह्लाणविषयंछ्रणनिमित्तंपद
गादिग्रहणंतेनैवोक्तं। आदादौतथषड्भागंपुनर्नष्टाधिगतान्नर:। दशमंद्वादशंवापिसतां धर्ममनुस्मरन्नितिलतापद्वितीयपं
थमसंवत्सरेयथाक्रमंषड्दपोनावावेदितव्या:प्रयंचितं चैतत्पुरस्तात्। मनुक्तषड्भागादिग्रहणंस्पद्रव्यविशेषेऽपवादम
हापाणनेकेशकेदद्यात्। चतुर:पंचमानुषमहिषाष्टगवांद्वौद्वौपादेपादमताविके। एकेशफेश्चादौपुनर्नष्टाधिगतेतत्स्वामीरा
ज्ञेरक्षणनिमित्तंचतुरुपाणान्नदद्यात्। मानुषमनुष्याजातौयद्रव्येपंचपाणान्महिषाष्टगवांक्षणनिमित्तंपुत्येकेद्वौद्वौप
णौ। अजाविकेपुन:पादंदद्यादितिसर्वत्रानुषज्यते अजाविकत्रितिसमानि। दशैपिपादमितिवासावलात्पुत्येकेसंवंधो
गम्यते। इत्यस्वामिविक्रयप्रकरणं॥ अथनाविहिताविहतमार्गद्वयाम्रपतपतत्रानपकर्मदत्ताप्रदानिकमित्रिचलध्वान्निच

॥१२३॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नद्रपं दानाख्यंव्यवहारपदमाभिधीपतेतत्स्वरूपंचनारदेनोक्तं दत्वाद्रव्यमसत्प्रग्पः पुनरादातुमिच्छति। दत्तापुदानिकं
नामव्यवहारपदंहितदिति। असम्यक्प्रविहितिमार्गाश्रुपाणेनद्रव्यंदत्त्वापुनरादातुमिच्छतिपास्मिन्विवादपदेतद्दत्तो
प्रदानिकंदत्तस्यापुदानिकंपुनिर्हराणेपस्मिन्दानाख्येपतिदत्तापुदानिकंनामव्यवहारपदंविहितमार्गाश्रुपत्वेनतत्प्रतिप
पक्षेनूतंतद्व्यवहारपदंदत्तानपाकर्मेत्यर्थादुक्तंभवति। दत्तस्यानपकर्मअपुनःरादानपत्रदानाख्यविवादपदेतद्दत्ता
नपकर्मतच्छेदपादेपादित्रदेनचतुर्विधंयथाहनारदः। अथदेपमदेपंचदत्तंचादत्तमेवच। व्यवहारेषुविज्ञेयो दानमा
र्गश्चतुर्विधदातितत्रदेयामित्यनिषिद्धदानक्रिपापागपमुच्यते। अदेपमस्यतेत्रतपानिषिद्धतपावादानानर्हपत्पनःप्रकृति
छेदनदत्तमव्यावर्त्तनायंतदत्तमुच्यते। अदत्तंतुयत्पुत्पाहराणयंतत्कप्पते। तदेतत्सक्षेपेतानिरूपिपितुमाह॥ स्वंकुटुंबा
विरोधेनदेयादारसुतादृते। नन्वपेसतिसर्वस्वंपश्चाच्चस्मैप्रतिश्रुते। स्वामात्मापंकुटुंबाविरोधेनकुटुंबवत्नराणवेशिद
मितापावृत्तदद्यात्तात्तदराणस्यावनपकत्वात्। तथाचमनुः वृद्धोचमातापितरौसाध्वीभार्याशिशुःसुतः। अप्पकार्यशतं।
कृत्वाचत्रेव्यामनुरब्रवीदितिकुटुंबाविरोधेनेत्यनेनदेपमेकविधंदर्शपतिस्वंदद्यादित्यनेनाख्यभूतानामन्वाहितपावि
तकाधिसाधारणानिक्षेपाणांपंचानामप्यदेपत्वंव्यतिरेकेतदर्शितं। पत्पनर्नारदेनादेपानामष्टविधत्वमुक्तं अन्वाहि
तंपाचितकमाधिसाध्याणांचपतनिक्षेपःपात्रदारांश्चसर्वस्वंवान्वपेसति। आपद्यपिहिकष्टास्वुवर्त्तमानेनदेहिनाआदेपं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्याहराचार्यायच्छान्यस्मैप्रतिश्रुतिमितिएतद्देयत्वमाज्ञानिप्रायेणानपुनःस्वत्वाभावान्निप्रायेणपुत्रदारसर्व
स्वप्रतिश्रुतेषुस्वत्वसद्भावात्। अन्वाहितादरनोचस्वरूपंप्रागेवदर्शितं। स्वंदद्यादित्यनेनदारसुतादेरपिस्वत्वावि
शेषेणदेयत्वप्रसंगेप्रतिषेधमाह॥ दारासुतादते। दारसुतव्यतिरिक्तंस्वंदद्यान्नदारसुतमित्यर्थः तथापुत्रपौत्राद्य
न्यथेविप्रमानंसर्वस्वंधनंनदद्यात्। पुत्रनुत्पाद्यसंस्कृत्यवृत्तिंचैषांप्रकल्प्ययेदिति स्मरणात्। तथाहिरणपादि
कमन्यस्मैप्रतिश्रुतमन्यस्मैनदेयं। एवंदारसुतादिव्यतिरिक्तं देयमुत्कापुसंगादेयधनग्रहणंचप्रतिग्रहंत्राप्र
काशमेवकर्तव्यमित्याह। प्रतिग्रहः प्रकाशःस्यात्स्थावरेषुविसेषतः देयंप्रतिश्रुतंचैवदत्वानापहरेत्पुनः। प्रति
ग्रहणंप्रतिग्रहः सः प्रकाशः प्रकर्तव्यः विवादनिराकरणार्थंस्थावरस्यविशेषतः प्रकाशमेवग्रहणंकर्तव्यंत
स्यस्वचर्मादिवदात्मनिस्थितस्यदर्शयितुमशक्यत्वात्। एवंपुत्रसंगिकमुत्कापुक्तिमनुसरन्नाह। देयंप्रतिश्रुत
चैव। यद्यस्मैधर्मार्थंप्रतिश्रुतंतत्तस्मैदेयमेवायद्यस्मैधर्मत्प्रमुच्यतेतान्नवतिप्रच्युतेपुनर्नदातव्यं। प्रतिश्रु
त्याप्यधर्मसपुत्कापनदद्यादितिगौतमस्मरणात्। दत्वानापहरेत्पुनः न्यप्यमोगिणपदत्तंतत्सप्तविधमपिपुन
र्नापहर्तव्यं किंतुतथैवनुमंतव्यं। पत्सुनरन्यायेनदत्तंतद्दत्तंषाडशप्रकारमपिप्रत्याहर्तव्यमेवत्पर्याद्दत्तेभ
वति। नारदेनचदत्तंसप्तविधंप्रोक्तं अदत्तंषाडशात्मकमितिप्रतिपाद्य दत्तादत्तयोः स्वरूपंविवक्षुः। पाणिमूल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रुतिस्तद्व्यास्नेहान्पुत्रकृपकारतः स्त्रीशुल्कानुग्रहार्थं च। दत्तं दानविदो विदुः। अदत्तं तु नृपक्रोधशोकवेगस
ज्ञान्वितैः तथा च्छोचपरिहासव्यत्यासछलयोगतः। बालमाठोस्वतं आर्तमत्तान्मत्तापवर्जितं। कर्तामम इदं कर्मेति
प्रतिलाभेच्छया च यत्। अपात्रे पात्रमित्यक्ते कार्यं चाधर्मसंहिते। यद्दत्तं स्यादविज्ञानाद्दत्तमिति तत्स्मृतमिति
अपमर्थः पापस्य क्रीतद्रव्यस्य यन्मूल्यं दत्तं। श्रुतिर्वेतनं। कृतकर्मतो दत्तं। तुष्ट्या वादिचारणादिभ्यो दत्तं। स्नेहादुदि
रपुत्रादिभ्यो दत्तं। पुत्रकृपकारतः उपकृतेवते पुत्रकृपकारस्तस्मेपि दत्तं। स्त्रीशुल्कपरिणयनार्थं कन्याज्ञातिभ्यो दत्तं पश्चाद
वार्थं दत्तं तदेतत्सप्तविधमपि दत्तमेव न प्राहरणीयं। नृपेन च दिग्रहादिभ्यो यद्दत्तं क्रोधेन पुत्रादिवैरिनिर्यातनया
न्यस्मै दत्तं पुत्रवियोगादिनिमित्तशोकविशेन दत्तं। उत्कोचेन कार्यप्रतिबंधनिरासार्थमधिकृतेभ्यो। यद्दत्तं परिहास
नोपहासेन दत्तं एकोपि स्वं द्रव्यमन्यस्मै ददाति अन्यो पितस्मै ददाति दानव्यत्यासः छलयोगतः शतदानमभिध्याप
सहस्रमिति परिभाष्य ददति। बालेनाप्राप्तषोडशवर्षेणमूढेन लोकवेदानभिज्ञेना अस्वतंत्रेण पुत्रदारादिना
आर्तेन रोगाग्निभूतेन। मत्तेन यदनापमत्तेन उन्मत्तेन वातक्षन्मादग्रस्तेन वा अपवर्जितं दत्तं। तथा मम दीप
मिदं कर्म करिष्यतीति प्रतिलाभेच्छया दत्तं अचतुर्वेदाय चतुर्वेदो हमित्यक्तवते दत्तं। पङ्गं करिष्यामीति धनं लब्ध्वा
घातादौ विनिपुंजानापदत्तमित्येवं षोडशप्रकारमपि दत्तमेव दत्तमित्यक्तवते प्रतिहरणीयत्वात्। आर्तदत्तस्य

CC-0.Dharmartha Trust J&K. AreeGangotri Vaidika Bharata Initiative

तत्वं धर्मकार्यव्यतिरिक्तविषयं। स्वस्वेनार्त्तेनवादत्तं भ्रावितं धर्मकारणात्। अदत्वातुमृतेदाप्यस्तत्सुतेनाना
त्रसंसयः इतिकात्यायनस्मरणात्। तदेदमपरं संक्षिप्तार्थवचनं सर्वविवादसाधरणं योगाधमनविक्रांत
योगदानप्रतिग्रहं। यस्यवाप्युपधिंपश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेदिति। योगनुपाधिः येनागाधमिनोपाधिविशेषा
धिविक्रयदानप्रतिग्रहः कृतास्तदुपाधिगमे क्रयादयन्विनिवर्त्तयेदित्यर्थः। यपुनः षोडशप्रकारमन्यदत्तगन्व
तिपश्चादयंपुरुषस्तितपार्दंडोनारदेनोक्तं। गन्हत्यदत्तेन्नो भाद्यपश्चादेपंपुरुषस्ति। अदेयदापकादंडस्तथादत्तप्रत
छकइति। इतिदत्ताप्रदानिकनामप्रकरणं॥ अथक्रीतानुशयः कथ्यते तत्रस्वरूपंचनारदेनोक्तं। क्रीत्वामूल्येनयः पाण
क्रीतानवद्यमन्यते। क्रीतानुशय इत्येतद्विवादपदमुच्यते इति तत्रचयस्मिन्वाहनिपाणयं क्रीतं। तस्मिन्नेवाहनितदविक्र
तंप्रत्यर्पणं। यमितितेनेवोक्तं। क्रीत्वामूल्येनयः पुण्यं दद्यात्तमन्यते क्रयः। विक्रीतुः प्रतिदेयं तत्तस्मितरन्नवान्दशविद
तमितिहितापादिदिनेनुप्रत्यर्पणं विरोधस्तेनोक्तं। हितापेहि ददत्क्रीतामूल्यात्त्रयंशांशमावहेत्। द्विगुणंत
तितयेहिपरतः क्रेतुरेवतदितिपरतानुशयानकर्त्तव्य इत्यर्थः। एतच्चवीजव्यतिरिक्तोपक्रयागविन्नश्चरवस्ति
विषयंवीजादिक्रयेपुनरन्यरेवप्रत्यर्पणविधिरित्याहः। दशैकपंचसप्ताहमासत्रयमहार्धमासिकं। वीजयोव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्वरत्नस्त्रीदेह्यपुंसांपरीक्षणं। बीजंबाह्यादिबीजं। अथोलोहः बाह्योवलीवर्दादिः रत्नंमुक्तापुवालादि
स्त्रीदासी। दोह्यमहिष्यादि। पुमान्दासएषांबीजादानं। यथाक्रमेणदशाहादिभिः परीक्षाकालोविज्ञेय
परीक्षमाणेचबीजादौपक्षसम्यक्त्वबुध्यात्मनुशयोभवतितदादशाहादस्तएवक्रपनेवत्रिःनपुनः कृ
र्ध्वंनित्फपदशेपुयोजनं। यत्पुमनवचनं। क्रीत्वाविक्रीयवाकिंचिद्यस्यहानुशयोभवेत्सोदशाहतदूर्ध्वं
दद्याच्चेवाददीतचेतितदुक्तं। लोहादिव्यतिरिक्तोपभोगविनश्वरगृहक्षेत्रपानशयनादिविषयं। सर्वंचि
तदपरीक्ष्यक्रीतविषयं। पत्पुनः परीक्ष्यनपुनः प्रत्यर्पणीयमितिसमयंकृत्वाक्रीतंतद्विक्रेतुनेप्रत्यर्पणी
यंतदुक्तं। क्रीतापणंपदीक्ष्येतप्रकृत्यपंगुणदोषतः परीक्ष्यात्रिमितंक्रीतंविक्रेतुर्नभवेत्पुनरिति। दोह्या
दिपरीक्षणप्रसंगनेस्वर्णादेरपिपरीक्षणमाह॥ आनौसुवर्णमक्षाणंरजतेद्विपलंशतं। अष्टौत्रसुपय
सीसेचताम्रेपंचदशापिसि। वन्हौप्रतप्यमानंसुवर्णंनश्यतिअतः कटकादिनिर्माणार्थंयावत्सुवर्णकार
हस्तेप्रक्षिप्तंतावत्सुलितंतैः त्यैप्रत्यर्पणीयं। इतरस्याक्षपंदाप्यः दंडश्चरजतेतुशतपलेप्रतप्यमानेपल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२६॥

ह्रपं क्षीपते अष्टौ त्रपुणि सीसं च शत इत्यनुवर्तते। त्रपुणि सीसे वशतपले प्रताप्यमाने अष्टौ पलानि क्षी
पंते। ताम्रे पंचदशार्पिशा ताम्रे शतपले पंच पलानि। आपासि दशपलानि क्षीपंते। आज्ञापि शत इत्येवा कामे
तु त्रपुत्राम्रयोनित्वात्तदनुसारेण क्षपः कल्पः इतोधिकक्षपकारिणः शिल्पिनो देशः क्वचित्कवलादौ॥
वृद्धिमाह शते दश। पलावृद्धिरार्णिकार्पासस्य सौत्रिके। मध्ये पंचपलावृद्धिः सशूक्ष्मे त्रिपलामता। स्थूले
नार्णिसूत्रेणापलं कवलादिकं क्षिपते। तस्मिन्शतपले दशपलावृद्धिर्वादितव्याः एवं कार्पासस्य सूत्रे निर्मितप
टादौ वेदितव्यं। मध्ये अनतिसूक्ष्मसूत्रनिर्मितेपटादौ पंचपलावृद्धिः सुसूक्ष्मसूत्रनिर्मितेपटादौ त्रिप
लावृद्धिर्वेदितव्या। एतच्चाप्रक्षालितवासोविषयं द्रव्यांतरे विशेषमाह। कार्मिके रामवंधे च त्रिंशद्भाग
क्षयो मतः। न क्षयो न च वृद्धिश्च कौशेपे वल्कलेषु च॥ कार्मिकं कर्मणा चित्रेण निर्मितं पत्रनिष्पन्नं पट्ट
रुचकस्वस्तिकादिकं चित्रसूत्रैः क्रियते तत्कार्मिकमित्युच्यते। पत्रप्रावरणादेरोमाणि वध्यंते स रोमवंध्य॥
तत्र त्रिंशतिमो भागः क्षयो वेदितव्यः कौशेपाकौशपत्रवे वल्कलेषु च क्षयवृद्धिमितेषु वृद्धिर्ह्रासो न स्तः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

किंतु पावहानार्थं कुचिंदादिभ्यो दत्तं तावदेव प्रत्यादेयं। द्रव्याणां मानं त्वा प्रति द्रव्यं दयवृद्धिप्रतिपादनाशक्तेः साम
नेन ह्रासवृद्धिज्ञानोपायमाह॥ देशकालं च भागं च ज्ञात्वा नष्टे बलाबलं द्रव्याणां कुशलावुपुर्यन्नदाप्यमसंशयं।
याणां दौमादौ द्रव्ये नष्टे ह्रासमुपगते द्रव्याणां कुशलः। द्रव्यवृद्धिस्यपाचिज्ञाः देशकालमुपभोगं तथा नष्टद्रव्यस्य
बलाबलं सारसारतां च परीक्ष्य प्रत्यरिकल्प्यं पतितदशेस्वं शिल्पिनो दद्यात्। इति क्रीतानुशयप्रकरणे। सोऽप्रतमन्यु
पेत्याऽशुश्रूषाख्यमपरं विवादपदमभिधातुमुपक्रमते तत्र चतुःपंचनारदेनोक्तं। अन्यत्रपेत्य तु शुश्रूषापस्तीनप्रतिप
द्यते। अशुश्रूषान्यत्रपेत्यैतद्विवादपदमुच्यत इति। आताकरणं शुश्रूषा। तामंगीकृत्य पश्चाद्योनसंपादपतितद्विवाद
पदमन्यत्रपेत्याशुश्रूषकश्च पंचप्रकाराः शिष्यो पातेवासी कृतकोऽधिकर्मकृतदास इति। तेषामाद्याश्चत्वार
कर्मकरा इत्युच्यते। तेषु सुन्नकर्मकारिणः दासाः पुनर्गृहजातादयः। पंचदशप्रकाराः गृहद्वारा शुचिस्थानरा
ध्यावस्करशोधनाद्यशुन्नकर्मकारिणः तादिदेनारदेन स्पष्टं कृतं। शुश्रूषकः पंचविधो शास्त्रे दृष्टो मनीषि
ध्यांते
भिः चतुर्विधकर्मकरस्तेषां दासाख्यिपंचकाः शिवासिन्नकाश्चतुर्थस्त्वधिकर्मकृतराएतत्कर्मकराद्वेपाद
सास्तगृहयादयः सामान्यमस्वतंत्रत्वमेषामाद्यर्मनाचिणः जातिकर्मकृतस्तेषां विशेषो रात्रिरेव चा कर्म

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पिद्विविधं ज्ञेयमशुभं शुभमेव च। अशुभं दासकर्मोक्तं शुभं कर्मकृतं स्मृतं। गृहद्वाराशुचिस्थानरथ्यापवस्कर
शोधनं। गुह्यांगस्पर्शनोच्छिष्टविरामूत्रगृहोद्धरनं। इत्यातः स्वामिनः श्वासुपस्थानमर्थात्ततः अशुभं कर्मविज्ञा
यं शुभमन्यदतः परिमिति। तत्र शिष्यो वेदविद्यार्थी। अंतेवासी शिल्पविद्याशिक्षार्थी। मूल्येन यः कर्मक
रोति स भृतकः कर्मकुर्वतामधिष्ठाता अधिकर्मकृत्। अशुचिस्थानं उच्छिष्टादिप्रक्षेपार्थं गर्त्तादिकं। अवस्क
रः गृहमार्जनयां स्यादिनचपस्थानं उद्धरनं त्यागः भृतकश्चात्र त्रिविधिस्तदुक्तं। उत्तमस्त्वापुधीपात्रमध्य
मस्तु कृषीवलः अधमो भारवाही स्यादित्येवं त्रिविधो भृत इति। दास्यः पुनः गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दापा
दुपागतः अनाकालभृतस्तद्वदाहितस्वामिना च यः। मादितो महतश्चौर्याद्धरुपापः पाणितितः तवाहमित्युप
गतः प्रवज्यावसितकृतः भक्तादासश्च विज्ञेयस्तथैव च वडवा भृतः विक्रीता चात्मनः शास्त्रे दासः पंचदश स्मृताः गृहे
दास्यां जातो गृहयातः क्रीतो मूल्येन। लब्धः प्रतिग्रहादिना। दायादुपागतः पित्रादिदासः आनाकालभृतो दुर्भिक्षेपे
दासत्वापमरणाप्रदितः आहितः स्वामिता धनगृहीतो न दासतां नीतः भरणमोचनेन दासत्वमभ्युपगतं भरणदास
पुरुषपापः समरे विनिर्जितगृहीतः पाणितितः यद्यस्मिन्विवादे पराजितो हंतद्वा वदा

CC-0. Dharmartha Trust Jaik. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सोऽन्यवामीतिपरिभाष्यपोडितः तवाहं दास इति स्वपं प्रतिपन्नः। प्रव्रज्यावसितः प्रव्रज्यातश्च्युतः कृतएतावत्कालं त्वद्दास इ
त्यच्छपगमितः अतो दासः सर्वकालं अतो दासत्वमच्छपगम्यपः प्रव्रज्यः वडुवाऽऽत्तः वा डुवा गरहणा दासाते
याहृतस्तकोऽनेन तामुद्वाह्य दासत्वेन प्रविष्टः पश्यात्मानं विक्रीणीतेऽयं सावात्मविक्रेता इत्येवं पंचदशप्रकारा अप
नुमजुनाध्वडाऽऽत्तोऽतो दासो गरहडः क्रीतदत्रिमौ। पैरकोदंडदासश्च सप्तैते दासयोनय इति सप्तविधत्वमुक्तं तत्र
सांदासत्वप्रतिपादनार्थं नतुपरिसंख्यार्थं तत्रैषां शिष्यांतेवासि ऽऽतकाधिकर्मकृद्दासानां नामधेयं सिष्यवृत्ति
प्रणेवप्रतिपादिता आसूतश्चाप्यध्यापेतलब्धैचास्मै निवेदयेदित्यादिना। अधिकर्मकृत ऽऽतकानां तुवेत
तनादानप्रकरणेवक्ष्यते पापावत्कृतकर्मता वत्तस्यात्तुवेतनमित्यादिना। दासांतेवासिनोस्तधर्मावि
शेषं वत्तमाह। वला दासाकृतश्चौरैर्विक्रीतश्चाप्यमुच्यते। स्वामिप्राणप्रदोऽऽकृत्यागात्तानि कृपादपि। व
लावत्वलाद्वलं ऽऽनेनयो दासाकृतः पश्चचौरैरपहृत्य विक्रीताः अपिशब्दाद्दाहातो दत्तश्च समुच्यतेप
दिस्वामी नमुंचति तर्हि राज्ञामोक्षयितव्यः ऽऽकृंचनारदेन। चौरापहृत विक्रीतापे च दासीकृतो वलात्।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राज्ञामोचयितव्यास्ते दास्यं तेषु हिनेष्वपतदति। चौरव्याघ्राद्यवरुद्धस्य स्वामिनः प्राणान्दद्यः प्रददातिरक्ष
त्यपावपि मोचनीयस्तदिदं सर्वदासानां साधारणं दास्यनिवृत्तिकारणं। योवैषां स्वामिनः कश्चिन्मोक्षयेत्
प्राणसंशयात्। दासत्वात्स विमुच्येत पुत्रभागं लभेतेति नारदस्मरणात्। भक्तदासादीनां प्रातिस्विकम
पि मोक्षकारणमुच्यते अनाकालभृतभक्तदासो भक्तस्य त्यागं दासाभावारम्भस्वामि द्रव्यं पावदुपभुक्तं त
व दत्वा मुच्यते। आहितार्थदासो तु तन्निष्क्रयपादद्यं गृहीत्वा स्वामिनाहितोपचं दत्वा धनिनऽउत्तमर्णान्मो
चितः तस्य निष्क्रयपादस्य द्विकस्य पुत्रपौत्रैर्णान्मुच्यते। नारदेन विशेषोप्युक्तः अनाकालभृतो दास्यान्मुच्य
तेगोपुगं ददत्। सेभक्षितं पदर्थं दद्यात्तेन तत्र शुध्येत कर्मणा। भक्तस्योक्षेपणात्स द्योभक्तदासः प्रमुच्यते।
आहितोपि धनं दत्वा स्वामीर्पयेन मुच्येरत्। क्षणे तु सो दयं दत्वा ऋणाद्दास्यात्प्रमुच्यत इति। तथा तवाहमि
त्यपगतपुरुषप्राप्तपणडितक्रीतकवडवाहृतानां च प्रातिस्विकं मोचनकारणं तेनैवोक्तं। तवाहमित्यपगतो पु
रुषप्राप्तपणेनितः प्रतीशीर्षप्रादानेन मुच्येरस्तत्यकर्मणा। क्रीतकालव्यपगमाक्रीतकोपि विमुच्यते। निरु

१२८॥

१२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हाद्वडवापास्तमुच्यतेवडवाहृतइति। दासेनसह संभोगनिरोधादित्यर्थः तदेवंगृहजस्तक्रीतलब्धदायपप्राप्तात्मवि
क्रिपिणंस्वामिप्राणप्रदानात्तत्प्रसादनरूपसाधारणकारणव्यतिरेकाणामेकोनास्तिविशेषकारणानन्निध्यात्
दासमोक्षश्चानेनक्रमेणकर्तव्यः स्वंदासमिच्छेच्चकर्तुमदासंप्रीतमानसः स्वंध्यादादाप्तस्यासौन्निध्यात्कुर्
सहांनसा॥ सा करताभिः संपृच्छ्याभिः मृहन्यादुरवाकिरेत्। अदास इतिवाक्ताभिप्रा आरवितंसमास्रजोदितितने
वोक्तो। प्रव्रज्यावसितस्यतुमोक्षोनास्तीत्याह। प्रव्रज्यावासितोराज्ञोदासआन्नरणांतिकः प्रव्रज्यपासः पासः ततो
वसितः पृच्छतः अनन्यपगतप्रायश्चित्तश्चेद्रातएवदासोभवति। भरणमेवतदास्तत्वस्यातः नांतरप्रतिमोक्षो
स्तिवर्णिपेक्षयादासस्यव्यवस्थामाह॥ वर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रतिलोमतः ब्राह्मणादीनांवर्णानामानुलो
म्येनदास्यंब्राह्मणक्षत्रियादयः क्षत्रियवैश्यशूद्रौ। वैश्यशूद्रइत्येवमानुलोम्येनदासोनान्योभवति। नप्रति
लोम्येनस्वधर्मत्यागिनः पुनःपरिव्राजकस्यप्रतिलोम्येनापिदासत्वमिच्छातवर। यथाहनारदः। वर्णानांप्रा
तिलोम्येनदासत्वंनविधीयते। स्वधर्मत्यागिनोन्यत्र दारवद्दासतामतेति अंतेवासिधर्मानाहकृतशिल्पाधि
नचसन्कृतकालंगुरुगृहे। अंतेवासीगुरुप्रपूजनस्तेत्फलप्रदः अंतेवासीगुरोर्गृहेकृतकालंवर्षचतुष्ट

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यसायुर्वेदादिशिल्यशिक्षार्थंत्वगृहेचसामातिपावदंगीकृतंतावत्कालंवसेत्पश्चापिवर्षचतुष्टयादर्वागेव।
लब्धोपेक्षितशिल्यविद्याः कथंनिवसेत्। गुरुप्रापूर्वभोजनःगुरोःसकाशात्प्राप्तंभोजनंपेनसतथोक्तंतत्फलपु
१२५ दः तस्यशिल्यस्यशिक्षितस्यफलमाचार्यायपुरदद्यातितत्फलपुरः एतंभूतोवसेत्। नारदेनविशेषोप्यत्रद
र्शितः स्वशिल्यमिच्छन्नाहर्तुंवाधवानामनुज्ञया॥ आचार्यस्यवसेदंतेकृत्वाकालमुनिश्चितं। आचार्यः शिक्षेप
दिनंस्वगृहेदत्तभोजनं। नचान्यत्कारयेत्कर्मपुत्रवच्चैनमाचरेत्। शिक्षयंतमसंदृष्टंपश्चाचार्यंपरित्यजेत्
१२६। बलाद्वासापितव्यःस्याद्ध्रुवंचौचसोर्हति। सिक्षितोपिकृतंकालमंतेवासीसमामुपात्। तत्रकर्मचपत्कुर्या।
दाचार्यस्यैवतत्फलं। गृहीतशिल्यः समयेकृत्वाचार्यपुरःसरं। शिक्षितस्यानुमान्येनमंतेवासीनिवर्तत
तिवलशब्दोत्रताऽनार्थदोषस्यात्यत्वात्। इत्यृक्षपेत्यामुष्यूसारव्यंविवादपूर्वकरणं। संप्रतिसंविद्व्यतिक्र
मःकथ्यतेतस्यचलक्षणंनारदेनव्यतिरेकमुखेनदर्शितं। पाषंडिनैगमादीनांस्थितिःसमयउच्यते। सम
यस्यानपाकर्मतद्विवादपदंस्मृतमितिपरिभाषितधर्मेणव्यवस्थानंसमयस्तस्यानपाकर्मअव्यतिक्रम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परिपालनं तत्प्रतिक्रमाणां विवादपदं नतीत्यर्थः। तदुपक्रमार्थं किंचिदाह राजा कृत्वा पुरे स्थानं वा ब्राह्मणा
न्यस्य तत्र। त्रैविध्यं वृत्तिपदुयान्स्वधर्मः परिपाल्यतामिति राजा स्वपुरे दुर्गादौ वा स्थाने ध्वजग्रहीदिक्
त्वात्तत्र वा ब्राह्मणान्न्यस्य स्थापयित्वा तत्र ब्राह्मणा वा तत्र त्रैविध्यं वेदत्रयसंपन्नैर्वृत्तिमद्भिर्हिरण्यादिसंपन्नैश्च कृत्व
स्वधर्मैर्वर्णाश्रमनिमित्तः श्रुतिस्मृतिविहितो न वदिरनुष्ठीयतामिति तान्ब्राह्मणान्रक्षयेत्। एवं निपुणैस्तैर्पलक्षि
व्यं तदाह। निजधर्मा विरोधेन पस्तु सामयिको भवेत्। सोपि पत्नेन संरक्ष्यो धर्मो राजकृतश्चयः। श्रुतस्मार्त्तेध
र्मानुपमर्दनसमयाभिष्यन्नोपो धर्मो गोपुत्रारोदकरक्षाणां देवगृहपालनादिरूपः सोपि यत्नेन पालनी
यः तथा राज्ञा चक्रतो निजधर्मा विरोधेनैव यः सामयिको धर्मो पावत्यथिकं भोजनं देयमस्मद्रातिमंडले
तुरंगादयो न प्रस्थापनीया इत्येवं नृपः सोपि रक्षणीयः। एवं समयधर्मः परिपालनीय इत्यु क्तं तदाति
क्रमादौ दंडमाह। गणद्रव्यं हरेद्यस्तु संविदं लंघयेद्यः। सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्राद्विप्रवासयेत्। यः पु
नर्गणस्य ग्रामादिमनसमूहस्य संबंधि साधारणद्रव्यमपहरति। संवित्समयस्तो समूहकृतरा सकृता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वापोल्लंघपेदतिक्रमेत्तदीपंसर्वंस्वराष्ट्राद्विप्रवासपेत्तनिष्क्रासपेत्। अपंचदंडोनुबंधातिशयेनदुष्टव्यः
अनुबंधान्यत्वेतायोग्रामदेशसंघानोकृत्वासत्येनसंविदंविसंवदेन्नरोलोभान्नंराष्ट्राद्विप्रवासपेत्तनि
ग्रहोदापपेदेनंसमपव्यनिचारिणः चतुस्त्रवर्णिषणिष्कंशतमानंचराजतमिति। मनुप्रतिपादितानांदंडा
नांनिर्वासनचतुःसुवर्णिषमिष्कशतमानानांचतुर्णामन्यतमोजातिशक्त्यपेक्षयापाकल्पनीयः इदंच
तैःकर्त्तव्यमित्याहाकर्त्तव्यंचनसर्वैःसमूहहितवादिनःगणिनांमध्येपेसमूहहितंवदनंशीलाःतद्वचन
मितरैगणनंतर्गतैरनुसरणीयंअन्यथादंडइत्याहापस्तत्रविपरीतःस्यात्सदाप्याःप्रथमंदमंबगणिनां
मध्येसमूहहितवादिवचनप्रतिबंधकारसराजप्रथमसाहसंदंडनीयःराज्ञाविदगणिषुवर्त्तनीयमि
त्याह। समूहकार्यंआपातान्कृतकार्यान्विसर्पयेत्सदानमानसत्कारैपूजयित्वामहीपतिःसमूहक
निवर्त्यर्पत्वपा॥ पूर्वंप्राप्तान्गणिनोनिवर्त्तितात्मीयपुरोजनान्दानमानसत्कारैःसराजापतितोय

॥२३७॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हदशापरिहारिणं पुत्याह। समूहकार्यप्रहितोपलभ्ने ततदर्पयेत्। एकादशगुणं दाप्यो
पघसौ नार्पयेच्चयं। समूहकार्यार्थे महाजने पुरे तोराजपार्श्वे पद्धस्त्रिहिरण्यादिकेलभ्ने ततप्राप्ति
तएवमहंनेभ्यो निवेदयेत्। अन्यथालब्धेदकादशगुणं दंडं यैदापनरूपं। एप्रकाराश्चकार्यचिंतकाः का
र्यदूत्याह। धर्मज्ञाः शुचयेलब्धान्नवेयुः कार्यचिंतकाः कर्तव्यं वचनं तेषां समूहहितवादिनां। प्रातस्त्रा
धर्मज्ञाः वा ह्यान्यांतरशौचत्फलाद्यर्थेष्वलुब्धाः कार्यविचारकः कर्तव्याः तेषांवचनमितरतः कार्यमि
त्येतदादरार्थं पुनर्वचनं। इदानीं त्रैविद्याप्रतिपादितं धर्मं श्रेण्यादिष्वप्यतिदिशन्नाह। श्रेणिग
गमिपाखंडिगणानामप्येवं विधिः नेदं चैषांन्नपारक्षेत्पूर्ववत्रैचयालपेत्। एकपाण्यशिल्योपजी
विनः श्रेण्यः नैगमाः ये वेदस्याप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यमिच्छंति पाशुपतादयः पाखंडिनः ये वेदस्यप्रमा
ण्यमेवनेच्छंति नग्नाटकसौगतादयः गणा व्रातआयुधीयादीनां एककर्मोपजीविनां एषांचतुर्विधा
नामप्येवमेवविधिः यानिजाध्यमीविरोध्येनेत्यादिभ्यः प्रतिपादितः एतेतो॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतेतांचश्रेण्यादीनांनेदंधर्मव्यवस्थांनरपोरक्षेत्। पूर्वापात्राचवृत्तिंपालयेत्। इतिसंविधातिक्रमप्रक
रणं। संप्रतिवेतनस्यानपाकर्मीस्वंव्यवहारपदंप्रस्तूयते। तत्स्वरूपंनारदेनोक्तं। भृतानांवेतनस्योक्ता
नांदानविधिः। क्रमः वेतस्यानपाकर्मतद्विवादपदंस्मृतमिति। अस्यार्थः भृतानांवेतनस्यवक्ष्यमाण
श्लोकैरुक्तोदानिदानिविधिक्रमोपत्रविवादपदंतद्वेतनस्यानपाकर्मेत्युच्यते। तत्रनिर्णयमाह। गृहीत
तवेतनकर्मत्यजन्द्विगुणमावहेत्। अगृहीतेसमंदद्यान्नत्वेरक्ष्यउपस्कृतः। गृहीतंवेतनंयेनअ
सौस्वांगरक्षितकर्मत्यजन्अकुर्वन्द्विगुणंभृतिस्वामिनेदद्यात्पदापुनरभ्यपगतंकर्मअगृहीत
एवचितनेत्यजतितदासमंपदेतनभ्यपगतंतावद्व्यानद्विगुणं। पदांगीकृतांभृतिंदत्वाबलात्का
रयितव्यःकर्मकुर्वन्प्रतिश्रुत्यकार्यंदयत्वाभृतिंबलादितिनारदवचनात्। भृतिरपितेनैवोक्ता।
भृतयेवेतनंदद्यात्। कर्मस्वामीयथाक्रमं। आदौमध्येवसानेवाकर्मणेपाधिनाश्चितमिति। ते
श्चभृत्यैरुपस्कृ॥ रउपकरणंलांगलादीनांगुरुतरोपाधिनांव्याशक्यारक्षणीयमितस्यात्क

131

१३१॥

CC-0. Dharmartha Trust U&U. Ans eGangotri Yadava Bharata Initiative

दिनिष्पत्यनुपपत्तेः॥ ऋतिमपरिछिद्य कर्मकारयितं प्रत्याह। दाप्यास्तदशमं भागं भाण्डिकपशुसम्यतः॥
निश्चित्य ऋतिं पस्तकारयेत्समहीक्षिता। पस्तस्वामी वणिक् गोमान् क्षेत्रिको वा अपरिछिन्नवेतनमेव ऋतिं
कर्मकारयितिसतस्माद्भाण्डिकपशुसस्यलक्षणात्कर्मणोपलब्धं तस्य दशमं भागं ऋत्यापमहीक्षितारा
ज्ञारापनीयः॥ ज्ञानाज्ञापकारिणं प्रत्याह देशं कालं च पोतापाक्षां च कुर्याद्रूपान्यथा। तत्र स्यात्स्वामिनः
छंदोधिकं देयं कृतेधिकं। पस्तऋत्यः पण्यविक्रयाक्षचितं देशं कालं च पण्यविक्रयाधकुर्वन्दर्पादिना
लंघयेत्तस्मिन्नेव देशे च काले चला ऋमन्यथा व्ययाद्धतिशयसाध्यतपाहीनं करोति तस्मिन् ऋतके ऋतिदानं प्रतिस्वा॥
मिनः छंदइष्टा ऋवेद्यावदिष्टतितावद्दद्यान्नपुनः सर्वामेव ऋतिमित्यर्थः पदापुनर्देशकालाभिज्ञतपाधिकालाभः
कृतस्तदापूर्वपरिछिन्नापाभूतेरधिकमपि धनं स्वामिना ऋत्यापदातव्यं। अनेक ऋत्यसाधकर्माणि ऋतिदानप्रक
कारमाह पोपावलुकृते कर्मतावत्स्यतुवेतनं। उभयोरप्यसाध्यं तत्साध्यं कुर्याद्यथाकृतं। पादापनेरकमेवकर्म
निपतवेतनमुभाभ्यां क्रिपमाणमुभयोरप्यसाध्यं वेद्यादिनि ऋत्यारभ्यां अपिशब्दाद्दद्यान्निरपिपादिनसमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पितं तदापो ऽत्पापावत्कर्मकरोतितस्मैतत्कृतकर्मानुसारेण मध्यस्थकल्पितं वेतनं देयं पुनः समानं चावपवशः कर्म
णि वेतनस्यापरिभाषितत्वात्तावद्दानमिति नमंतव्यं। साध्येतु भिन्नांकर्माणि निवर्त्तेयथाभृतपावत्परिभाषितं
तावद्भाव्यं देयं नपुनः पुत्वकं कृतस्य वेतनं नापिकर्मानुरूपं परिकल्पि देयं आयुधोपभारवाहकौ प्रत्याह। अराज
दैविकं नष्टं भांडं दाप्यस्तु वाहकः प्रस्थानविघ्नकृच्चैव प्रदाप्यो द्विगुणं भृतिः नविघ्नेतेराजदैविकं पस्य भांडस्य तत्र
यो कृतघ्नदिप्रज्ञाहीनतया वाहकेन नाशितं तदानशानुसारेणसोत दांडं दापनीयो तथाह नारदः। भांडं व्यस
नमागच्छेद्यदि वाहकदोषतः दाप्यो यत्नत्रनश्येत्तु दैवराजकृतादृते इति पुनर्विहाघर्यं भंगं कपुतिवा
सरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानौपयिकं कर्मप्राणैरकृत्यदानं नकरिष्यामीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदासौ
द्विगुणं भृतिदाप्यः अल्पतोत्कर्षहेतकर्मनिरोधाधात्। किंचा प्रक्रांते सप्तमं भागं चतुर्थं पथि संत्यजन्। भृति
ध्वभ्रपथे सर्वां प्रदाप्यस्त्या जकोपि वा। प्रक्रांते च ध्वनि वसिते प्रस्थाने स्वांगा कृतं कर्मपस्य जातसौ भृतेः सप्तमं
भागं दाप्यः नन्वत्रैव विषये प्रस्थानेते। तैरप्राणिभिर्पि देवनं क्रीडापणपूर्विकाक्रिपते। तथा वयो भिः पक्षि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मनुना। अप्राणिनिर्यत्क्रियते तत्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिनिक्रियमाणस्तु सविज्ञेय २ रिणादत्तमा॥ ग्रहणे शतिकवृद्धेस्तसनि

कुकुरादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषाकाकीडाक्रिपतेतदुभयं यथाक्रमेण द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदं द्यूतं चस

ह्वयं तदुभयं समाह्वय इति। तत्र भूतस्य नाधिकं द्यूतकृदित्यनाद्विगुणं ऋतिदानमुक्तमिदानीं सप्तमो भाग इति

रोधः उच्यते ऋत्यंतरापादनावसरसंभवे स्वांगीकृतं कर्मपस्त्यजति तस्य सप्तमो भागः यस्य पुरस्थानलग्नस्य

परवत्यजतितस्य द्विगुणं ऋतिदानमित्यविरोधः यः पुनः पथिप्रक्रांते गमनेवर्त्तमाने सति कर्मत्यजति स ऋते स्वतुर्भागद

प्यः अर्थपपेपुनः सर्वदाप्यपस्कृत्य जकर्मत्यजतत्याजयति स्वामी पूर्वं ऋप्रदेशमसावपि पूर्वं ऋसप्तमभागादि

कं ऋत्याजदापनापः एतच्च व्याधीतादिविषयं। ऋतोनात्रैनिकुर्याद्योदर्पात्कर्मपथेदितो। संदद्यः कृष्णलान

व१ ष्टौ नदेपं तस्य वेतनमिति मनुस्मरणात्। पदापुनर्व्याध्यादापगतेंतरितदिवसान्परिगणप्यपुनः पूरयतितदा त्व

मेतएव वेतनं। आर्त्तस्तु कुर्यतस्य स्वः सन्यथा नोचितमदितः सुदीर्घस्यापिकालस्य स्वतन्त्रैतेव वेतनमिति मनु

स्मरणात्। पस्त्वपगतव्याधिः स्वस्थ एव चालस्यादिना स्थारध्वं कर्मल्योनं करोतिपरेण वानसमापइतिनतस्मै

वेतनं देपं यथामनुः। यः योक्रमात्रैः स्वस्थोवापस्तत्कर्मनकारयत्। नतस्य वेतनं देपमल्पोनस्यापिकर्मणइति

CC-0. Jangamwadi Math Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Sharada Initiative

इति चेतनादानप्रकरणं॥ अथ नाद्यूतसमाह्वपारव्यविवादपदिमाधिक्रिपतेतत्त्वस्तपंनारदेनाभिहितं। अक्षा वधूश
लाका द्यैर्दैवनंक्रीडाकरितं पणक्रीडा वपोभिश्चपदं द्यूतसमाह्वयं। अक्षाः पाशकाः वधूश्चपट्टिकाः शलाकादंतादिम
यादार्घचतुरस्राः आद्यूग्रहणश्चतुरंगादिक्रीडासाधनं करितुरगरथादिकेग्रह्यते तेरप्राणिभिर्यद्देवनंक्रीडाप
णपूर्विकाक्रियतेतथावयोभिः पक्षिभिः कुक्कुटादिभिः चशब्दान्मल्लमेषमहिषादिभिश्चप्राणिभिर्वापणपूर्वि
काक्रीडाक्रिपतेतद्भयंयथ क्रमेणद्यूतसमाह्वपारव्यंविवादपदं द्यूतंचसमाह्वयंतद्दत्तंमनुना। अप्राणिभिर्वि
तरक्रिपतेतल्लोके द्यूतमुच्यते। प्राणिभिः क्रियमाणस्तुसविज्ञेयः सामाह्वयंइति। तत्र द्यूतसन्नाधिकरणेवृत्तिमा
ह॥ ग्लहेशतिकद्व्यहेस्तुसन्निकः पंचकंशतं। ग्रहीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशकंशतं परस्परसंप्रतिपत्याकितवपरिकल्पि
तः पणग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहेतदाश्रयाशतिकापरिमितादधिकपरिमाणापाद्व्यहिर्यस्याशैशतिकद्व्यहिः तस्म
द्धूर्तकितवात्पंचकंशतं आत्मरक्षार्थं सन्निकोग्रह्णीयात्। पंचपणाआपोयास्मिन्नशतेतत्पंचकंशतं तदस्मिन्नस्य
यत्ना नेत्यादिनाकन्प्रत्यितग्लहस्यविंशतितमं भागंग्रह्णीयादित्यर्थः सन्नाकितवनिवासार्थीअस्यास्तिअसौसन्नि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. AnneGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कः कल्यतासादिनि खिलक्रीडोपकरणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सन्नापतिरुच्यते। इति रस्मात्पुनरपि रिपूणां श
तिकवद्धूकितवाद्दशकं शतं जितद्रव्यस्य दशमं भागं गृह्णीयादिति पाठात्। एवं क्लृप्तवृत्तिना सन्निकेन किं कर्त्तव्यमि
त्यत आह। स सम्यक्प्रान्तितो दद्याद्भागं यथाकृतं नितमुद्धृत्य पेक्षेत्रे दद्यात्सत्यवचः क्षमाः परएवं कृतवृ
द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथासंप्रतिपन्नमंशं दद्यात्। तथा जितं यद्द्रव्यं तद्ग्राह
येद्धूर्त्तकग्रहणेनासेध्यादिना च पराजितस्य काशादुद्धृत्य वतद्धनं जापि नेत्रे सन्निकोद्दद्यात्तथा क्षमा
भूत्वा सत्यं वचो विश्वासार्थं धूतकारिणं दद्यात्। तद्धनं नारदेन। सन्निकः कार्य्यो धूतं देयं दद्याच्छ्रुतद्धनमिति पदा
पुनः सन्निकोदापयितुं न शक्नोति तदा राज्ञा दापयेदित्याह॥ प्रादान्नृपतिना नागेतु प्रसिद्धे धूर्त्तमंडले। जितं स सन्नि
केस्तान्नदापयेदन्यथा नतत्। प्रसिद्धे अप्रच्छन्ने राज्ञा धूर्त्तसमन्वते सन्निकसहिते कितवस्य मोजस्य सन्निकेन त्वराजा
गेदत्तं राज्ञा धूर्त्तकितवमविप्रतिपन्नं जितं पाणं दापयेत्। अन्यथा प्रच्छन्ते सन्निकरहिते अदत्तं राज्ञा नागे धूर्त्तजि
तं पाणं जैवेन दापयेत्। जयेपराजविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह। द्वारा व्यवहाराणां सक्षिणश्च तएव हि। धूत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यवहाराणां दुष्टाराज्यास्त एव कितवा एव राज्ञा नियोक्तव्याः नतु तत्र श्रुताध्ययनसंपन्नादिनियमोऽस्ति। सादिभि
२ रा श्च घूते घूतकार एव कार्याः नचतत्र स्त्रीवात्वद्विकितवेत्यादिन्यषेधोऽस्ति। क्वचिद्घूतं निषेद्धुं दंडमाह। राज्ञ सविं
निषोऽस्याः कूटाक्षोपधिदेविनः कूटरक्षादिभिरुपधिना चमतिवंचनहेतुनामगिमंत्रौषधादिनापेदाव्यति
१३५ तानश्वपदादिनाकपित्वा राज्ञा स्वराष्ट्रान्निर्वासयेत्। नारदेन तिर्वासनेविशेषउक्तः कूटाक्षदेविनः पापकरराज्ञा
राष्ट्रद्विवासयेत्। कंठे क्षमान्नीनास्ड्यस्य प्रेषांविनपः स्मृतमिति। पानिवमनुवचनानि घूतनिषेधपराणि।
१३४॥ घूतसंज्ञाकृपंवैवपः कुर्ज्जीत्कारयेत्तवा। तत्सवीन्सातपोद्राजा भूदाश्च द्विजलिमीन इत्यादिनितान्यपि कूटाक्षदे
वनविषयतयाचपोड्यानि। किंच॥ घूतमेकमुखंकार्यात्स्करज्ञानकारणात्ः यः पूर्वोक्तं घूतंतदेकमुखएकं
मुखंप्रधानंयस्य घूतस्यतत्तथोक्तंकार्यं। राज्ञाध्यक्षाधिक्षतंराज्ञाकारयितव्यमित्यर्थः। तस्करज्ञानंकारणा
त्तस्करज्ञानरूपंप्रयोजनंपर्यतोच्यप्रायशश्चोपार्जितधनाएवकितवा भवंत्यतश्चोरविज्ञानार्थमेवमुक्तं
घूतधर्मेसमाह्वयेत्अतिदिशन्नाह॥ एषएवविधिर्द्यूपः प्राणिघूतेसमाह्वयेत्लहशतिकवद्वेरित्यानयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योधूतधर्मउक्तः सएवप्राणिघूतेमल्लमेषमहिषाविनिवर्त्यसमाह्वयसंज्ञकेज्ञातव्यः इतिघूतसमाह्वया
ख्यप्रकरणं द्यूतानां वाक्यपारस्यंप्रस्तूयते। तल्लक्षणंवक्ष्यनारदेन। देशजातिकुलादीनामाक्रोशन्यंगसंयुतं। पह
चःप्रतिकूलार्थंवाक्यारुष्यंतदुच्यते देशादीनामाक्रोशन्यंगतसंयुतं। उच्चैर्नीचमाराणआक्रोशन्यगमवचं
तदुभयपक्षंपत्प्रतिकूलार्थंउद्वेगजननार्थंवाक्यंतत्रवाक्यारुष्यंकथ्यतेतत्रकलहप्रियाःखलुगौडाइति
देशाक्रोशःनि। नांतेखलुलोलुपाविप्राइतिजातिसाक्रोशः। क्रूरवैरिज्ञाःखलुवैश्वामित्राइतिकुलाक्षेपःआदि
ग्रहणात्स्वविद्याशिल्यादिनिंदपाविद्वत्शिल्यादिपुरुषाक्षेपकारग्रह्यंते। तस्यचदंडतारतम्यार्थंनिष्ठु
रादिभेदेनत्रैविध्यमानिधापतल्लक्षणंतेनैवोक्तं। निष्ठुराद्यालतीवत्वात्तदपित्रिविधंस्मृतेगौरवानुक्र
मात्तस्यदंडोपिस्यात्क्रमादुक्तः सा क्षेपेन्यंगसंयुक्तमिति। न्यगंअसत्यमवद्यं भगिन्यादिगमनंतद्युक्त
मस्लीलंसुरायोमात्यादिमहापातकाद्याक्रोशयुक्तंवचनंतीव्रं। तत्रनिष्ठुराक्रोशसवर्णविषयदंडमाह। स
२॥ निष्ठुरंक्षेपमस्लीलंन्यंगसंयुतंपतनीपैरुषाक्रोशौसंग्रामदुर्मनाशिण इतितत्रधिक्शूरर्वज्ञात्वमित्यादि सिक्षेप

CC-0 Dharmartha Trust Jaki. Ameedagom Vadyka Bharata Initiative

त्यासत्यान्यथास्तोत्रैसूनांगेदिपरोगिणं। क्षेपंकुरोतिचेंदंडः पाणनर्धत्रयोदशान्न्यूनांगाः करचरणादि
विकलाः न्यूनेंद्रियाः नेत्रश्रोत्रादिरहितारोगिणं दुष्टधर्मपुत्रतपस्तेषांसत्येनसत्येन अन्यथास्तोत्रेणच
निंदार्थयास्तुत्यापत्रने त्रपुगहीनएवंधऊचरतेतत्सत्यंपत्रपुनश्चदुष्टस्थानेवोधइत्युच्यते। तद सत्यंपत्र
विस्तृतक्रितिरेवदर्शनाप स्त्रमसात्फच्यते। तदन्यथास्तोत्रंएवंविधांतथ्यनापिवुवन्दप्पादंडंकार्षापाण
वरमितिपन्मनुवचनंतदपिदुर्वृत्तवर्ग्गविषयं। परापुनः पुत्रादयोमात्रादीछयंतितदाशतंदंडनीपाइति
तेनैवोक्तं। मातरंपितरंजायांभ्रातरंस्वसुतंगुरुं। आक्रोशतःपंछतंदाप्यः पंथानंवाददद्रुतेरिति। एतच्चसा
पराधेषुमात्रादिषुगुरुषुनिरापराधायांचजपायांदुष्टव्यं। अस्त्रीलाक्षेपेदंडमाह॥ अग्निगंतास्मिन्नगि
नांमातरंवातवेति ह॥ शपंतंदापयेद्राजापंचविंशतिकंदमं। त्वदीयोभगिनींमातरंवाग्निगंतास्मीतिशप
तमन्यंतज्जायामग्निगंतेत्येवंशपतंराजापंचविंशतिकंपाणनंपंचाधिकाविंशतिपासिन्दंडेसतथोक्तः दंडमंदाप
येत्। एवंसमानगुणेषुदंडप्रतिपादपितुमाह। अर्धोधमेषुद्विगुणः परस्त्रीषु

१३५

१३५॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रमेषु च। अधमे ध्यासे त्रपेक्षया न्यूनवत्तादिकेषु अर्धो दंडः पूर्ववाक्ये पंचविंशतेः प्रकृतत्वात्तदपेक्षया अ
र्धः सार्द्धद्वादशपणात्मको द्रव्यः परत्रार्यासु पुनर्विशेषेण द्विगुणः पंचविंशत्यपेक्षया पंचाशत्पणात्मको द्र
व्यः तथा त्रमेषु च स्वापेक्षया अधिकऋतिवृत्तेषु दंडः पंचाशत्पणात्मक एव वर्णानां मूर्धावसिक्तादीनां च प
रस्परापेक्षया दंडकल्पनामाह॥ दंडप्रणयनं कार्यं वर्णजात्युत्तराधरैः वर्णा ब्राह्मणादयः। जातयो मूर्धावसि
क्ताद्याः तासां च जातयः। उत्तराश्चाधराश्च उत्तराधराः वर्णजातयश्च ते उत्तराधराश्च वर्णजात्युत्तराधरा
स्तैर्वर्णजात्युत्तराधरैः परस्परापेक्षया प्रमाणं दंडस्य प्रणयनं प्रकर्षेण नयनमूहनं वेदितव्यं। तच्च दंडक
ल्पनं उत्तराधरैरिति विशेषोपादानादुत्तराधरभावापेक्षया एव कर्तव्यमित्यवगम्यते। उत्तराधराश्च यथा
मूर्धावसिक्तं ब्राह्मणहीनं क्षत्रियादुत्तमं उच्चा कस्य ब्राह्मणः क्षत्रियापेक्षया निमित्तात्पंचाशत्पणदंडात्किंचि
दधिकं पंचसप्तत्यात्मकं दंडमर्हति। क्षत्रियोपि तिमात्रस्य ब्राह्मणापेक्षया निमित्ताच्च त्रदंडादूनपंच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्पतिमेव दंडं मूर्द्धावसिक्तोपि तिमात्कुरुपतमेव दंडमेवमर्हति। मूर्द्धावसिक्तावयोः परस्परा क्षेपे ब्राह्म
क्षत्रिययोः परस्परं क्रोशनिमित्तिकौ यथाक्रमेण दंडौ वेदितव्यौ। एवमन्यत्राप्यूहनीयं। एवं सर्ववर्णविषये दं
मन्निधापवर्णानामेव प्रतिलोमानुलोमाक्षेपे दंडमाह। प्रतिलोम्यपवादेषु द्विगुणत्रिगुणादमाः वर्णानामान
लोमनतस्मादर्धार्धं हनितः। अपवादा अधिक्षेपाः प्रतिलोम्यनापवादाः प्रतिलोम्यापवादास्तेषु ब्राह्मणक्रो
शकारिणः क्षत्रियवैश्ययोर्यथाक्रमेण पूर्ववाक्यद्विगुणपदोपरत्रपंचाशत्पणापेक्षया द्विगुणाः शतपणमा
स्त्रिगुणः सार्धशतपणं दंडावेदितव्याः शूद्रस्य ब्राह्मणक्रोशतो ऽनंजिह्वाछेदनं वा त्रवतो यथाहमनुश
तं ब्राह्मणमात्कुरुपक्षत्रियो दंडमार्हति। वैश्योप्यर्द्धशतं चैव शूद्रस्तु वध्यमर्हतीति विट्शूद्रयोरपि क्ष
त्रियादनंतरैकांतरयोस्तुल्यन्यायतेयाशतमध्यर्द्धशतं च यथाक्रमेण क्षत्रियाक्रोशे वेदितव्यं। शूद्रस्या
च वैश्याक्रोशे शतं अनुलोम्यनंतरवर्णानां क्षत्रविट्शूद्राणां वा ब्राह्मणेनाक्रोशे कृते तस्माद्ब्राह्मणक्रोशानि

136

१३६॥
१३७॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मित्राष्टतपरिमिताक्षत्रदंडात्प्रतिवर्षमर्धस्यार्धस्य हानिं कृत्वा वशिष्टं पंचाशत्पंचविंशत्पर्द्धत्रयोदशपाणात
क्रमेण ब्राह्मणे दंडनीयः तदुक्तं मनुना। पंचाशतो ब्राह्मणो दंडः क्षत्रियस्यात्रिशंसनैः। वैश्यस्यार्द्धं पंच
शच्छूद्रे द्वादशको दम इति। क्षत्रियेण वैश्ये शूद्रे वा कुरुष्वयाक्रमेण पंचाशत्पंचविंशति क्रोदमो वैश्यस्य शूद्रात्क्रो
शेपंचाशदित्यूहनीयं। ब्राह्मणराजन्यवत्क्षत्रियवैश्ययोरिति गौतमस्मरणात्। विट्शूद्रयोरेवमेव स्वजा
तिप्रतितत्वत इति मनुस्मरणात्। पुनर्निष्ठुराक्षेपमधिकृत्याह। वहगोवानेत्रसक्तौ विनाशो वाचकेदमः
शत्यस्तदर्धिकः पादनासाकर्णाकरादिषु वाक्ष्दानां प्रत्यकं विनाशे वाच्चिके वाचप्रतिपादितेतव वाहच्छि
न्नश्चात्येवं नृपदंडस्यत्यः शतपरिमितो दंडो वेदितव्यः पादनासादिषु आदिग्रहणात्स्फिगादिषु वाचको विना
शे तदर्धिकः तस्य शतस्यार्धं तदर्धं तस्यास्तीति तदर्धिकः पंचाशत्पणिको दंडो वेदितव्यः किंचाग्राशक्तस्त
कृच्छ्रेनैव दंडनीयः पाणं दशातथा शक्तः पतिचुवं दाप्यः क्षेमायतस्य तुयः पुनः ज्वारादिना क्षीणशक्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्कृत्वा बाह्वाद्यंगं भंगं करोमीत्यथ दापयत्यसौ दशपाणान्दंडनाय: यदुन: समर्थ: स्त्रीणां रात्रिं पूर्ववद्दापयत्यसौ पूर्वोक्त
शतादिदंडोत्तरकालं तस्मात्शत्रुस्य क्षेमार्थं प्रतिभुवं दापनार्थं: तावत्क्रोशे दंडमाह: पतनीपक्षे तेषे दंडे मध्य
मसाहस: उपपातकमुक्तं दाप्य: प्रथमसाहसं पातित्यहेतुर्ब्रह्महत्यादिर्निर्वर्णिनामा क्षेपे मध्यमसाहसो दंड
उपपातकसंबंधे पुनर्गोघ्नस्य मसात्येवमादिनूपे प्रथमसाहसं दंडनाय: किंच त्रैविद्यन्नपदेवानां क्षेमे उत्तमसाहस
मध्यमो जातिपूगानां प्रथमो ग्रामदेशयो: त्रैविद्यावेदत्रयसंपन्नास्तेषां राज्ञो देवानां च क्षेपे उत्तमसाहसो दंड: ग्रा
देशयो: प्रत्येकमा क्षेपे प्रथमसाहसो दंडो वेदितव्य इति। इति वाक्पारुष्यं नाम विवादप्रकरणं। दंडपारुष्यसंप्रति
प्रस्तुते तत्सूत्रपाठारंभेणोक्तं। परस्य वधबंधद्रोहहस्तपादायुधादिभिः अस्मादिभिश्चोपघातो दंडपारुष्य उच्य
त इति। परगात्रेषु स्थावरजंगमात्मकेषु द्वेषु हस्तपादायुधैः आदिग्रहणात्तरवाणादिभिर्यो भिद्रोहहि
सनं दुःखोत्पादनं तथा। अस्मना आदिग्रहणाद्दुजः पंकपुरीषाद्यैश्च उपघातः संस्पर्शनरूपमनो दुःखोत्
पादनं तद्दुभयं दंडपारुष्यं दंडयतेऽनेनेति दंडो दंडस्तेन पारुष्यं विरूपीकरणं जंगमादेर्द्रव्यस्य तद्दंडपारुष्य
तस्य चावगारणादिकरणभेदेन त्रैविध्यमभिधापहीनमध्यमोत्तमद्रव्यरूपकर्मत्रैविध्यात्पुनस्त्रैविध्यं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैवोक्तो। तस्यापि दुष्टत्वैविध्यं हीनमध्योत्तमक्रमात् अवगोराणां निःसंगपातनं सतदर्शनैः हीनमध्योत्तमानां
तुद्व्याद्व्यासमतिक्रमात्। अत्रैव वसदहसाव्याहुः सूत्रकंटकशोधन इति निसंगपातनं निःशंकप्रहरणं। त्री
णयेव साहसानि त्रिः प्रकाराणयेव साहसक्रतानि दंडपारुष्याणीत्यर्थः तथा वा दंडपारुष्यपारुष्ययोरपि द्वयो
प्रवृत्तकलहयोर्मध्येपक्षमते नस्य दंडाभावः किंतु पूज्यएव। तथा पूर्वकलहप्रवृत्तस्य दंडगुरुत्वं। कलहव
द्वैरानुसंधानुरेव दंडभाक्। तथा द्वयोरपराधविशेषापरिज्ञाने दंडः समः तथाश्चपचिदिभिः रापाणामि
पराधेकृते सज्जाता एव दंडदापने धिकारिणः तेषामशक्यत्वात् व्यराजाघातपदेवनार्थं गन्हीयादित्येवं पंच
प्रकारा विधयनैवोक्ताः विधिः पंचविधस्तूक्तएतपारुष्ये सतिसंरंभ्यादुत्पन्नेक्रुद्धयोः सामन
त्रयः क्षमते दंडभाग्पानिवर्तते। पूर्वमाक्षारपेद्यस्तनियज्ञं स्यात्स दोषभाक्पश्चाद्यः सोप्यसत्कारपूर्वं
तुविनयोगुरुः द्वयोरापन्नयोस्तुल्यमनुवध्नातिपः पुनः सतयोर्दंडमाप्नोतिपूर्वो वायदिवतरः पारु
ष्यदोषात्रतयोः पुरुषपसंप्रवृत्तयोः विशेषश्चेन्नतत्क्षेतविनयः स्यात्समस्तयोः श्वपाकपंडचंडाल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यंगेषु वधवत्रिषु। हस्तिपवृत्य दासेषु गुर्वाचार्यातगेषु च। मर्यादातिक्रमे सद्योघातवानुशासनं। पमे
वह्यतिवर्तेरन्नेनेसंतेजनंनरषु। सएवविननंकुर्यान्नतद्दिनपचादुपः मला ह्येतेमनुष्याणांधनमेषांम
लात्मके। अतस्तान्वघातयेद्राजोनार्थदंडेनदंडयेदिति। एवंभूतदंडपारुष्यनिर्णयपूर्वकत्वादंडपुरा
यनस्यतत्स्वरूपंसंदेहनिरासपहेतुमाह। असाक्षिकेहतेचिह्नैर्युक्तिभिश्चागमेनच। दुष्टव्यावहारस्त
कूटचिह्नकृतेनयात्पदाकश्चिद्दुष्टस्य हमनेनाहत इतिरेजेनिवेदयति। तदाचिह्नैर्व्रणादिभिः स्वरूपग।
तैर्लिंगयुक्तयकारणपुपाजनपर्यालोचनात्मिकपाअगमेनजनप्रवादेनचशब्दैर्दिव्यनवाकूटचिह्नकृ
त्स्नेत्वावनानयात्सरीक्षाकार्या। एवंनिश्चितिसाधनविशेषेपाणदंडविशेषमाह। नस्मपंकरजस्पर्शे दंडोदं
शपाणःस्मृतः अमेध्यपाश्चिनिष्ठ्यूतस्पर्शनेद्विगुणस्ततः। समेष्वेवंपरस्त्रीषु द्विगुणास्तु त्रमेवच। हीन
ब्रह्मरमोमहमदादिभिरदंडनं। नस्मनापंकेनरोगेनावायः परस्पर्शपत्यस्यादशपाणदोष्यः अमेध्यमि
तिअश्रुश्लेष्मनखकेशकलविण्मूत्रमुत्रोच्छष्टादिपंचगृह्यते। पाश्चिःपादस्यपाश्चिमोभागः निष्ठ्यूतमु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खनिः सारितेडालैतैः स्पर्शनेततः पूर्वादशपाणाद्द्विगुणेविंशतिपाणो दंडो वेदितव्यः पुरीषादिस्पर्शनेपुन
कात्यायनेनविशेष उक्तः छर्दिमूत्रपुरीषाद्यैरापाद्यः सचतुर्गुणः षड्गुणकायमध्येस्पाद्वृद्धित्वष्टगुणः स्मृतइति
आदिग्रहणाद्हसाश्रुक्षारक्षाद्यादयोगृह्यते। एवभूतः पूर्वोक्तो दंडः सवर्णविषयेद्रष्टव्यः परस्त्रीयासुचविशे
षेण तथोत्तमेषुस्वापेक्षया अधिकश्रुतवत्तेषुपूर्वोक्तदशपाणाद्विंशतिपाणाश्चदंडाद्द्विगुणेवेदितव्यः हीनेषुस्व
पेक्षयान्यूनश्चतादिषुपूर्वोक्तस्यार्धदमः पंचपाणादशपाणश्चवेदितव्यः मोहाच्चित्तवैकल्यंमदोमद्यपानजन्यैव
स्थाविशेषः आदिग्रहणात्ग्रहावेशादिकं एतैर्पक्तेन नस्यादिभिः स्पर्शनेकृतेपदंडोनकर्तव्यः प्रतिलोम्यापराधे
दंडमाह। विप्रपीडाकरंछेद्यमंगमब्राह्मणस्यतु। उद्वेगेप्रथमोदंडः स्पर्शनेतुतदर्धिकः। ब्राह्मणानांपीडाकर
मब्राह्मणस्यक्षत्रियादेर्यदंगंकरचरणादिकंतच्छेत्तव्यं क्षत्रियो वैश्यपोरपिपीडांकुर्वतः मृदुस्यांगछेदनमे
मेव। येनकेनचिदंगेनहिंस्याच्छ्रेयांसमंत्यजः। छेत्तव्यंतत्तदेवास्यतन्मनोरनुशासनमिति द्विजातिमा
त्रापराधे मृदुस्यांगछेदनविधानाद्वैश्यस्याधिक्षत्रियापकारिणोपमेवदंडस्तुल्यन्यायत्वात् उद्वेगेवध

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्थमुद्यते शस्त्रादिक्षेपे प्रथमः साहसो वेदितव्यः शूद्रस्य पुनस्तद्रोणे हस्तादिछेदनमेव। पाणिमुद्यम्य दंडं वा पाणि
छेदनमंतातिमनुस्मरणात् उद्योगार्थं शस्त्रादिस्पर्शनेतु तदर्धकः। प्रथमसाहसादर्धदंडो वेदितव्यः। तस्मा
दिसंस्पर्शे पुनः क्षत्रियवैश्ययोः प्रातिलोम्यापवादे षोडशगुणं त्रिगुणं दमाइतिवाक्यात् रुष्यन्योपनकल्याभू
द्रस्य तत्रापि हस्तछेद एव। अवनिष्ठीवतोर्दंपादावोष्ठछेदपेन्नपः। एवमूत्रपतामेढ्रभवशार्धपतागुदमितिमनुस्मृ
रणात्। एवं प्रातिलोम्यापराधे दंडमन्निधापपुनः सजातिमधिकृत्याह। उद्रोणे हस्तपादे तु दशविंशतिकौ दमौ
परस्परं तु सर्वेषां शस्त्रे मध्यमसाहसं। हस्तपादे वाताडनार्थमुद्रोणे पथा क्रमं दशपणे विंशतिपणश्च दंडो वे
दितव्यः परस्परवधार्थं शस्त्रे उद्रोणे सर्वेषां वर्णानां मध्यमसाहसं दंडः। किंच। पादकेशांशुकवेराछनं चनेष्वपणा
न्दशापीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासे शतं दमः। पादकेशवस्त्रकरणमन्यतमं गृहीत्वा पः उदकुंचति अस्मादशपणं
दंडः पीडाचाकर्षश्चांशुकावेष्टश्च पादाध्यासश्च पीडाकर्षांशुकावेष्टपादाध्यासं तस्मिन्समुच्चिते शतं द
ण्डः एतदुक्तं भवति। अंशुकेनावेष्ट्य गाढमापीड्याकृष्य चपः पादे न घटपतितं शतपणं दमयेदिति किंच। शाणि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनविनाकर्वन्दुःखंकाष्ठादिभिर्नरः। द्वात्रिंशतंपणंदंड्योद्विगुणंदर्शनेस्रजः यःपुनःशोणितंयथान दृश्यतेम्
दुताडनंकाष्ठाल्लोष्ठादिभिःकरोत्यसौ द्वात्रिंशतंपणंदंड्यः पदापुनर्गाढताडनेनलोहितंदृश्यते। तदाद्वात्रि
शतोद्विगुणंचतुःषष्टिपणंदंडनीयः त्वङ्मांसदेकइति। किंच। करपाददंतोऽङ्गेछेदनेकर्णनासयोःमध्यादंडोक
णदेदेमरतकल्पहतेतथा। करपाददंतस्यपृतेकेंगकर्णनासस्यप्रत्येकंछेदनेमूलवृणस्यादेदेनमरतकल्पाप
थाचेवति। तथाहतेताडितेमध्यमसाहसोवेदितव्यः अनुबंधादिनाविषयस्यसाम्यमात्रोपादनीयं। किंचाचे
ष्टाभोजनवाग्रोधेनेत्रादिपृतिच्छेदनेकंधरावाहुसक्थ्यूचच्छंगेमध्यमसाहसःगमनच्छोजनेभाषणनिरो
धेनेत्रस्यत्यादिग्रहणजिह्वापाश्चपृतिच्छेदकंधारागीवावेहुःप्रसिद्धः सक्थिऊरुस्तेषांप्रत्येकंभंजनेमध्यमसा
हसोदंडः। अपिच। एकंघृतांवहनंतुपथाक्रद्विगुणोदमः पदापुनर्बहवोमिलिताएकस्यांगभंगादिकंकुर्वंतितदापास्मि
न्पास्मिन्नपराधेपोपोऽक्रदंडऽक्रस्तत्रतत्रतस्माद्विगुणोदंडः प्रत्येकंवेदितव्यः अतिक्रूरत्वात्तेषांप्रतिलोम्यानुलो
म्यापराधयोरप्येतस्यैवसर्वत्रविषयेनिहितस्यदंडजातस्यवाक्यात्क्रमेणहानिंवृद्धिंचकल्पयेत्। वाक्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रुष्येयएवोक्ताः प्रतिलोमानुलोमतः तएव दंडाःपा रुष्येदाप्या राज्ञायथाक्रममितिमनुस्मरणात् किंच। कलहा।
पदूनं देयं दंडश्चदिगुणस्ततः कलहेवर्त्तमानेपद्यनायेहतंतत्तेनपूत्पर्यणीयं। अपहृतद्रव्यादिगुणश्चापहारनि
मित्तो दंडोदयेः किंच। दुःखमुत्पादयेद्यस्तुससमच्छन्नं व्ययं। दाप्योदंडश्चपापस्मिन्कलहेसमुदाहृतः योप
स्यताडनादिनादुःखंसमुत्पादयेत्सतस्य आवृणरोपाणदोषधार्थंपथ्यार्थंचपोव्ययः क्रियतेतद्दद्यात्। सम
छामंव्रणरोपाणंयस्मिन्कलहेपादंडस्तंचदद्यान्नसमुच्छानद्रव्यमात्रंपरगात्रान्निर्द्रोहदंडमुत्क्रामतेरंव।
हिरंगार्थंनाशेदंडमाह। अग्निघातेतथाछेदेनेदकुड्यावपातने। पणान्दाप्यःपंचदशविंशतितद्रूपंतथा। मुद्ग
रादिनाकुड्यस्याग्निघातेविदारणेद्वैधीकरणेचयथाक्रमंपंचपणेदशपणेविंशतिपणश्चदंडोवेदितव्यः अव
पातनेपुनःकुड्यस्यैतत्रयोदंडाः समुच्चितानाद्याः पुनःकुड्यसंपादनार्थंच धनंस्वामिनदेयात्। अपि च
दुःखोत्पादिगृहद्रव्यंक्षिपुनःप्रहराणंतथा। षोडशाघापणान्दाप्योद्वितीयामध्यमंदमं। परगृहदुःखजनक
कंटकादिद्रव्यंप्रक्षिपनाषोडशपणान्दंडः प्राणंदरंपुनर्विषचूर्णादिकंप्रक्षिपन्मध्यमसाहसंदंडः पश्चाभि

CC-0 Dharmarma Trust U&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वौहे दंडमाह। दः खेचशोणितोत्पादे शारवांगछेदने तथा दंडः क्षुद्रपशूनांतु द्विपाणप्रच्रुतिक्रमात् क्षुद्राणांपशू
नामजाविकहराणांप्रयाणांतु अनेनदुःखोत्पादने अस्रक्स्रावणे शारवाछेदने शारवाशब्देनचपुरागसं
चाराहितमंगादिकं लक्ष्यते। अंगानिकरचरणप्रच्रुतिनिशारवाचांगंचशारवांगं तस्यछेदने द्विपाणप्रच्रुतिदंड
द्विपाणीपस्यदंडस्यसद्विपाणः द्विपाणःप्रच्रुतिरादिर्यस्यदंडगणस्यासौद्विपाणप्रच्रुतिः सचदंडपाणिष्टि
पराणश्चनुष्पाणः षट्पाणेऽष्टपाण इत्येवंरूपोनपुनर्द्विपाणस्त्रिपाणश्चतुष्पाणः पंचपाण इतिकथमितिचेत्
उच्यते। अपराधंगरुत्वान्नावत्प्रथमदंडाद्गुरुतरमुपरितनंदंडत्रितयमनगम्यते। तत्रचाश्रुतत्रित्वादि
संख्याश्रुपाणाद्दूरंश्रुताद्विसंख्यायाएवाभ्यासाश्रवणेनगुरुत्वसंपादनिमितिनिरवद्यं। किंचालिंगस्यछे
दनेमरणेमध्यमोमूल्यमेवचामहापशूनामेतेषुस्थानेषुद्विगुणादयः तेषांक्षुद्रपशूनांलिंगछेसदनेमा
रणेवमध्यमसाहसोदंडः स्वामिनेचमूल्यंदद्यात्महापशूनांपनर्गोगतावाजिप्रच्रुतीनामेतेषुस्थाने
षुताडनलोहितस्रावणादिनिमित्तेषुपूर्वोक्तादंडाद्द्विगुणोदंडोवेदितव्यः स्थावरान्निर्द्वौहे दंडमाह।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रदोहि साखिनांशाखास्कंधसर्वविदारणे। उपजीव्य द्रुमाणां च विशतेर्द्विगुणो दमः। प्ररोहाअंकुरास्तद्वत्
शाखाप्ररोहिणयाछिन्नाः पुनरुप्तः प्रतिकांडप्ररोहतिताः शाखायेषां वदादीनां तेप्ररोहाविनस्तेषांशा
खाछेदनेपतामूलशाखानिर्गच्छतिसस्कंधः तस्यछेदने समूलवृक्षे देवपयाक्रमं विंशतिपणदंडादार
भ्यपूर्वस्यात्पूर्वस्मादंडादुत्क्रमेत्रैरोद्विगुणः रातदुत्क्रमेत्रवतिविशतिपाणश्चत्वारिंशत्पाणशतिपाणदुत्पते
दंडास्त्रपोयथाक्रमं शाखाछेदनादिष्वपराधेषु भवंतीति अप्ररोहशाखिनामप्युपजीव्य द्रुमाणां आम्रा
दीनां पूर्वेषु स्थानेषु पूर्वोक्तादंडाएव। अनुपजीव्याप्ररोहशाखिषु पुनर्वृक्षेषु कल्पवृक्षे विशेषं पुत्प
ह॥ चैत्यश्मशानसीमासुपुरणपस्थानेसुरालयोजातद्रुमाणां द्विगुणो दमो वृक्षेपिविस्मृतेचैत्यादिषुजात
नां वृक्षाणां शाखाछेदनादिषु पूर्वोक्तादंडाद्विगुणः विस्मृतेचपिप्पलाशादिके द्विगुणो दंडः गुल्मादी
न्पुत्याह॥ गुल्मगुच्छक्षुपलतानां पुष्पतानां औषधिवीरुधां। पूर्वस्मात्तदर्धं दंडः स्थानेषु क्रमेषु कर्तने। गुल्माअ
नतिदीर्घानिविडलतमालत्यादयः गुच्छाश्चवार्ताकुपाअसस्तत्पुष्पाः कुरंटकादयः। क्षुपाः करपीर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दयः सरलप्रयः लतादीर्घयायिन्यो द्रास्तिमुक्तापुष्पतयः प्रतानः कांडपुरोहरिहिताः सरलपायिन्यः शिरा
वपुष्पतयः औषध्यः फलपाकावसानाः शालिपुष्पतयः वीरुधः क्षिप्ताच्छपिपाविविधं पुरोहंतिगुडचापुष्पत
यः एतेषां पूर्वोक्तेषु विकर्तनेछेदनादिषु पूर्वोक्तो दंडो दर्धो दंडो वेदितव्यः इति दंडपारुष्यप्रकरणं। संप्रतं साहसं
नामविवादपदं व्याचिख्यासुस्तल्लक्षणं तावदाह। सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात्साहसं स्मृतं। सामान्यस्य साधार
णस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाद्विशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसं स्मृतं कुतः प्रसभहरण
त्प्रसह्य हरणात्बलावष्टंभेन हरणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदंडजनाक्रोशं चोल्लंघ्य राज
पुरुषेतरजनसमक्षं पत्किं विन्मारणपरदारधर्षणादि कं क्रियते तत्सर्वं साहसमिति साहसलक्षणं
अतः साधारणपरधनापहरणस्यापि च बलावष्टंभेन ह्रियमाणत्वात्साहसत्वमिति नारदेनापि साह
सस्य स्वरूपं विवृतं। साहसं क्रियते कर्म यत्किंचिद्बलदर्पितैः तत्साहसमिति प्रोक्तं सहावलमिहोच्यते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इति। तदिदं साहसं चैर्यवाग्दंडपारुष्यास्त्रसंग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पवशं नोपाधिता निधत इति दंडातिरेकार्थं प्रयोग
निधानं। तस्य च दंडवैचित्र्यप्रदिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यं निधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतं। तत्पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं
प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमं चेति शास्त्रेषु तस्यात्र लक्षणं पृथक्। फलमूलादकादीनां क्षेत्रोपकरणं। स्यच्च। नंगा क्षेपोप
मर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतं। वासःपश्वन्नपन्नानागृहोपकरणस्य च॥ एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतं। व्यापा
दो विषशस्त्राद्यैः परदारातिमर्शनं। प्राणैरपरोधिपघात्यदुक्तमुत्तमसाहसं। तस्य दंडः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः
मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैः दृष्टः पंचशतावरः। उत्तमे साहसे दंडः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरानिर्वासनं करे। तदंगषे
दइत्यक्तो दंडः उत्तमसाहसइति। वधादयश्चापराधतारतम्यदुत्तमसाहसे समस्ताव्यस्तावाज्ञाज्ञाः तत्र परद्रव्या
पराणस्तुपे साहसे दंडमाह॥ तन्मूल्याद्द्विगुणो दंडो निह्नवे च चतुर्गुणः। तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्यात्तु द्विगुणो दमः यः पु
नः साहसं कृत्वा न हंकवीनिदनुते तस्य मूल्यं चतुर्गुणो तस्यापहृतद्रव्यस्य दंडो भवति। एतस्मादेव विशेषदंडवि
धाद्भातपूर्वमा साहसादिसामान्यदंडविधानमपहारद्रव्यव्यतिरिक्तविषयं गमते। साहसिकस्य पुत्रोऽपि तारपु
त्याह। यः साहसं कारयति स दाप्यो द्विगुणं दमं एवमत्कारं दाता कार्यस्य चतुर्गुणं। यस्तु साहसं कुर्वित्येवं वाचि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वकारयत्यसौसाहसिकदंडाद्द्विगुणंदापयः यः पुनः अहंतुभ्यंधनंदास्यामित्वंकुर्वित्येवमुक्त्वासाहसंकारयतिस
तुगुणंदंडोदापयः अनुबंधाति शयात्साहसिकविशेषमाह॥ आर्थ्यो क्रोशातिक्रमक्लृप्त चान्नार्यापुरुषारदः संदिष्ट
स्यापुरुषदाताचसमुद्रगृहनदक्लृप्तसामंतुकुलादीनामपकारस्यकारकः पंचाशापणिदंडएवामितिविनिश्चयः आर्थ्यास
र्थ्यार्हस्यावापीदेरादेपमाज्ञातिक्रमंचयः करोतिपश्चान्नान्नार्याताडयतितथासंदिष्टस्यप्रतिश्रुतस्यर्थस्यापु
दाताचपश्चमुद्रितंगृहमध्वाटपतितथास्वगृहक्षेत्रादिसंसक्तगृहक्षेत्रस्वामिनांकुलिकानांस्वकुलाद्वानां
आदिग्रहणात्स्वग्राम्यस्वदेशापानांचपापकर्तातेसर्वेपचस्मृत्या॥ परिमितेनदंडेनदंडनायह॥ किंच॥ स्वछंद
विधवागामाविक्रुष्टेनान्निधावकः अकारणेचपिक्रोशाचंडालश्चोत्तमाब्स्यशन्। मूदुः पुव्रजितानांचदै
वपित्र्येचनाडकः अपुत्रंशमयंकुर्वन्नयोग्ययोग्यकर्मकृत्। वृषदस्युद्रपभूनांचपुंस्त्वस्यप्रतिघातकृतास
धारणस्यापलापीद्रासीगर्भविनाशः स्वेछपविधवांगछतिचौरादिभयकुलैर्विक्लृप्तः शक्तोपिनान्निध
वतिपश्चवयाक्रोशंकरोति। यश्चांडालोब्राह्मणादन्यशतियश्चमूदुपुव्रजितान्दीक्षांवरादीनदेवपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रैवर्णिकमणि नोजपतिपश्चायुक्तं मातरं गृहीष्यामीतिशपथं करोति। तथा अपोग्यएवभूद्रादिर्योग्यकर्माध्ययन
नादिकरोति। तथा अयोग्यएवभूद्रादिर्योग्यकर्माध्ययनादिकरोति। वृक्षावल्लीवर्द्धः क्षुद्रपशवोजाद्यः ते
षांपुंस्त्वस्यप्रजननशक्तेर्विनाशकः। वृक्षक्षुद्रपशूनामितिपाठेहिंग्वाद्यौषधप्रयोगेणावृक्षादः फलपुष्पनो
नांपातापितासासाधारणद्रव्यस्यवंचकः। दासीगर्भस्यपातिपिता। येचपित्रादयोअपतिताएवसंतः अन्योन्यंत्य
जंतितेसर्वेप्रत्यकंपाणशतंदंडार्हाभवंति॥ इतिसाहसप्रकरणं साहसप्रसंगात्तत्सदृशापराधेषुतेजकादानो
दंडमाह। वसानस्त्रीन्याणान्दद्यान्नेजकस्तुपरंमुक्। विक्रयावक्रयाधानपाचितेषुपाणदशनिजकोवस्त्र
स्यधावकः सपदिनिमेजनार्थंसमर्पितानिवासांसिस्वयमाच्छादयतितदासौपाणत्रयंदद्यः पुनः स्तादि
विक्रीणीतेअवक्रयंवाकरोतिएतावत्कालमुपयोगार्थंवस्त्रंदीयतेमह्यंचयुष्माभिरेतावद्धनंदेयमितिएवं
नाटकंपाददातिआधित्वंवानपतिस्वहृद्रोवापाचितंददातिअसौप्रत्यपराधंदशपाणंदंडनीयः तानिवस्त्रा
ण्यस्यशाल्मलफकेशालनीपानिनपाषाणेननव्यत्पासनरपानिनचस्वगृहेवासपितव्यानरतस्यादंडा
शाल्मलफलकेशेणनिड्याहासंसिनेजकः नचवासांसिवासांसिनिर्हरेन्नचवासयेदिति। मनुस्मरणं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्। पदापुनस्तानिपुमा दान्नाशयतितदानारदोक्तद्रष्टव्यं। मूलाष्टभागोहीयेतेसक्रद्धौतस्यवासस्तः द्विपाद
स्त्रिसतीयांचतुर्द्धौतेर्द्धमेवच। अर्द्धहानयांतुपरतः पादीशावचपक्रमात्। एवदशाणदशंजीर्णेजीर्णस्यानियम
दसपइति। अष्टपाणक्रीतस्यसक्रद्धौतस्यवस्त्रस्यनाशितस्यअष्टमभागोनंसप्रपाणमूल्यंदेयं। द्विर्धौतस्यतुप
दोनंषाणद्वयोनंत्रिर्द्धौतस्यतुपुनस्तृतीयांशन्यूनंचतुर्धौतस्यार्धंपाणचतुष्टयंदेयं। ततः परंप्रतिनिर्मोजनंपाद
पचयेनावशिष्टंमूल्यंदेयं। यावज्जीर्णेजीर्णस्यपुनर्नाशितस्यइच्छातोमूल्यदानं। पितापुत्राविरोधेतुसाक्षिणा
त्रिपाणेदमः अंतरेचतयोर्यः स्यातस्याप्यष्टगुणोदमः। सपौणववादेपाणदानेप्रतिनृपतिर्भवतिअसौचकारात्तपोयः कलहंव
र्वयतिसोपित्रिपाणदष्टगुणंचतुर्विंशतिपाणान्दंडनीयः दंपत्यादिक्षयमेवदंडानुसरणीयः। तुलाशासनमानानांकूट
कृतानांकस्यचा एतन्निश्चयमवहर्त्तायसदाप्यादंडमुत्तमं। तुलातोलनदंडः। शासनंपूर्वोक्तो। मानपुस्तुद्रोणादि। नाणि
कंमुद्राचिह्नितं द्रम्मनिष्कादिएतेषांयः कूटकृत्। देशप्रसिद्धपरिमाणदन्यथान्यूनत्वमाधिक्यंवा द्रम्मादेरप्यव्यव
हारिकमुद्रितत्वंवाताम्रादिगर्भत्वंवाकरोतियश्चैतैः कुटैः जीवनमपिव्यवहरतितावुभौप्रत्येकमुत्तमसाहसंदंडनी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यै। नाणकपरीक्षिणं प्रत्याह॥ अकूटं कूटकं कृते कूटं पश्चाप्यकूटकं। सानाणकपरीक्षा तु द्रव्यमुत्तमसाहसं। पपुनना
णकपरीक्षीता मादिगन्नमेव द्रम्मादिकं सम्यगीतिवृत्ते सम्यं चेवाकूटकमिति असावुत्तमसाहसं दंडः चिकित्सकं
प्रत्याह॥ त्रिषड्भिर्व्याचरन्प्राप्तस्तिर्यक्षु प्रथमं दमं। मानुषेमध्यमं राजमानुषेवुत्तमं दमं॥ यः पुनस्त्रिषड्भिर्व्या
आपूर्वं दानत्रिज्ञएवर्जावनार्थं चिकित्सितज्ञो हमितिर्यङ्मनुष्यराजपुरुषेषु चिकित्सामचरति असौ यथाक्रमं
प्रथममध्यमोत्तमसाहसं दंडनीयः। तत्रापि तिर्यगादिषु मूल्यविशेषेण धर्मविशेषेण वार्तविशेषेण राजपुरु
सत्रिविशेषेण दंडस्य गुरुलघुत्वं कल्पनीयः। अचर्ध्यं पश्चविद्धातिवध्यं पश्चपुमुंचति। अप्राप्तव्यवहारं च
सदाप्योदममुत्तमं। यः पुनर्वधिनानर्हमनपराधिनं राजाज्ञयाविना वध्नाति पश्चवध्यं व्यवहारार्थमाहूतमनिव
तव्यवहारं चोत्सृजत्यसावुत्तमसाहसं दाप्यः। मानेनतुलया वापि यो शमष्टमकं हरेत् दंडं सदाप्यो द्विशतं व
द्वौ हानौ च कल्पितं। यः पुनर्वीक्रयाद्विकापि सादेः पण्यस्याष्टमभंशं कूटमानेन कूटतुलया न्यूनया वोपहरति
असौ पणानां द्विशतं दंडनीयः। अपहृतस्य पुनर्द्रव्यस्य द्वौ हानौ च दंडस्यापि वहिर्हानौ कल्प्ये॥ नेषजस्ने

१४५

१४४॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हलवाणगंधधान्यगुडादिषुपुष्पेषुप्रक्षेपन्हानंपापाण्डाप्यस्तकेषोडशभेषजमौषधद्रव्यंस्नेहो घृतादिर्बोधद्रव्यमुशीरादि॥आदिशब्दा
हिंगुमरीचादि। एतेष्वसारद्रव्यंविक्रयार्थंमिश्रपतःषोडसपाणोदंडः किंच। मद्यचर्म्मणिसूत्रायः कार्ष्टवल्कलदाससंग्रजातौजातिकरणे
विक्रयाष्टगुणेदमः। नविदेतवहमूल्याजातिर्यस्मिन्मद्यमीदिकेतदजातितास्मिन्नजातिकरणेविक्रयार्थंगंधवर्णसांतरसेवारणेनवहमू र
ल्यजातीयसादृश्यसंपादनेयथामल्लिकामोदसंचारणेनमल्लिकायाः सुगंधामलकमितिमार्जारचर्मणिवोणोत्कर्षापादनेनव्याघ्रचर्म
५गु तिस्फटिकमौणवाणितरकरणेनपद्मरागइतिकार्यासिकेसूत्रौणोत्कर्षाधाननेपट्टसूत्रमिति। कार्ष्णोपसेवोणोत्कर्षाधाननेनरजतमितिवि
ल्वेकाष्टेचंदनामोदसंचारणेनचंदनमितिकक्कोलत्वगास्वंलवंगमितिकार्यासिकेवासासिगुणोत्कर्षाधाननेनकौशेयमितिविक्रेय
स्यापादितस्यादृश्यस्यमद्यमीदेःपाणस्याषगुणेदंडोवेदितव्यः। सगुडपरिवर्त्तचसरत्नांडंचकृत्रिमं। आधानेविक्रयंवापिनयतोदं
डकल्पना॥ हानेपाणेतुपंचाशत्पाणात्तुशतमुच्यते। द्विपाणेद्विशतोदंडोमूल्यवृद्धेचवर्द्धमानासुद्रंपिधानंमुद्रनसहवर्त्ततइतिसमुद्रक
रंडकंपरिवर्त्तनाव्यत्यासःषोन्यदेवमुक्तानांपूर्णकरंडकंदर्शयित्वाहस्तलाघवेनान्यदेवस्फटिकानांपूर्णकरंडकंसमर्पयतिय
श्चसारत्नांडंकस्तूरिकादिकंकृत्रिमंकृत्वाविक्रयमधिवानपतितस्यदंडकल्पवक्ष्यमाणोवेदितव्यःकृत्रिमकस्तूरिकादेमूल्य
भूतेपाणेहानेन्यूनेन्यूनपाणमूल्यइतिपावत्तास्मिन्नकृत्रिमेविक्रीतेपंचाशत्पणोदंडः पाणमूल्येपुनःशतं। द्विपाणमूल्येद्विशतदं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुष्टत्वेवमूल्यवृद्धौ दंडवृद्धिरुन्नेपा। वणिजः प्रत्याहः संभूय दुर्वतामर्घसवाधंकरुशिल्पिनां। अर्धस्य द्वासंवृद्धिं वाजानंतो दमभुत्तमं।
राजनिस्तपितार्घस्य द्वासंवृद्धिवाजानंतोपिवाणिजः संभूयमिलित्वाकारुणांरजकादीनांशिल्पिनांचित्रकारादीनांसवाधनंपीड
करंअर्घांतरंलाभंलाभंकुर्वतः पाणसह स्वदंडनीयाः। किंच। संभूयवणिजंपाण्यमनर्घेणोपसंघतंविक्रीणंतावाविहितोदंडउत्त
मसाहसः। पेपुनर्वणिजोमिलित्वादेशांतरादागतंपाण्यमनर्घेणगृहीनमूल्येनप्रार्थयमानाउपरंधयंतिमहार्घेणवाविक्रीणंतेतेष
मत्तमसादसोदंडोविहितोमन्वादिभिः। केनपुनरर्घेणपाणितव्यमित्यतआह। राज्ञानिस्थापितोयोर्घः प्रत्यहंतेनविक्रयः क्रयोवा।
निश्रवोस्तस्माद्वणिजांलाभक्षस्मृतः। राजानिसंनिहितेसतिपरस्तेनार्घः स्थाप्यतेनिरूप्यतेतेनार्घेणप्रतिदिनंक्रयोवाकार्यः विक्र
योवानिर्गतः श्रवोनिश्रवोविशेषस्तस्माद्राजानिरूपितार्घा[illegible]द्वोनिश्रवः सएववणिजांलाभकारीनपुनः स्वछंदपरिकल्पित
रमनुनावार्घकरणेविशेषोदर्शितः। पंचरात्रेपंचरात्रेपक्षेमासेतथागतोकुर्वतश्चैषांप्रत्यक्षमर्घसंस्थापनेनपदुति। किंच। स्व
देशपाप्तेतुशतंवणिक्गृहीतपंचकं। दशकंपारदेशेयः सघक्रयविक्रयी। यः स्वदेशप्राप्तंपाण्यंगृहीत्वायोविक्रीणंतेतेभ्यसौपंचकं
शतंपाणशतेपंचकंलाभंगृह्णीयात्। प्रदेशात्पुनः प्राप्तंपाण्येपाणवाममूल्येदपार्णिलाभंगृह्णीयात्। यस्यपाण्यस्यगृहणंदिवसएव
विक्रयः संपद्यतेयः पुनः कालांतरेविक्रीणंतेतस्यकालोत्कर्षवशाल्लाभोत्कर्षः कल्प्यः एवंचपयार्घेनिरूपितेपाणशतेपंचपा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लाभो भवति तथैवार्घो राज्ञास्वदेशपाण्यविक्रयेस्थापनीयः पारदेशपण्यविक्रयेऽर्घो निरूपणप्रकारमाह। पण्यस्योप
रिसंस्थाप्यव्ययपण्यसमुदयोऽर्घानुग्रहकार्यः क्रेतुर्विक्रेतुरेव च। देशांतरादागतेपण्ये देशांतरगमनप्रत्यागमनचोड
रहाणमुल्कादिरक्षनेपावानुपयुक्तोऽर्थस्तत्वंतमर्थपरिगणाप्यपण्यमूल्येनसहमेलयित्वापयापणशतेदशपणोलाभः स
पघतेः तथाक्रेरविक्रेत्रोरनुग्रहकार्यघोराज्ञास्थापनीयः प्रासंगिकंपरिसमाप्याधिकेनाविक्रीयासंप्रदानंप्रक्रमतेतत्स्वस
पंनारदेनाभिहितं। विक्रीयपण्यंमूल्येनक्रेतुर्पन्नप्रदीयतेविक्रीयासंप्रदानंतद्विवादपदमुच्यतइति। तत्रविक्रेयस्यद्रव्य
स्यचराचरभेदेनद्वैविध्यमभिधायः पुनः षड्विधत्वंतेनैवप्रत्यपादिलोकेस्मिन्द्विविधंपाणिडगमेस्थावरंतथा। षड्विधस
स्यतुबुधैर्दानादानविधिस्मृतः गणिमंतुलिमंमेयंरूपान्रूपतः प्रमेयेति। गणिमंक्रमुकफलादितुलिमंकुंकुमादिमेयंशाल्य
दिक्रियपादोहादिरूपायलक्षितंअतश्चमहिष्यादिरूपतः पाषागनादिश्रियादीद्यामरकतपद्मरागादीत्येतत्षड्विध
स्यापिपण्यविक्रीयासंप्रयच्छतोदंडमाह। गृहीतमूल्यंपतापंक्रतुर्नैवप्रयच्छति। सोदपंतस्यदाप्योसौदिग्लाभंचादिगामते। गृही
तमूल्यंपस्यविक्रेतातन्। गृहीतमूल्यंतघीदिविक्रेतापार्थयमानायस्वदेशवाणिजेक्रेतेनसमर्पयतितद्रूपाण्यथादिक्रयकाल
वहयादिमूल्यंतत्कालांतरेऽल्यमूल्येनैवलभ्यतेतदार्घहासकृतायः ऊदयोवृद्धिः पण्यस्यस्थावरजंगमात्मकस्यतेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सहितंपाण्यंविक्रेताक्रेत्रेदापनीयः। यदामूल्यह्रासकृतः पाण्यस्यादयोनास्तिकिंतुक्रयकालेयावदेवेयतोमूल्यस्येयत्याण्यि
तिप्रतिपन्नेतावदेवतदातत्पाण्यमादायतस्मिन्देशेविक्रीणगेतस्ययोन्नाक्षस्तेनादयोनसहितंद्विकंत्रिकंइत्यादिप्रतिप
दितव्यद्विस्तुपादयेनवासहितंक्रेत्रेकेरवांछावशादापनीयः॥ यथाहनारदः। अर्घश्चेदवहार्येतसोदयंपाण्यमावहेत्।
स्थानिनामेवनियमोदिग्लाभंदिग्विचारिणमितिपदात्वर्घमहत्वेनपाण्यस्यन्यूनभावस्तदातस्मिन्पाण्येवस्वग्रहादि
केपउपभोगस्तदाच्छादनसुरवनिवसनादिरूपोविक्रेतुः तत्सहितंपाण्यमसौदाप्यः। यथाहनारदः विक्रीयपाण्यंमूल्येन
यःक्रेतुर्नप्रयच्छति। स्थावरस्यक्षयंदाप्योजंगमस्यक्रियाफलमितिविक्रेतुरुपभोगक्षयउच्यते। क्रेतःसंबंधित्वेन
क्षणेयमाणत्वाच्चपुनःकुड्यपातसस्यच्छातादिरूपः। तस्यतुउपहन्यितवापाण्यंदद्यातापहिपेतवविक्रेतुरेवसानेवे
विक्रीयासंप्रयच्छतइत्यत्रोक्तत्वात्। यथात्वसौक्रेतादेशांतरात्पाण्यंगृहाणार्थमागतस्तदातत्पाण्यमादायदेशांतरेविक्री
नस्ययोन्नाक्षस्तेनसहितंपाण्यंविक्रेताक्रेत्रेदापयितव्यः। अयंचक्रतपाण्यसमर्पणेनियमोनुशयाच्चेद्रष्टव्यः स
तित्वनुशयेक्रात्वाविक्रीयवाकिंचिदित्यादिमनूक्तंद्रष्टव्यं॥ किंच॥ विक्रीतमपिविक्रेयंपूर्वक्रेतर्यगृहानि। ह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निश्चेत्क्रयदोषेण क्रेतुरेव हिंसा न भवेत्। यदा पुनः सानुशयः क्रेता पापेन नाभिलष्यति तदा विक्रीतमपि पापेन मन्यत्र विक्र
यं। यदा पुनर्विक्रेत्रा दीयमाने क्रेता न गृह्णाति तच्छ्रपापेन राजदैविकेनापहृतं तदा क्रेतुरेव सैव हानिर्न्न वेत्यपापेन गृहणरूपे
ण क्रयदोषेण नासितत्वात्। अपि च। राजदैवोपघातेन पापेन दोषमुपागते। हानिर्विक्रेतुरेव सैव। धाचितस्यापि प्रयच्छत
यदा पुनः क्रेत्रा प्रार्थ्यमानमपि पापं विक्रेता न समर्पयत्यज्ञातानुशयः। पितच्छ्रराजदैविकेनापहृतं न भवति तदा हानिर्वि
क्रेतुरेव भवति। न्यादुष्टपापविनिष्टसहस्रं क्रेतृदपं विच। अन्यहस्ते च विक्रीतं क्रीणीते सदोषं वा पापेन प्रच्छादितदो
षं विक्रीणीते तदा तत्पापमूल्याद्द्विगुणं वा दुष्टवद्यादि। विक्रीणीते दमस्तत्र मूल्यान्न द्विगुणो न वेत्यपुनर्विनैवानुश
यमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुनरन्यस्य हस्ते विक्रीणीते सदोषं वा पापेन प्रच्छादितदोषं विक्रीणीते तदा तत्पापमूल्यादिगुणे
दमो वेदितव्यः नारदेनापि विरोधो दर्शितः। अन्यहस्ते तु विक्रीय यो न्यस्मै तत्प्रयच्छति द्रव्यं तद्द्विगुणं दाप्यो विनयं ताव
देव तु। निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति। समूल्याद्द्विगुणं दाप्यो विनयं ताव देव त्विति सर्वस्वापविधिर्दत्तमूल्येपापे
द्रव्यः। अदत्तमूल्ये वाऽत्र क्रयक्रेतृविक्रेतृनियमकरणः समपादत्तेप्रदत्तौ निवृत्तौ वानकश्चिद्दोषः। यथाह नारदः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दत्तमूल्यस्यपापस्यविधिरेषः प्रकीर्तितः। अदत्तेन्यत्रसमयान्नाविक्रेतुरविक्रयइति। विक्रयानुशयो निहितः क्री
तानुशयस्वरूपंप्रकृप्रपचितमधकनातदत्तपसाधारणं धर्ममाह॥ क्षयंवृद्धिंचवाणिज्यापापानामविजानता। कृत्वा
ननुशयकार्यः कुर्वन्नच्छुणदंडकः। परक्षितंक्रीतपापानोक्रयोत्तरकालंक्रयकालतोपरिमाणितार्घकृतांवृद्धिमपश्यताक्री
त्रानुशयोनकार्यः। विक्रेत्रेचमहार्घनिबंधनंपापक्षयमपश्यतानानुशयितव्यं। वृद्धिक्षयपरिज्ञानेपुनर्क्रेतरविक्रेत्रोरनुश
योन्नवतीतिव्यतिरेकादुक्तंभवति। अनुशयकालावधिश्चनारदेनोक्तः क्रीत्वामूलेनयः पुण्यंदुष्कृतंमन्यतेक्रयी। विक्रेतुः
प्रतिदेयंतत्रास्मिन्नेवान्यविक्षतं। द्विताद्विदलकेतामूल्यात्रिरांशमाहवेतद्विगुणंलुचितोपेद्विपरतक्रेतुरेवतदितिअपरीक्षतत्व
पविषयेपुनः पापवैगुण्यपरिबंधनानुशयावधिः दशैकपंचसप्ताहमासअहार्धमासिकमित्यादिना दर्शितमेवातदन
पावाचोयुक्त्यावृद्धिक्षयपरिज्ञानस्यानुशयकरणत्वमवगम्यते। यथापापपरीक्षाविधिवलात्पापदोषाणामतः पापदो
षतावृद्धिक्षयकारणत्रितयान्नावेनुशयकालाच्यांतरेपियच्चनुशयंकरोतितदापापवद्भागंदंडनीयः। अनुशयकाला
रणसद्भावेप्यनुत्पपकालातिक्रमेणानुशयंकुर्वतोऽपम्येवदंडः। उपनागेनाविनस्वैरेषुस्थिरार्घेष्वनुशयद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लातिक्रमेणानुशयं कुर्वतोमनुक्तो दंडो द्रष्टव्यः। परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत्। आददानो दद्यैव राज्ञा दंडः। यातानि
डिति॥ इति विक्रीयासंप्रदानं नाम प्रकरणं॥ संभूय समुत्थानं नाम विवादपदमिदानीं निदर्शयति॥ समवायेन वणिजो लाभार्थं
कर्म कुर्वतां॥ लाभलाभौ यथाद्रव्यं पयावासं विदाकृतौ सर्वेषामिदं कर्म मिलिताः कुर्महे इत्येवं रूपां संप्रतिपत्तिः समवायस्तेन ये
वणिजो नर्तकप्रभृतयो लाभलिप्सवो भूत्वा प्रतिपत्तिं कृत्वा कर्म कुर्वते तेषां लाभालाभावुपचयापचयौ यथाद्रव्यं येन पावदूनं पणापगृह
णार्थं दत्तं तदनुसारेण वस्त्रौ॥ यद्रूपं धनगुणभावपर्यालोचनया अस्य भागाद्रूपमस्यैको भाग इत्येवं रूपया संविदा समयेन यथा
संप्रतिपत्तेर्यथावेदितव्यौ। किंच प्रतिषिद्धमनादिष्टं प्रमादाद्यद्भक्षणं नाशितं। सतद्दधाद्दुग्धवाह्वरसितादशमांशं नाकृतेषां संभूय प्रच
रतां मध्ये पणमिदमित्थं न व्यवहर्तव्यमिति निषिद्धमाचरतां तावन्नाशितं अनादिष्टमननुज्ञानं वा कुर्वाणेन तथा प्रमादेन
प्रज्ञाहीनतया वा येन यन्नाशितं स तत्पणं वणिग्भ्यो दद्यात् यत्पुनस्तेषां मध्ये चौरराजादिजनिता दुःसनात्पणं पालपाति
तस्माद्दुःसितात्पादशमं मे संलभ्यो। अर्धप्रक्षेपार्थं द्विगुणं भागाभुल्कं न्यपोहरेत्। व्यासिद्धं राजयोग्यं च विक्रीतं राजगामि तत्। इत्य
तः पापस्येदं मूल्यमित्यर्धप्रक्षेपणं पदार्थानि न्यूनाणि हेतोरसौ मूल्याद्दिसंतितमं भागं मुल्कार्थं गृह्णीयात्। यत्पुनर्व्यासिद्धमन्यत्र न
विक्रेयमिति राज्ञा प्रतिषिद्धं पद्यराजयोग्यं मणिमाणिक्यादि प्रतिषिद्धमपि तद्राज्ञो ऽनिवेद्य लाभलाभेन विक्री

CC-0. Dharmartha Institute. Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri. Vaidika Bhandara Initiative

तं चेद्राद्धगामि मूल्यदाननिरपेक्षं तत्सर्वं पापं राजा यहरेदित्यर्थः मिथ्यावदन्यरमाणं मुल्कास्थानादपाक्रमन्। दण्डस्तु
गुणपश्चाद्व्याजरूपविक्रयं यः पुनर्वणिक् मुल्कं वंचनार्थं पण्यपरिमाणं निन्हुते मुल्कं गृह्णन्स्थानाद्वापसरति पश्चात्स्पष्टमस्य
वादृत्येवं विवादास्पदं चूतं पापं क्रयाणां तिविक्रयाणां तेवातेसर्वं पापा दण्डगुणं दंडनीयः। अपि च तरिकः स्थलजं मुल्कं गृह्ण
न्दाप्यः पणान्दश। दाशाग्रामप्रतिवेशपानामेतदेव निमंत्रणं। मुल्कं हि द्विविधं स्थलजं जलजं चेत्र स्थलजमर्घप्रक्षेपणा
द्दिशं भागं मुल्कं नृपो हरेदित्यत्रोक्तं। जलजं तु मानवेनिहितं। पणं पानतरे दाप्यं पुरुषार्धं पणं तरे। पादं पशुश्च योषिच्च
पादार्धं च कः पुमान्। नौडुपानां निपानानां तीर्थं दाप्यानि सारतारिकं। नौडानि पल्लिं चित्यमांश्च परिछदा इति। मुल्कद
ण्डे परो विशेषः। नाचिन्नकार्षापणमस्ति मुल्कं नसित्यवचौ न शिशौ न दूते न तैक्ष्यलक्षे न दूतावसेषे न श्रोत्रिये प्रव
जिते न यज्ञ इति तीर्थितेऽनेनेति तरिः नवादिस्तडुन्यं मुल्कोधिकृतस्तरिकः सपदि स्थलो द्रवं मुल्कं गृह्णाति तदा दशपणं
दंडनीयः। वेशावेशमप्रतिवेश इति स्वविशमानिमुरवेस्वावेशमपार्श्वस्थं चोच्यते तत्र नवाप्रतिवेशयः दाशाग्रामाश्चेतप्रा
तिवेशपाश्च ब्राह्मणप्रातिवेशपास्तेषां श्रुतवन्तसंपन्नानां श्राद्धादिषु विनवेसत्यनिमंत्रणं एतदेव दशपणात्मदंडं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वेदितव्यं। देशांतरमृतवणिक्कुरिक्थप्रत्याह। देशांतरमृतेप्रेतद्रव्यंदायदबांधवाः। ज्ञातयोबांधवरेफस्तद्गतास्तैर्विनान्यः पादसंन्यूय
कारिणांमध्येयः कश्चिद्देशांतरेगतोमतस्तद्दायंदायादापुत्राद्यपत्यवर्गाः बांधवामातृपक्षामातुलाद्याः ज्ञातयोपत्यवर्गव्यतिरि
क्ताः सपिंडावाआगताः संन्यूयव्यवहारिणोपदेशांतरादागतास्तेवाग्रहीपुत्रैर्विनादायादाद्याभवराजागृह्णीयात्। वाशब्देन
चदायादबांधवादीनांवैकल्यिकमधिकारंदर्शयति। पौर्वापर्यनियमस्तुपत्नीदुहितरइत्यादिप्रतिपादितएवात्रापिविज्ञे
यः शिष्यसब्रह्मचारिब्राह्मणनिषेधोवणिक्प्राप्तिश्चवचनप्रयोजनंवणिग्रामेपिमध्येयः पिंडदानाम्नदानादिसमर्थः
सगृह्णीयात्सामर्थ्यविशेषः पुनः सर्ववणिग्भिः संस्थितिनः सर्ववणिग्भिः। विभक्तपगृह्णीयुः तेषमप्यभावेदशवर्षंदायादादा
गमनंप्रतीक्ष्यानागतेषुराजास्वयंमवगृह्णीयात्। तदिदंनारदस्यष्टमुक्तं। एकस्यचेत्स्यान्मरणंदायादास्यतदाप्रयात्। अ
न्योवासतिदायादेशक्तश्चेत्सर्वएवते। तद्भावेनगुप्तंतत्कारयेद्दशवत्सरान्। अस्वामिकमदायादंदशवर्षंस्थितंततः
राजातदात्मसात्कुर्यादेवंधर्मोनहीयतइतिकिंचाजिह्मंत्यजेपुर्निलोभ्यामशक्तोन्यैनकारयेत्। जिह्मवंचकः तांनिलोभ्य
निर्गतत्वाभंलाभमाछिद्यत्यजेपुर्वाहिकार्यः पश्चसंन्यूयकारिणांमध्येभ्यांडप्रत्यवेक्षणादिकंकर्तुमसमर्थः अ[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नस्वकंकर्म नंडनारवहनेतदायव्ययपरीक्षणादिकंकारयेत्प्रागुपदिष्टवणिक्धर्मस्तत्विगादिष्वतिदिशति। अने
नविधिराख्यातदित्विक्कर्षकर्मिणा। अनेननलाङ्गलाङ्गनोपयोदेव्यमित्यादिवणिग्धर्मकथनेनसत्विजांहोत्रा
दीनांक्लृप्तवडानांनटनर्तकतक्षादीनांवशिष्टकर्मोपडाविनांचविधिर्वर्तनप्रकारआख्यातस्तत्रदेत्विजां
धनविभागेविशेषोमनुनादर्शितः। सर्वेषामर्द्धिनोमुख्यास्तदर्धनार्धिनोपरे। तृतीयनस्तृतीयांशाश्चतुर्थांशाश्चपादिनः।
इति। अस्यायमर्थः। ज्योतिष्टोमेतशतेनदक्षस्येतीतिवचनेनगवांशतमत्विगानतिनूपदक्षिणाकार्यविनियुक्तंसत्वि
जश्चहोत्रादयः षोडशतत्रकियानंशइत्यपेक्षायामिदमुच्यते। सर्वेषांहोत्रादीनांषोडशर्त्विजांमध्येपेमुख्याश्च
त्वारोहोत्राध्वर्युब्रह्माउद्गातारःतेगोशतस्यार्द्धिनः सर्वेषांभागपरिपूरणेपपत्तिवशायाताश्चत्वारिंशदुपार्द्धिना।
र्द्धभाजः अपरेमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारस्तदर्धनतस्यमुख्यांशस्यार्द्धिनचतुर्विंशतिरूपं
णार्धभाजः येचुनस्तृतीयेनाच्छावाकनेष्टाग्नीध्रप्रतिहर्तारस्तेतत्तृतीयेनामुख्यांशस्यषोडशांशानूपतृतीयांशेनतत्त
यांशेनतत्तीयांशभाजः। पेतुपादिनोग्रावस्तुदुन्नेरसुब्रह्मणपास्तेमुख्यभागस्यपञ्चतुर्थांशाद्वादशांशानूपस्तुद्वाजः न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नुक्थमपमंशनियमोपघटतेनतावदत्रसमवायः नापिद्रव्यसमवायः नापिवचनंपद्दशादागनिपमः स्यत्रअतः समस्य
दम्भुतित्वादित्रिन्यायेनसर्वेषांसन्यांशत्वात्कर्मानुरूपेणवांसमाह्वामितियुक्तं। अत्रोच्यते। ज्येष्ठाविशेषप्रकृतिकेद्व
दशाहेऽर्धिनस्वतायिनः पादिन इतिसिद्धवदनुवादानघटतेपदितत्प्रकृतिभूतेज्येष्ठाविशेषेअर्धचतुर्थांश
भाक्कर्मेत्रावस्त्रणदानंनस्यात्। अतोवैदिकार्थपुरुतिसमाख्याबलात्पूर्वांशनियमोवकल्पतइतिनिरवद्यं॥ ॥इ
तिसत्रूपसमुत्थानप्रकरणं॥ इदानीं स्तेयंप्रसूयते। तल्लक्षणंचमनुनान्निहितंस्यात्साहसंत्वन्यपवत्पुसत्रंकर्मयत्प्र
तं। निरन्वयंभवेत्स्तेयंकृत्वापव्ययतेचयदिति। अन्वयपर्वद्रव्यरक्षिराजाध्यक्ष्यादिसमक्षंपुसत्रंबलावष्टंभेनयत्परधन
हरणादिकंक्रियतेतत्साहसंस्तेयंतुतद्विलक्षणंनिरन्वयं द्रव्यस्वाम्याद्यसमक्षंचापित्वापत्परधनहरणंतदुच्यते। प
त्रसान्वयमपिकृत्वानमपेदंकृतमितिभयान्निह्नुतेतदपिस्तेयंनारदेनाप्युक्तं। उपायैर्विविधैस्तेषांछलापित्वापकर्ष
णं। सुप्तमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्मनीषिण इति। तत्रतस्करग्रहणंपूर्वकत्वादंडस्यग्रहणस्यचज्ञानपूर्वकत्वात्ज्ञा
नोपायंतावदाह। ग्राहकैर्गृह्यतेचोरोलोप्त्रेणाथपदेनवा। पूर्वकर्मापराधाच्चतयावाभुद्धवासक्तः पश्चोरइतिजैनैर्विरच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eSangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्यतेऽसौ ग्राहकैराजपुरुषैः स्थानपालपुरुषैः निर्गृहीतव्यः तत्रोत्पहृतभाजनादिनावा चौर्यविन्हेनवा नाशदेशा
दारभ्यः चौरपदानुसरणेन वा ग्राह्यः। यश्च पूर्वकर्मापराधी प्राकख्यातचौर्यः अशुद्धः प्रज्ञातावासः स्थानं यस्यासौ च
शुद्धवासकः सोपि ग्राह्यः। किंच अन्येपि शंकया ग्रह्य ज्ञातिनामादिनिन्हवैः द्यूतस्त्रीपानसक्ताश्च मुष्णन्निन्नमुखस्वराः प
रद्रव्यग्रहणं च पृच्छकागूढचारिणः निरापव्यवपतं च विनष्टद्रव्यविक्रयाः न केवलं पूर्वोक्ता ग्राह्याः किंत्वन्येपि वक्ष्यमा
णैर्लिंगैः शंकया ग्राह्याः ज्ञातिनिन्हवेन नाहं शूद्र इति एवं नृपेण नाम निन्हवेन नाहं नृपेण इत्येवं नृपेण आदिग्रहणा
त्स्वदेशग्रामकुलाद्यपत्यापेन चलं सिता ग्राह्याः द्यूतपण्यांगनामद्यपानादिव्यसनेष्वतिप्रसक्ततया कृतस्यासित्व
मिति चौरग्राहिभिः पृष्ठ्वा पदिमुष्णमुखस्वरावान्निन्नस्वरावान्नवतितदाद्यसावपि ग्राह्यः वहवचनात्खिन्नललाटादीनां ग्रहणं तथापे
निष्कारणं कंचनं किं पदस्य धनं किं वा गृहमित्येवं पृच्छंतिवेषांतरधारणेनात्मनं गूहंतिपलापे चरंतिपेवा आपान्नावेपि वद्रव्यप
कारिणः पेवा विनष्टद्रव्याणां डीर्णि वास्त्रान्निन्ना भाजनादीनामज्ञातस्वामिकानां विक्रयकारकास्ते सर्वे चौर्यसंभावनया
ग्राह्याः एवं नानाविधतत्त्वचौरस्यापि लापादिचौर्यलिंगसंबंधसंभवता यथाह नारदः। अन्यहस्तात्परिभ्रष्टमका

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मादुच्छितं भविवैरेणवापुतिक्षिप्तं लोपुंयन्नात्परीक्षपेत्। तथा। असत्याः सत्यसंकाशाः सत्याश्चासत्यसन्निभाः। दृश्यते विधाम
वास्तस्माद्धर्मपरीक्षणमिति। एवं चौर्यशंकपाग्रहीतेनात्माणधनीयदुत्पाह। ग्रहीतशंकया चौर्येनात्मानं चेद्विशो धयेत्। दापयि
त्वा हृतं द्रव्यं चोरदंडेन दंडयेत्। यदि चौर्यशंकया ग्रहीतस्तन्निराकरणार्थमात्मानं न शो धयेत् तर्हि वक्ष्यमाणं धनदापनवधादिदंड
नाकं भवेद तो मानुषेणतद भवेद दिव्येन वात्माशो धनीयः ननु नाहं चोर इति मिथ्यातरकथं प्रमाणं संभवति तस्याभावानुपत्वात् उच्य
ते। दिव्यस्य तावद्भावाभावगोचरत्वं रुच्यावान्यतरः कुर्यादित्यत्र प्रतिपादितं मानुषं पुनर्यद्यपि साक्षाद्भिमिथ्यान्तरेन संभवति तथा
पि कारणसंस्रवेन भावनुपमिथ्याकरणसाधनमुखेन भावमपि गोचरयेत्यवाप्यथानाशापहारकालेहं देशांतरस्थ इत्यभिप्रायेण भवि
ते चौर्यो भावस्याप्यर्थात्सिद्धेः मुद्धिर्भवत्येव। चोरदंडमाह॥ वीरंपूहाप्यापहृतं घातयेद्विविधैर्वधैः पस्तुप्रागुपपरीक्षयातन्नि
रपेक्षं वानिश्चितचौर्यस्तं स्वामिनेऽपहृतधनं स्वरूपेणमूल्यकल्पनया वादापयित्वा विविधैर्वधैर्घातयेत् एतच्चोत्तमसाहसदंड।
प्राप्तिपोग्योत्तमद्रव्यविषयं न पुनः पुष्पवस्त्रादिक्षुद्रमध्यमद्रव्यापहारव्यवपं। साहसेषु पएवा कृच्छ्रेषु दंडोमनीषिभिः। सएवदं
दंडस्तेपि द्रव्येषु त्रिष्वपि क्रमादिति नारदवचनेपि च धरूपस्योत्तमसाहसस्योत्तमद्रव्यविषयेव्यवस्थापितत्वात्। पत्युनर्वद्ध
मनुवचनं। अन्यायोपात्तवित्तत्वाद्धनमेषामलात्मकं। अतस्तान्न घातयेद्दुजानार्थ दंडेन दंडयेदिति तदपि महापराधविषयं॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Valdika Bharata Initiative

चौरविशेषेऽपवादमाह॥ सचिन्हं वा ब्राह्मणं कृत्वा स्वराष्ट्रात्प्रवासयेत्। ब्राह्मणं पुनश्चौरं महत्यप्यपराधेन घातयेत्। अपि तु ल
ल्लाटे कपित्वा स्वदेशान्निर्वासयेत्। अकनं चश्वपदाकारं कार्यं। तथा चमनुः। गुरुतल्पे भगः कार्यः। सुरापाने सुराध्वजः। स्तेये च श्वप
दं कार्यं वह्नहन्यशिराः युमानिति। एतच्च दंडोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकीर्षितं द्रष्टव्यं। यथाह मनुः। प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः पूर्वव
त्स्यायथोदितं। नांकयारोङ्गालललाटे तु दाप्यास्तु तमसा हस्तमिति चौरादर्शने ऽपहृतद्रव्यप्राप्त्युपायमाह॥ हृतितेपहृते दोषो ग्राम
भर्तुरनिर्गते विवात भर्तुस्तत्पथि चोरोऽङ्गुरवीतके। पादग्रामे मध्ये मनुष्यादिप्राणिवधो धनापहरणं वा जायते तदा ग्रामपते
रेव चौरोपेक्षा दोषः अतस्तत्परिहारार्थं स एव चौरं गृहीत्वा राज्ञे समर्पयेत्। तदशक्तौ अहृतं धनं धनिने दद्यात्। यदि चौरपदं च
ग्रामान्निर्गतं न दर्शयति दर्शितं पुनस्तत्पदं पत्रप्रविशति तद्विषयाधिपतिरेव चौरं धनं वर्ष्यपेत्। तथा च नारदः। गोवरयस्य
मुख्येन तेन चौरः प्रयत्नतः ग्राह्यो दाप्यो यथा शोषं पदं दर्शितं निर्गतं। निर्गते पुनरेतस्मान्नवेदन्यत्र पातितं। सामंतान्मार्गपालांश्च
दिक्पालांश्चैव दापयेदिति विवाते वपहारे विवीतस्वामिन एव दोषः पदात्वध्वत्यतध्वतं भवति विवातके वा विवीतादन्यत्र दे
त्रे तदा चौरोऽङ्गुर्मार्गपालस्य दिक्पालस्य वापराधः। किंच। स्वसीमित्रं दद्याद्ग्रामस्तत्पदं वा पत्रागच्छति। यं च यामो वहिः क्रो
शाद्ग्रामस्य यथा वा पुनः पदा पुनर्ग्रामाद्बहिः सीमापर्यंते स्थे त्रे मोषादिकं भवति तदा तद्ग्रामवासिन एव दद्युः यदि सीम्नो वाह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चौरपदं ननिर्गतं निर्गते पुनर्पत्रग्रामादिके चौरपदं प्रविशति सएव चौरार्पणादिकं कर्यात्। पदात्वनेकग्रामसमध्ये क्रोशमात्राद्बहिः प्रदे
शे घातितो मुषितो वा चौरपदं चजनसंमर्दादिना चग्नंतदापंचानां ग्रामाणां समोहारः पंचग्रामादशग्रामसमाहारो वा दघात्वि
कल्पवचनं तु यथा प्रत्यासत्यपहृतधनप्रत्यर्पणादिकं कुर्यादित्येवमर्थं। यदात्वनेतापहृतं धनं दापयितुं न शक्नोति तदा स्वके
शादेवराजा दघात्। चौरहृतमविद्यत्यपयास्थानं गमयेत्स्वकोशाद्वा दिति गौतमस्मरणात्। मुषितामुषितसंदेहे मानुषेणवादि
व्येन वा निर्णयकार्यः यदि तस्मिन्दाप्यमाने न वेन्मोषे वा संशयः मुषितं शपथं दाप्यो वंध्यान्निर्वापिदासो ध्यपेदिति वद्भमनुस्मरणा
त्। अपराधविशेषे दंडविशेषमाह। वेदिग्राहास्तथा वाडिकुंजराणां च हारिणः। पुरसह्यघातिनश्चैव मूला नारोपयेन्नरान्। वेदि
ग्राहा दान्वलावल्लेन घातकांश्च नरांवूला नारोपयेत्। अपंचवधप्रकारविशेषोपदेशः। अन्यगारापुधागारदेवतागारभेदवा
न्। हस्त्यश्वरथहर्दंश्च हन्यादेवा विचारयन्निति। मनुस्मरणात्। किंच। उत्सेपग्रंथिभेदाच करसंदंशहानिकौ। कार्यौ द्वितीयापराधेक
रपादैकहानिकौ। वस्त्राधकतदिपत्यपहरतीत्यक्षेपः। वस्त्रादिवद्रत्नसुवर्णादिकं चित्स्वस्यात्कृत्यवापहरति। असौ ग्रंथिभेदकः तौ यथा
क्रमं करेण संदंशसदृशेन तद्भुन्यंगुष्ठेन च हानिकौ कार्यौ। द्वितीयापराधे पुनः करश्च पादश्च करपादं तच्छेदकं च करपादैकं तद्धीनं प

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योऽस्तौकरपादैकहीनकैकाकार्यैऽङ्गेषुग्रंथिच्छेदपोरेकमेकंकरंपादंचछिंद्यादित्यर्थः एतदप्युत्तमसाहसप्राप्तियोग्यद्रव्यविषयं। तदं
गष्ठेदइत्यत्रोक्तो दंडऽउत्तमसाहसइतिनारदस्मरणात्। रतीयापराधेव धएवातथाचमनुः। अंगुलीग्रंथिच्छेदस्यछेदयेत्प्रथमे
व्यहे द्वितीयेहस्तवरोऽरतीयेवधमर्हतीति। जातिद्रव्यपरिमाणपरिग्रहविनियोगवयःशक्तिगाणदेशकालादीनां दंडगुणत्व
घ्नंचकारणनासानित्यात्प्रति द्रव्यंवक्तुमशक्तेः सामान्येनदंडकल्पनोपायमाह। क्षुद्रमध्यमहाद्रव्यहरणेसारतोदमः देश
कालवयःशक्तिसंवित्यंदंडकर्मणि। क्षुद्राणांमध्यमानामुत्तमानांचद्रव्याणांहरणेसारतामूल्याद्यनुसारतोदंडः कल्पनीय
क्षुद्रादिद्रव्यस्वरूपंचनारदेनोक्तं। मद्गुंडासनषट्वास्थिदारुवर्मचरणादियत्। शमीधान्यंक्षुतान्नंचक्षुद्रंद्रव्यमुदाहृतं। वास
कौशेयवर्जंचगोवर्जंपशवस्तथा। हिरण्यवर्जंलोहंचमध्यंब्राह्मणवाच्यपि हिरण्यरत्नकौशेयस्त्रीपुंगोगजवाजिनः देवब्राह्म
णराज्ञांचद्रव्यंविज्ञेयमुत्तमं त्रिप्रकारंह्यपिद्रव्येष्वौत्सर्गिकः प्रथममध्यमोत्तमसाहसरूपो दंडनियमस्तेनैवदर्शितः साहसे
पएवोक्तस्त्रिषुदंडोमनोषिभिः सएवदंडस्तेपेपित्रिषुद्रव्येष्वनुक्रमादिति। मन्मथेषुमणिक्षौमल्लिकादिषुगोव्यतिरिक्तेषु
चमहिषमेषादिपशुषुब्राह्मणसंबंधिषुचकृतकधान्यादिषुतरतमभावोस्तीत्यक्षुद्रवच्चदंडविशेषाकोक्तयामूल्यादि
सारेण दंडः कल्पनीयः तत्रचदंडकर्मणिदंडकल्पनायांतद्धनुभूतंदेशकालवयःशक्तिसम्यक्चिंतनीयंएतच्छ्रुतामिद्रव्यं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रिमाणपरिग्रहादानामुपलक्षणं। तथा अष्टापाद्यं स्तेपकिल्बिषं शूद्रस्य द्विगुणं त्रराणि इतरेषां पुनिवर्णविदुषोतिक्रमे दं
डन्यूपस्त्वमिति। अयमर्थः किल्बिषशब्देन त्र दंडोलक्षते पास्मिन्नपहारे यो दंडः सविहक्षुद्रादिकरकेऽपहारे अष्टगु
णं आपादनीयः यस्माद्विद्वक्षुद्रादिकरकेऽपहारे दंडन्यूयस्त्वं। मनुनाप्यपमेवार्थो दर्शितः अष्टापाद्यं तु शूद्रस्य स्तेपे भवति
किल्बिषं। षोडशैव तु वैश्यस्य। द्वात्रिंशत् क्षत्रियस्य च ब्राह्मणस्य च तः षष्टिपूर्णं वापि शतं भवेत्। द्विगुणं वा चतुः षष्टिस्तद्
वद्गुणं वेदिनः इति तथा परिमाणकृतमपि दंडगुरुत्वं दृश्यते। यथाह मनुः। धान्यं दशभ्यः कुंभेभ्यो हरतोप्यधिके वधः शेषेष्व
कादशगुणं दाप्यस्तस्य च तद्धनमिति विंशतिद्राणकुंभः हरहियमाणस्वामिगुणापेक्षया सुभिक्षदुर्भिक्षकालापेक्षया
वाताडनांगछेदनवधरूपा दंडा योज्याः तथा सख्याविशेषादपि दंडविशेषः। अदिषु सर्वाणि रजतादीनामुत्तमानां च वासस्
रत्नानां चैव सर्वेषां शतादभ्यधिके वधः पंचाशतस्त्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते शेषेष्वेकादशगुणं मूल्याद्दंडप्रकल्पव
दिति तथा द्रव्यविशेषादपि पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां च विशेषतः। रत्नानां चैव सर्वेषां हरणे वधमर्हति अकुलीनानां
तु दंडातरापुरुषं हरतो दंडः उत्तमसाहसः अपहारे तु सर्वस्वं कन्यां तु हरतो वधः इति। क्षुद्रद्रव्याणां तु माषान्मूलमू
ल्यात्यंचगुणो दंडः। काष्ठभांडतृणदानामन्नमयानां तथैव च। वेणुवैणवचाडानां तथोरसाद्यास्तु चर्मणां। शाकानामादी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मूलानांहरणेफलमूलयोः।गोरसेक्षुविकाराणांतयाक्षवाणतैलयोः।पक्वान्नानांकृतान्नानांमत्स्यानामामिषस्यच।सर्वेषामल्यमू
ल्यानांमूल्यात्पंचगुणोदमइतिनारदस्मरणात्।यःपुनःप्रथमसाहसःक्षुद्रद्रव्येषुशतावरःपंचशतपर्यंतासीमाषमूल्यतदधिकमू
ल्येचयथायोग्यंव्यवस्थापनीयः।यत्पुनर्मानवंक्षुद्रद्रव्यगोचरंवचनंतन्मूल्याद्द्विगुणोदमइतितदल्पप्रयोजनरागादिविषयंतथाप
राधगुरुत्वादपिदंडगुरुत्वं।यथा।संधिंछित्वातुपेचौर्यंरात्रौकुर्वंतितस्करः।तेषांछित्वाक्षयोहस्तौतीक्ष्णमूलेनिवेशयेदित्येवंस
र्वेषामानंत्यात्प्रतिद्रव्यंवक्तुमशक्तोऽतिपरमाणुदिक्निःकारणोदंडिगुरुलघुभावःकल्पनीयः।पथिकानांपुनरल्यापहारेनदंडः
यथाहमनुः।द्विजोध्वजःक्षणवत्रिर्द्धाविक्षुद्रधमूलकेआददानःपरक्षेत्रोद्दंडंदातुमर्हति।तथा।चाणक्यः।हिंगोधूमयव
नामुद्गमाषयोः।अनिरिवदेयंदातव्यामुष्टेकःपथिस्थितैः।तथैवसप्तमेचक्रेचक्रयानिषेडनभ्रता।अश्वस्तेनविधानेनहर्तव्यंहर
हर्तेकर्मणइति।अचोरस्यापिचोरोपकारिणोदंडमाह।चक्रावकाशाग्न्युदकमंत्रोपकरणव्ययानादत्वाचोरस्यवाहंतुर्जानते
दमउत्तमः।चक्रमयानं।अवकाशोनिवासस्थानं।अग्निश्चोरस्यशरीरादिपनोदार्थः।उदकंरक्षितस्यमंत्रश्चौर्यप्रकारोपदेशः।उ
पकरणंचौर्यसाधनं।व्ययःअपहारार्थंदेशांतरंगच्छतःपाथेयं।एतानिचोरस्यहंतुर्वादद्यत्वेजनब्नापिपःप्रपच्छतितस्योत्तमसाह
सादंडःचौरोपेक्षणेमपिदोषः।शक्तोश्चपनुपेक्षंतेतेपितदोषभागिनइतिनारदस्मरणात्।किंच।शस्त्रावपातेगर्तस्यपातनेचोत्त

153

॥२५३॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मोदमः उत्तमोवा ऽधमोवापिपुरुषस्त्रीप्रमापणे। परगात्रेषुशस्त्रस्यावपातनेदासीब्राह्मणगर्भेव्यतिरेकेणगर्भस्यपातनेचो
त्तमोदमः। दासीगर्भनिपातनेतुदासीगर्भविनाशाल्लुदित्यादेनाशनदंडोनिहितः ब्राह्मणगर्भेतुहत्वागर्भमविज्ञातमित्यत्रवल
हत्यातिदेशंवक्ष्यति। पुरुषस्यस्त्रियिश्चप्रमापणेशीलवत्ताद्यपेक्षयोत्तमोवाधमोवादंडोव्यवस्थितोवेदितव्यः अपिचपदुष्टाः स्त्री
पंचैवपुरुषघ्नीमगर्भिणी। सेतुभेदकरंवासुशिलावध्वापुवेशयेत्विशेषेणादुष्टाविपुष्टाभ्रूणघ्नास्वगर्भपातिनीच। पाचपु
रुषहंत्री। सेतुभोजनीच। एतागर्भरहितास्त्रीगलेशिलांवध्वाअप्सुप्रवेशयेत्। यथानप्लवेत। किंच। विप्राग्निदंपतिगुरुनिद्रापे
त्यप्रमापणे। विकर्णकरनासोष्ठंकृत्वागोभिः। प्रमापयेत्। अगर्भिणीमित्यनुवर्तते। पापरवधार्थमन्नपानादिषुविषंदद
ति क्षिपतियाचदाहार्थंग्रामादिष्वग्निंतयाचपाचनिद्रापतिगुर्वपत्यानिमारयतितौ। छिन्नकर्णकरनासोष्ठंकृत्वाअर्दैतेर्दुष्टव
त्तावर्दैः प्रवाद्यमारयेत्। स्तेयप्रकरणेयदेतत्साहसिकस्यदंडविधानंतत्प्रासंगिकमितिमंतव्यं। अविज्ञातकर्तृकेहननेहंत्र
ज्ञानोपायमाह। अविज्ञातहतस्यगत्युकलहंसुतवांधवा। पृच्छ्यायोवितश्चास्यपरपुंसिरताःप्रथक्। अविज्ञातपुरुषेणघा
तितस्यसंबंधिनिःसुताःपृत्याशन्नाश्चवांधवाः केनास्यकलहोजातइतिकलहमासुपृच्छ्यात्। तथामृतस्यसंबंधिन्यापोवि
तोयाश्चपरपुंसिरताव्यभिचारिण्यः ताअपिपृच्छ्याः कथंपृच्छ्याइत्याह॥ स्त्रीद्रव्यवर्त्तिकामोवाकेनवायंगतः सह। मृतःदेशसम
सद्भंएष्टुपिडानंशनैः किमयंस्त्रीकामोवाद्रव्यकामोवाष्टिकामोवातेनकार्यंकिंसंबंधिन्यावा। स्त्रियामस्यानिरतिरासात्केस्मि

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

न्वादव्येप्रीतिः कुतोवावत्रिकामः केनवासह देवंगतरगतइतिनानाप्रकारंव्यभिचारिणीपोषितः प्रथक्प्रथकाविश्वास्यपुरुष्याः त
थामरणादेशनिकटावर्त्तिनोगोपालकाद्याषेजनास्तेपिविश्वासपूर्वंपृष्टव्याः। एवंनानाप्रकारैः पुरुषैर्हंतारंनिश्चित्यतदचितादंडविधात
व्यः किंच। क्षेत्रवेश्मवनग्रामविवीतखलदाहकाः। राजपत्न्यभिगामीचदग्धमस्तकाराजिनः। क्षेत्रंपक्वफलसस्यापेतंवेश्मगृहंवनम
दवाक्रीडावनंवाग्रामवा। विवीतमुक्तलक्षणंखलंवापेदहंतिएषांराजपत्नीमभिगच्छतितासर्वान्कैवीराणामपेर्वेरूपत्वादाहयेत्।
क्षेत्रादिदाहकानामारणादंडप्रसंगादंडविधानं॥ ॥ इति स्तेयप्रकरणं॥ स्त्रीसंग्रहणरूपंविवादपदंव्याख्यायते। प्रथमसाहसादि
दंडप्राप्त्यर्थंत्रेधातल्लक्षणंव्यासेनविवृतं। त्रिविधंतत्समाख्यातंप्रथमंमध्यमोत्तमं। स्त्रीदेशकालसंभाषानिर्धनेचपरस्त्रिया
कटाक्षोवेक्षसंहास्यंप्रथमंसाहसंस्मृतं। प्रमाणंगंधमाल्यानांधूमभूषणचापसां। पुष्पोत्तनंचान्नपानैर्मध्यमंसमुदाहृतं।
सहासनंविविक्तेलुपरस्परमपाश्रया। केशाकेशिग्रहश्चैवसमक्षंसंग्रहणंस्मृतं। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः संग्रहणं। संग्रह
णंज्ञानपूर्वकत्वात्कर्तुर्दंडविधानस्यतत्रज्ञानोपायंतावदाहपुमात्संग्रहणंग्राह्यः केशाकेशिपरस्त्रियाः सद्यावाकामजोश्चिन्हैः पु
त्रिपत्रौद्वयोस्तया। संग्रहणंप्रवृत्तःपुमान्केशाकेशपादिभिर्लिंगैर्ज्ञात्वागृहीतव्यः। परस्याकेशग्रहणंपूर्विकाक्रीडाकेशाकेशि
तत्रतेनेदमितिसरूपइतिवन्हवृ॥ हासतिइक्कर्मव्यतिहारइतिसमासांतइच्युत्पत्तेः। अच्यपत्वाच्चलुप्तात्तीयाविभक्तिः त
तश्चापमार्थः परस्त्रीयासहकेशाकेशीक्रीडनेनाभिन्नवैः करसहदशनादिकृतवणैरागक्तैर्लिंगैर्द्वयोः संप्रतिपत्त्यावा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञात्वासंहरग्रहणेप्रवृत्तोग्रहीतव्यः परस्त्रीग्रहणेनिषुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थं किंच। नावीस्तनप्रावरणसक्तिकेशावमर्शनं।
न्प्रदेशकालसंभाषसहैकस्थानमेवच। यः पुनः परदारपरिधानगेयदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धयेहादिस्पर्शनंसाभिलाष
इवाचरति। तथादेशेनिर्जनेजनताकालेवांधकाराकालेसंलापनंकौतिपरनार्यावासहैकसहैकमंचकादौरिरंसयै
वावतिष्ठतेसोपिसंग्रहणेप्रवृत्तोग्राह्यः एतत्स्वरीहामानदोषपरपुरुषविषयेरतस्यतुनदोषः। यथामनुः। पस्त्वानाहा
रितिः पूर्वमभिभाषेतकारणान्तरानदोषंप्राप्नुयात्कैविन्नाहितस्यव्यतिक्रमइतिपः परिस्त्रियास्यष्टः दमतेऽयसावपिग्राह्य
इतितेनैवोक्तं। स्त्रियंस्यरोददेशेयः स्यष्टोवामर्चयेत्तथापरस्परस्यानुमतेसंर्षसंग्रहणंस्मृतमिति। पश्चमपेयंविदग्धाद्यस
क्तेदुमितिचतेतिस्लाघयाचतुरंगडनसमदंरव्ययत्यसावपिग्राह्यइति। तेनैवोक्तं। दर्पहापदिवामोहाच्छ्रद्धयावास्वपंव
देतापूर्वमपेयंक्रमेतितच्छसंग्रहणंस्मृतमिति। प्रतिषेद्धयोः स्त्रीपुंसयोः पुनः संलापादिकरणेदंडमाह॥ स्त्रीनिषेधेरतं
दद्याद्द्विशतंतुदमंपुयात्। प्रतिषेधेचतर्पादंडोयथासंग्रहणेतथा। प्रतिषिध्यतिइतिप्रतिषेध्यः पतिपत्रादिनिर्धनसह
संभाषणादिकंनिषिद्धंतत्रप्रवर्त्तमानास्त्रीशतपणंदंडंदद्यात्। पुरुषपुनरेवंनिषिद्धेप्रवर्त्तमाने। द्विशतंदद्यात्। द्वयोरुक्त
स्त्रीपुंसयोः प्रतिषिद्धेप्रवर्त्तमानयोः संग्रहेसंभोगेवर्णानुसारेणैषोदंडोवक्ष्यतेसएवंविज्ञेयएतच्चद्वारणादिनार्यावि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिरेकेण। नैवचारणदारेषु विधिर्नीत्यापदा विधु। सद्भुयांतिहितेनारनिर्गृह्णाश्चारयंतिचेतिमनुस्मरणात्। विवादमिद्
नंसंग्रहणेदंडमाह॥ स्वजातावुत्तमादंडआनुलोम्यतुमध्यमः। प्रतिलोम्येवधःपुंसोनार्याःकामादिकर्मनं। वतुर्णामपिवर्णा
नांवलात्करणासजातीपगुप्तपरदारागमनेसाशीतिपणासहस्रंदंडनीयः पदात्वानुलोम्येनागुप्तंहनवर्णास्त्रिमन्निगछ
तितदामध्यमेसाहस्रंदंडनीयः पदापुनःसवर्णामगुप्तामानुलोम्येनवागुप्तांवृजातितदामानवेविशेषउक्तः सहस्रंब्रा
ह्मणेदंडोगुप्तांविप्रांवलाद्दुडान्शतानिपंचदंडाःस्यादिच्छयासाहसंगतः। तथाः सहस्रंवाह्मणेदंडं दाप्योगुप्तेतुतेवज
न्शूद्रायादस्त्रिपवैशोः सहस्रंतुभवेदमइतिएतद्गुरुसखिभार्याव्यतिरेकेणद्रव्यं। माताभ्रातृस्वसाश्वश्रूर्मातुला
नापिरस्वसा। पितृव्यसखिशिष्यस्त्रीभगनीतत्सखीस्तुषा। दुहिताचार्यभार्याचसगोत्राशरणागता। राज्ञीप्रव्रजिता
धात्रीसाध्वीवर्णोत्तमाचपा। एसामन्यतमांधाष्ठनगुरुतल्पगउच्यते। शिश्नस्योत्कर्तनात्रत्र। नाद्रोदंडोविधीयतइ
तिनारदस्मरणात्प्रतिलोम्येउत्कृष्टवर्णस्त्रीगमने क्षत्रियादेःपुरुषस्यवधः। एताश्चगुप्तविषयमन्यत्रतुधनेदंडः
उक्तावपिहितावेववाह्मणगुप्तपासह। विश्रुतौशूद्रवदंडौदग्धव्योवकराग्निनावाह्मणपदागुप्तांतुसेवेतांवैश्यप
थिवौ। वैश्यंपंचशतंकुर्यात्क्षत्रियंतुसहस्रेण। मितिस्मरणात्। शूद्रस्यपुनरगुप्तामुत्कृष्टवर्णस्त्रियोवृजातोलिंगंछे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दनसर्वस्वापहारो। गुप्तांतु ब्राह्मणस्तस्यवधसर्वस्वापहारावितितेनैवोक्तं। शूद्रोगुप्तमगुप्तंवाद्विजातवर्णवासन्। अगुप्तेकांग
सर्वस्वंगुप्तेसर्वंगृहीयतइति। नार्यः पुनर्हीनवर्णस्वदंत्याः कस्यचिः आदिग्रहणान्नसादेश्चकर्तनं। आनुलोम्येत्रवास
वर्णेवाचदंत्याः दंडकल्पः अपंचवधोऽपदेशोशक्तएवतस्यैवपालनाद्धिक्कारात्। नहिजातिमात्रस्याब्रह्मणः परादार्य
मपिशस्त्रेनाददीतेतिशस्त्रग्रहणनिषेधात्यदातुराज्ञानिवेदनकालविलंबनेनकार्यीतियाताशंकातदास्वपमेवजारदीन
हत्यातशस्त्रंद्विजातिभिर्ग्राह्यंधर्मोपत्रोपरुध्यते। तथा। नातताविवचेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन। प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्यु
स्तंन्यमरछतीतिशस्त्रग्रहाच्च्युनुज्ञानाद्य। तथा। क्षत्रियवैश्यपारन्पोन्यस्त्रिगमनेयथाक्रमंसहस्रंवाशतात्मकोदंडं
वेदितव्यः। तदाहमनुः वैश्यश्चेक्षत्रियांगुप्तांवैश्यांवाक्षत्रियोव्रजेत्। योब्रह्मण्यामगुप्तायांतावुभौदंडमर्हतइति। परदारप्र
संगात्कन्यापामपिदंडमाह। अलंकृतांहरेत्कन्यामुत्तमंह्यन्यथाधमं। दंडदघोत्मवर्णासुप्रातिलोम्येवधः स्मृतः विवा
हानिमुदग्नीचूतामलंकृतांसवर्णांकन्यामाहरन्नुत्तमसाहसंदंडनीयः। तदनन्निमुखासवर्णांहरन्प्रथमसाहसं
उक्तवर्णजांकन्यामपहरतःपुनः क्षत्रियादेर्वधएववादंडविधानाच्चापहर्तुः सकाशादाछिद्यान्यस्मैदेयेतिगम्यते।
आनुलोम्येपहरणेदंडमाह। सकामास्वनुलोमासुनदोषस्त्वन्यथादमः परिसानुरागाहीनवर्णांकन्यामपहरतित
दादोषाच्चावान्नदंडः। अन्यथात्वनिछंतीमपहरतः। प्रथमसाहसोदंडः। कन्यादूषणेदंडमाह। दूषणेनुकरेछदंडत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मायांवधस्तया। अनुलोमाप्रतिलोमानुवर्त्तते। यद्यमांकन्यावलात्कारेणनरवक्षतादिताद्दूषयतितदातस्यकरश्छेत्तव्यः य
दापुनस्तामेवांगुलिप्रक्षेपेणयोनिक्षतंकुर्वन्नदूषयतितदामनूक्तंषट्शतंहितांगुलिछेदं अभिषह्यतुपः। कन्याकुर्यादर्थे
णमानवः। तस्याभुक्तेंदंगुल्यादंडवाहितिषट्शतमिति। यदापुनः सानुरागंपूर्ववद्दूषयतितदापितैनैवविशेषोक्तः स
कामाद्दूषयान्नस्तेनांगुल्याछेदमर्हति। द्विशतंतुदमंदद्यात्प्रसंगविनिवृत्तपदेतिपदापुनः कन्यैवकन्यांदूषयतिविद
स्थावातेत्रापिविशेषस्तेनैवोक्तः। कन्यैवकन्यांयापाकुर्यात्तस्यास्तद्द्विशतोदमः। यातुकन्यांप्रकुर्यात्स्त्रासासंघोमांडम
र्हति। अंगुल्योरेवचछेदंवरेणाद्दूहनंतथेतिकन्यांकुर्यादितिकन्यांयोनिक्षतवतींकुर्यादित्यर्थः। यदापुनस्तुक्षत्रियाती
यांकन्यामविशेषात्सानुरागामकामांवागच्छतितदाहीनस्यक्षत्रियादेर्वधः उत्तमांसेवमानस्तुजघन्योवधमर्हती॥१५६॥
तिमनुस्मरणात्। यदासवर्णासकामामाभिगच्छति। तदागुदकुंगोभियुनंतत्पित्रेदद्यात्। भुक्तोयदाछतिपितिरतु॥१५६॥
क्तमानिच्छतिदंडरूपेणतदेवराज्ञेदद्यात्। सवर्णांकामांगच्छतोवधएव। यथाहमनुः भुक्तंदद्यात्सेवमानः समा
मिच्छेत्पितायदियाकामाद्दूषयेत्कन्यांससंघोवधमर्हतिसकामांदूषयंस्तुल्यावधंप्राप्नुयान्नरइतिकिंच।
शतंस्त्रीदूषणेदद्याद्द्वितुमिथ्याभिशंसिता। पश्चुंगच्छन्शतंदाप्योहीनस्त्रीगांचमध्यमस्त्रीशब्देनात्रप्रकृतस्त्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्कन्यावमश्रपतेतस्यांपदिकश्चिद्विद्यमानानेवापसारराजापकर्षादिदीर्घकुत्सितरोगसंस्पर्शमैथुनात्वादिदोषान्युक्त
श्यदयमकन्येति दूषयति अस्यैशतंदाप्यः मिथ्याभिशंसनेपुनरविद्यमानदोषाविष्करणे द्वेशते दापनीयः गोव्यतिरि
क्तपशुगमनेतुशतंदाप्यः यःपुनः हीनोस्त्रियमंत्यावसायिनीमविशेषात्सकामामकामांवगांवाभिगच्छति अस्यैमध्य
मसाहसदंडनीयः। साधारणस्त्रीगमनेदंडमाह। अवरुद्धासुदासीषुचुडिव्यासुतथैवचागम्यास्वपिपुमान्दाप्यः
पंचाशत्पणिकंदमं। गच्छन्नित्यनुवर्तते। ऊनलक्षणवर्णास्त्रियोदास्यस्ता। एवस्वामिनाभुक्तत्वाहानिव्युदासार्थत
हएवस्वीकार्यमित्येवंपुरुषांतरायत्रागतानिरुद्धाअवरुद्धापुरुषनियतपरिग्रहाचुडिव्याः पदीदासोऽवरुद्धाचुडि
व्यावा न वेपुरुस्तदातासुतथावशाद्वेश्यापैरिणीतामपिसोधशरणस्त्रीणांचुडिव्याणांगृहणंतासुचसर्वासुपुरुषसाधा
रणतयागम्यास्वपिगच्छन्पंचाशत्पणंदंडनीयः परपरिगृहीतत्वेनतासांपरदारतुल्यत्वात्। रातच्छस्यष्टमुक्तंनारदेन।
स्वैरिणीपरावरुद्धाणवेश्यादासीनिष्कासिनीचपः गम्याः स्युरानुलोम्यनस्त्रियोनप्रीतिमतः। अस्वेतुचुडिव्यासुद
यः स्यात्परदारवत्। गम्यास्वपिहितोपेपाधतस्ताः सपरिग्रहाइति। निष्कासिनीस्वाम्यनवरुद्धादासी। ननुस्वैरिणीपादानं
साधारणतयागम्यत्वाभिधानमयुक्तंनहिजातितः शास्त्रंतोवाकाश्चिल्लोकेसाधारणास्त्रियउपलभ्यंतेतथाहिस्वै
रिणीदासस्यश्चतावद्दूर्लभास्त्रियएव। स्वैरिणीपापतिंहित्वासवर्णंकामतः श्वपेत्सवर्णानामानुलोम्येनदास्यंनप्रीति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोमइतिमनुस्मरणात्। नचवर्णस्त्रीणांपत्योजीवतिमृतेवापुरुषांतरोपभोगोघटते। दुःशीलःकामवृत्तोवागुणै
र्वापरिवर्जितः। परिचर्यःस्त्रियासाध्वीसततंदेववत्पतिः कामतुक्षपयेद्देहंपुष्पमूलफलैस्तुभः। नतुनामापिगृह्णीया
त्पत्यौप्रेतेपरस्यत्विति निषेधस्मरणात्। नापिकन्यावस्थायांसाधारणत्वेपित्रादिपरिरक्षितायाःकन्यायाएवदानाप
देशात्। दाजभावेपितथाविधायाएवस्वपरोपदेशात्। नचदासीभावात्स्वधर्मोधिकारच्युतिः पारतंत्र्यंहिदास्यं न
स्वधर्मपरित्यागः। नापिवेश्यासाधारणीवर्णानुलोमजाव्यतिरेकेणगम्यजात्यंतरासंभवात्। तदंतःपातित्वेच
पूर्ववदेवागम्यत्वंप्रतिलोमजत्वेतुतासांनितरामगम्यत्वंअतःपुरुषांतरोपभोगेतासांनिंदितकर्मभ्यासे
नपातित्यात्पतितसंसर्गस्यवानिषिद्धत्वान्नस्फलपुरुषोपभोगयोग्यत्वं। सत्वंमेवंकिंतुअत्रस्वैरिण्या
घ्रपभोगोपिनादिरस्तुराजदंडभयादिदृष्टदोषभावाद्गम्यत्ववावोपपत्तिः। दंडाभावश्चावरुद्धस्त्रीसाक्षि
तिनियतपुरुषपरिग्रहोपाधितोदंडविधानात्तदुपाधिरहितास्वयोगदम्यातेस्वैरिण्यादीनांपुनर्दंडाभावोपिविधानाभावात्क
न्यानजंतीमुक्तस्त्रीनकिंचिदपिदापयेदितिलिंगदर्शनाभावावगम्यते। प्रायश्चित्तंतुस्वधर्मसर्वलनानिमित्तंगम्यानांगर्हणाचाविशे
षादुक्तत्वात्। यत्पुनर्वेश्यानांजात्यंतरासंभवेनचसंगतः पातित्वमनुमोनादुक्तंवेश्यावर्णानुलोमाद्यतः पातित्वेमनुष्यजात्यास्त्र
यत्वाद्ब्राह्मणजातिवदिति। तन्नकुंडगोलकादिभिरनेकांतिकत्वात्। अतोवेश्यारक्षाकाविजातिरनादिर्वेश्यायामुत्पद्यजाते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समानजातेर्वापुरुषादुत्पन्नापुरुषसंभोगव्यतिरेकेणपतिब्राह्मणादिवल्लोकप्रसिद्धिवसादन्यत्रपगमनापंनचनिर्मूलयंप्रसिद्धः स्म
र्यतेतथा। त्वंदपुराणेपंचचूडानामकाश्चनाशरसस्तासितातिर्वेश्यारव्यापंचमीजातिरितिअतस्तासांनिपतपुरुषपरिणय्य
नविधिविधरतपास्मानोक्तेजातिपुरुषान्निगमनेनादृष्टदोषानापिदंडस्तासुचानवरुद्धात्मगछतांपुरुषाणांपद्यपि
नदंडस्तथाप्यदृष्टदोषास्सेचस्वदारनियतःसदेतिनियमात्पश्चुवेश्यान्निगमनेप्राजापत्यंविधायतइतिप्रायश्चित्तस्मरणा
धेतिनिरवद्यंअवरुद्धसुदासीत्वित्यनेनदासीस्वैरिण्यादिभुजिष्यागमनेदंडविधानान्नस्वभुजिष्यासुदंडोनास्तीत्यथो
दुक्तेतस्यापवादमाह। प्रसह्यदास्यन्निगमेदंडोदशपणःस्मृतः। वहनापद्यकामासेचतुर्विंशतिकःपुनः। पुरुषसंभोगडा
विकासुदासीस्वैरिण्यादिषुशुल्कदानविरहेणप्रसह्यबलात्कारेणान्निगछतोदशपणोदंडःपदिवहवएकामनिछंतावत
त्कारेणान्निगछतितर्हिप्रत्येकंचतुर्विंशतिपणांपरिमितंदंडनायःपदापनस्तदिछयाचाडिंदत्वापश्चादनिछंतापमिव
लाहुडातितदातेसमपिनदोषःपदिव्याध्यावाप्रेनवस्तस्यानस्यात्। व्याधितासम्रमाव्यगारोडाकर्मपरायणाआमंत्रिता
चेन्नागछेददंडआवडवास्मृतेतिनारदवचनात्। गृहीतवेतनावेश्यानिछंताद्विगुणंवहेत्। अगृहीतेसमंदाप्यःपुमानप्ये
वमेवहि। पदातुशुल्कंगृहीत्वाणप्यस्त्रीस्वस्थापिपदिनछतितदाशुल्कंद्विगुणंदद्यात्। तथाशुल्कंदत्वा स्वस्थस्यपुरुषस्यस्व
पमनिछतःशुल्कंहानिरेव। शुल्कंगृहीत्वापाणप्यस्त्रीनेछंताद्विगुणंवहेत्। अनिछन्नदत्तशुल्कापिशुल्कंहानिमवाप्नुयादिति

CC-0.Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनैवोक्तं। तथान्यापिविशेषस्तेनैव दर्शितः अपुत्रयछंस्तथा मुल्कमनुक्त्वा पुमान् स्त्रियं। आक्रमेण चसंगच्छन्घातदंतनखादि
भिः अपोनोवापिगृह्णीयाद्वहन्निर्वापिवासयेत्। मुल्कमष्टगुणंदाप्यो विनयंतावदेवतु वेश्याः प्रधानायास्तत्र कामुकास्त
द्गृहोषिताः तत्समुच्छेषुकार्येषु निर्मुच्यंसंशयेविदुरिति। किंच। अथोनागच्छतोयेषांपुरुषंवाभिमेहतः चतुर्विंशतिकोदंड
स्तथाप्रवृजितागमयस्तस्वेछयायेषांमुखादावभिगच्छतिपुरुषंवाभिमुखंमेहतितथाप्रवृजितावागच्छतितदाचतुर्वि
शतिपणान्दंडनीयः अग्र्याभिगमनेत्वाकुकवंधेनप्रकाशयेत्शूद्रस्त्वधात्पएवस्यादंत्यस्यापीनमेवध्यः अंत्याचांडा
लतद्गमनेत्रैवार्षिकान्प्रायश्चित्तानभिमुखानसहस्रेत्वंत्पज्ञास्त्रियंइतिमनुवचनात्पणसहस्रंदंडयित्वाकुवंधेन
कुत्सितवंधेनभगाकरेणंकृत्वाखराद्रन्निर्वासयेत्। प्रायश्चित्तामिमुखस्यपुनर्दंडमेवा शूद्रः पुनश्चंडालीयभिग
मनेत्यएवचंडालएवभवति। अंत्पज्ञास्यपुनश्चंडालादेरुत्कृष्टजातिस्त्र्यभिगमनेवध्यएव॥ ॥इतिस्त्रीसंग्रहपुक
रणं॥ व्यवहारप्रकरणमध्येस्त्रीपुंसयोर्गौरव्यमप्यपरंविवादपदंमनुनारदाभ्यांविवृतोतत्रनारदः विवाहादिभि
र्धिः स्त्रीणांपत्रपुंसांचकार्त्यंति। स्त्रीपुंसयोगसंज्ञंतद्विवादपदंमुच्यतेइतिमनुरप्याह। अस्यतंत्रास्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वै
र्दिवानिशं। विषयेषुचसज्जंत्यः संस्थाप्याह्यात्मनोवशादिति। यद्यपिस्त्रीपुंसयोः परस्परं अर्थिप्रत्यर्थितयान्यूनपशमदमं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यवहारोनिर्विशिष्टस्तथापिप्रत्येकेसएकएपरपरयावाविदितेतथापरस्परातिचारेदंडादिनादंपतानिनधर्मवर्गेराज्ञारक्षाप
नौनौ। इतिरथादोषभाग्भवतातिव्यवहारप्रकारएराज्ञधर्मम्ध्येद्यस्यस्थापुंसजातस्योपदेशः एतच्चविवाहप्रकरणएवसप्र
पंचप्रतिपादितमितिजोगीस्वरेणनपुनरत्रोक्तं॥ संप्रतंप्रकीर्णकाख्यंव्यवहारपदंप्रस्तूयते। तत्लक्षणंचकथितंनारदेन॥ प्रकी
र्णकेषुविज्ञेयाव्यवहारान्यपाश्रयाः राज्ञामाज्ञाप्रतीपातस्तत्कर्मकरणंतथा। गुरुप्रदानेसंभेदः प्रकृतानांतथैवच। पाषंडिनै
गमश्रेणिगणधर्मविपर्यापितापुत्रविवादश्रुप्रायश्चित्तव्यतिक्रमः प्रतिग्रहविप्लेपश्चकापथ्याश्रमिणामपि। वर्णसंव
रदोषश्चतद्वृत्तिनियमस्तथा। नदृष्टंपश्चपूर्वेषुसर्गेतत्स्याव्यकीर्णकंइति। प्रकीर्णकेविवादपदेपविवादाराज्ञामाज्ञाल
धनतदाज्ञाकरणादिविषयास्तेनपस्तभवायिः नपएवतत्रस्मृत्यावारव्यपेतामार्गेवर्तमानानांप्रतिकूलनोमास्थाप
व्यवहारनिर्णयंकुर्यात्। एवंचवदतापोनप्राश्रयोव्यवहारः तत्प्रकीर्णकमित्यर्थात्लक्षितोभवतितत्रापराधदंडनिर्णे
यमाह॥ जनंवाभ्यधिकंवापिलिखेद्योराजशासनं। पालिखतिपाश्वपरिदारिकंचोरंवागृहीत्वाराज्ञेनर्पयित्वास्वयं
मुंचतितावुभावुत्तमसाहसंदंडनीयौ। प्रसंगान्नरपाश्रयव्यतिरिक्तव्यवहारविषयमपिदंडमाह। अथचसेणिद्विजोहव्यो
दंडउत्तमसाहसं। मध्यमंक्षत्रियंवैश्यंप्रथमंशूद्रमधिकमूत्रपुरीषादीनांभक्षणेनहणेवाक्षणंदूष्यान्नपानादिनि
पारदारिकचोरंवामुंचतोदंडउत्तमः। राज्ञदत्तमेर्निबद्धस्यपरिमाणान्यूनत्वमाधिक्यंवाकाशपन्नराज्ञासासनं॥ ३॥

CC-0 Dharmartha Trust & Kr Art eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनस्वरूपेणवा दूषयित्वा खादयित्वोत्तमसाहसं दंडो भवति क्षत्रियं पुनरेव दूषयित्वा मध्यमं वैश्यं दूषयित्वा प्रथमं शूद्रं
दूषयित्वा प्रथमसाहसस्यार्धं दंडो भवतीति संबंधलक्षणाद्यत्र दूषणदोषतारतम्यस्य दंडतारतम्यमूहनीयं। किंचाकूट
स्वर्णव्यवहारी विमांसस्य च विक्रयी। अंगहानश्च कर्तव्यो दंडश्चोत्तमसाहसः। रसवेधाद्यापादितवर्णोत्कर्षकूटैः स्वर्णव्य
वहारशीलाः स्वर्णकारादयो विमांसस्य कुत्सितमांसस्य गवादिसंबंधनविक्रयशीलाः। सौनकादिः चशब्दात् कूटरजतादिव्य
वहारी चेते सर्वे प्रत्येकं नासाकर्णकरोद्विचिन्हैरंकैर्हीनाः कार्याः। अशब्दात् अंगच्छेदनं समुच्चितमुत्तमसाहसदंडं दाप्याः। यन्पुन
र्मनुना क्षे सर्वकरकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः। प्रवर्तमानमन्यापि छेदयेत्क्षुरवशः क्षुरैरिति तत्रैव ब्राह्मणराजस्वर्णवि
वर्यो विषयविरोधदंडो भावमाह। चतुष्पादकृतो दोषो नापोहति प्रजल्पतः। काष्ठलोहेषुपाषाणवाहुपुगकृतस्तथा। च
तुष्पादैर्गजादिभिः कृतो पादोषामनुष्यमाराणादिनूपो सोगवादिस्वामिनो नानभवत्यपसरेति प्रकर्षेणोच्चैर्भाषमाणस्य
तथा लकुटलोहसापकपाषाणक्षेपणेन वाहनायुग्येन च युगं च हतोऽस्यादिना कृतो यः पूर्वोक्तो दोषः सोपि काष्ठादि
न प्रास्यतो भवति अपसरेति प्रजल्पतः काष्ठादिक्षेपणे नहि सापो दोषो भावकथनं दंडो भावप्रतिपादनार्थं पुनः
तं पुनरबुद्धिपूर्वककरणे निनित्तमस्य वा काष्ठादिग्रहणं च शक्तितामरादिरूपलक्षणार्थं। किंच। छिन्नमनस्पेनयानेरतथ
नलयुगादिना। पश्चाच्चैवापसरता हिंसने स्वामिदोषं भाकेनासिभवारङ्गर्नस्याछिन्नाशकटादियुक्तवलीवर्दनस्यारङ्ग

१५८॥

१५८॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यो स्त्रिया न्याने न छिन्नानस्यं शकटादिस्तन। अदिग्रहाणां दुग्नाक्षचक्रादिना पानेन पश्चात्स्वतोपसरतो तेन चशब्दात्त्रिपिगव
गच्छता प्रतिमुखं वागच्छता च मनुष्यादि हिंसने स्वामी प्राज्ञको वा न दोषभाग्भवति। यत्तत्पूर्वमज्ञानितत्वाद्धिंसने स्यात
याचमनुः छिन्ननस्ये भग्नपुरीतिर्यक्प्रतिमुखागते। अक्षभंगे च यानस्य चक्रभंगे तथैव च। छेदने चैव पंत्राणां योक्त्र
रश्म्येस्तथैव च। आक्रांदे वाध्यपैहतिनदंडं मनुरब्रवीदिति। अपेक्षायां स्वामिनां दंडमाह। शक्तास्वामी क्षयतस्वामी द
ण्डं भंगिणं तथा। प्रथमं साहसं दंडं कुर्यात्तदिति विकल्पे द्विगुणं तथा। अप्रवीणप्राज्ञकप्रेरितैर्दंडिभिर्निगडादि
भिः भंगिभिर्गवादिभिर्बध्यमानं समर्थं पितृव्यामी प्रथमो क्षन्नुपेक्षते तदा अकुशलप्राज्ञानिकानिपाज्ञननिमित्तं प्रथम
साहसं दंडं दद्यात्। यदा तु मरितो हमिति विकल्पे पिनमोक्षपतितदा द्विगुणं यदा पुनः प्रवीणमेव प्रज्ञकं प्रेरयति तदा प्रा
ज्ञकस्य वदंडो नास्वामी। यथा मनुः प्रज्ञकस्य वदुवेदा प्रो प्राज्ञको दंडमर्हति। प्रज्ञकोपंता आस्त्रिपुत्रः प्रीतिविशेष
चूंदंडविशेषः कल्पनायः। यथा मनुः मनुष्यमोरणे क्षिप्रं चौरवाक्तिल्विषा न वेत्तमाणं चरत्सु महत्स्वार्थे गोगजवृहया
दिषु। क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसायां द्विशतादमः पंचाशत्तु नवेद्दंडमुन्नेषु ग्रहपक्षिषु। क्षुद्रकाणां पशूनां तु दंडः स्या
त्पंचमाषकः माषकस्तु नवेदंडः प्रभूकरनिपातने इति। किंवा जारं चौरं त्यक्तिवदन्राप्यः पंचशतं दमः। उपजीव्यस्य
नमुंचास्तं देवाश्च गुणाक्षतं। स्वशकलं कृतानां जारं परिहारिणं चौरं निर्छिन्नं त्यक्तिवदन्पंचशतं पणानां पंचशतानि

CC-0. Dharmartha Trust Jaki. Arre Gangotri Vanika Bharata Initiative

यास्मिन्नमेसतथोक्तस्तंदमंदाप्यः पःपुनर्जारहस्ताद्धनमुपजारव्यउत्कोचस्तपेणहा।त्वाजारंमुंचत्यसौयावद्धहीतंताव
द्दशगुणंक्षतंदंडंदाप्यः।किंच।राज्ञोनिष्प्रवक्तारंतस्यैवाक्रोशकंतथा।तन्मंत्रस्यचवक्तारंछित्वाजिह्वांप्रवासये
त्।राज्ञोनिविष्टस्यानमिमतस्यामित्रस्तोत्रादेः प्रकर्षेणचूर्णयोचूर्णावशकारंतस्यैवराज्ञआक्रोशकारिकोनिंदाकर
णशाल्ले।तदीयस्यचमंत्रस्यस्वराष्ट्रवृद्धिहेतोः परराष्ट्रक्षयकरस्यवाक्तारममित्रकर्णेजयंतांजिह्वामुत्कृत्यस्व
राष्ट्रनिष्कासयेत्।कोशापहरणादेपुनर्वधएव।राज्ञःकोशापहर्तृश्चप्रतिकूलेव्यवस्थितान्।घातयेद्विविधैर्द
ण्डैरराणांचोपजावकानितिमनुस्मरणात्।विविधैर्वधसर्वस्वापहारांगछेदवधसंपरिस्पर्धः।सर्वस्वापहारोपिपशू
स्पंजीवनोपकरणंतन्नापहर्तव्यंचौरोपकारिणांविना।यथानारदः आयुधान्यायुधीयानांवाह्यादीन्वाह्यजीवि
नां।वेश्यपाश्चीसणमलंकारान्वाबातोद्यादितद्विदां।पशूपस्योपकरणंयोजनावतिकारवः।स्वर्वस्वहरणेप्येतन्नराज्ञा
हर्तुमर्हतीति।ब्राह्मणस्यपुनर्नशारीरोवाह्मणदंडइतिनिषेधाद्वधस्थानेशिरोमुंडनादिकंकर्तव्यं।ब्राह्मणस्यवध
मौंडंपुरान्निर्वासनंकरे।ललाटेचाग्निशस्तोकःप्रयाणंगर्दभेनात्वितिमनुस्मरणात्।किंच।मृतांगलग्नविक्रेतुर्गु
रोस्तुडमितुस्तथा।राजयानासनारोदुर्दंडउत्तमसाहसः।मृतशरीरसंबंधिनोवस्त्रपुष्पादेर्विक्रेतुर्गुरोः पित्राचा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्यथोक्तो ऽपि तुस्तथा राज्ञानुमतिं विना तद्यानं छत्रादिकं आसनं सिंहासनं धारोह तश्चौत्तमसाहसो दंडः। किंच॥
द्विजेत्र जेदेदिनो राज्ञो द्विजादेशक्तस्तथा विप्रत्वेन च शूद्रस्य ज्ञापितो ऽशतं दमः यः पुनः क्रोधादिना परुषमित्यनेन ज
ह्यं निनिन्दि। यश्च ऽपेतिः शास्त्रविद्गुर्वादिहितेषु व्यतिरिक्तो राज्ञो द्विजनिष्ठं संवत्सरांते तवराष्ट्रच्युतिर्भवि
ष्यतीत्यादिरूपमादेशकरोति। तथा यः शूद्रो भोजनार्थं पङ्क्तौ पवनादिहरणलिंगानि धारयति तेषामष्टशतो
दमः। अष्टौ शतानि यास्मिन्नन्ते सतथोक्तः श्राद्धभोजनार्थं पुनः शूद्रस्य विप्रवेषधारिणस्तप्तशलाकपापङ्क्ति
पवातवद्दुष्यालिरवेत इति स्मृत्यंतरोक्तं द्रव्यावत्यर्थं तु ब्राह्मणलिंगधारिणो वधएव। द्विजातिलिंगिनः शू
द्रान्घातयेदिति स्मरणात्। रागलोभादिनान्यथा व्यवहारदर्शनेऽमाह॥ दुर्दृशस्तु पुनर्दृष्ट्वा व्यवहारान्न
पेरणतु। सभ्याः सभापतिना दंड्याः विवादाद्द्विगुणं दमं। दुर्दृशान्स्मृतचारप्राप्तधर्मान्क्रोधेन नरागलोभादिभि
रसम्यग्विचारितत्वेनाशंक्यमानान्व्यवहारान्पुनः स्वयं सम्यग्विचार्य निश्चितदोषाः पूर्वसभ्याः ऽपि सहितो प्र
त्येकं विवादयोर्दमः पराजितस्य तद्द्विगुणं दाप्याः अप्राप्ततत्तदंडाधिपरत्वाद्वचनस्य रागलोभादित्यादिक्रमो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केनापौनरुक्त्यं पदापुनः साक्षिदोषेण व्यवहारस्य दुर्दृष्टतात्साक्षिण एव दंड्या नडपीनापि सभ्याः पदा
तुराजानुमत्या व्यवहारस्य दुर्दृष्टत्वं तदा सर्व एव राज्ञ सहिताः सभादयो दंडनीयाः पादेगच्छति कर्तारं पादः सा
क्षिणमृच्छति। पादः सभासदः सर्वान्पादो राजानमृच्छतीति वचनात्। एतच्च प्रत्येकं राजादीनां दोषप्रतिपादन
परं न पुनरेकस्यैव पापापूर्वस्य विभागायकर्तृसमवापि फलजनस्वभावत्वादपूर्वस्य। न्यायतो निर्णी
तव्यवहारस्य प्रत्यावर्त्तापि लुदंडमाह। योमन्येताऽजितोस्मीति द्वेनापि पराजितः। तमायातं पुनर्जित्वा
दापयेद्द्विगुणं दमं। यः पुनर्न्यायमार्गेण पराजितोप्यपाकृत्यान्यायेन राजितोस्मीति मन्यते तमायातं कूटत्वे
ख्याप्य पन्यासेन पुनर्धर्माधिकरणमधिष्ठितं तद्धर्मेण पुनः पराजीत्वा द्विगुणं दंडं दापयेत्। नारदेनाप्यु
क्तं। तारं तं चानुशिष्टं च योमन्येत विधर्मतः द्विगुणं दंडमारुह्य यत्तत्पुनरुद्धरेदिति तीरतं साक्षिलेख्या
दिनिर्णीतमनुद्धृतं दंडमनुशिष्टमुद्धृतदंडपर्यंतं नीतमिति यावत्। यत्पुनर्मनुवचनं तीरितं चानुशिष्टं च
यत्र क्वचन विद्यते। कृतं तद्धर्मतो ज्ञेयं न तत्प्राज्ञो निवर्त्तयेदिति तदपि प्रत्यर्थिनोरन्यतरवचनं तीरितं च

॥१६१॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नुशिष्टं चपत्रकं चनविद्यते। कृतंतद्धर्मतोज्ञेयं नतत्प्राज्ञो निवर्त्तयेदिति तदर्थिप्रत्यर्थिनोरन्यतरवचना
द्व्यवहारस्याधर्मतोवृत्तत्वाशंकायांपुनर्हि गुणदंडप्रतिज्ञापूर्वकंव्यवहारं प्रवर्त्तयेत्तनपुनर्धर्मतोवृत्तत्वा
निश्चयेपिराज्ञा तो नादिनाप्रवर्त्तनीयं इत्येवंपरं। पत्युनर्नयोरेणापिन्यायापायेतं कार्यं निर्वर्त्तितं तदायस
म्यक्परीक्षणेन धर्मेपायेस्थापनीयं। न्यायापायेतं पदन्येन राज्ञाज्ञानकृतं नवेत्तदप्यन्यायविहितं पुनर्न्या
येनिवेशयेदितिस्मरणात्। अन्यायगृहीतदंडधनस्यगतिमाह। राज्ञाऽन्यायेनयोदंडोगृहीतोवरणीयतो नि
वेद्य दद्यादिप्रेभ्यः स्वयंत्रिशद्गुणंकृतं। अन्यायेनयोदंडोराज्ञा तो नादिनागृहीतस्तं त्रिंशद्गुणंकृतंवरुणयोद
मितिसंकल्प्यब्राह्मणेभ्यःसमेदद्यात्। यस्माच्छ्रदंडनूपेणापावद्गृहीतमन्यायेन तावत्तस्मैप्रतिदेयं इतरथाऽपहा
रदोषप्रसंगात्। अन्यायदंडग्रहणेपूर्वस्वामिनः स्वत्वविच्छेदभावात्। उत्तमोपपदस्येयं शिष्यस्यकृतिरात्मनः
धर्मशास्त्रस्यविवृतिर्विज्ञानेश्वरयाज्ञनः॥ ॥ इतियाज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगतव्यवहारकांडविवृतिर्विहिता॥
ऋसंमिताक्षरपदगयनामधेरागंभीरवितताथवती॥२॥ गंभीरात्रिः प्रसन्नाभिर्वाग्भिर्नाम्नामिताक्षर
अनल्पार्थारमिरत्यात्रिरतिर्विहतामया॥३॥ इतियाज्ञवल्क्यमुनिशास्त्रगताविवृतिर्नकस्यविहिताविवृ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दुःप्रमिताक्षरसपि विपुलार्थवतीपारिषिंचतिश्रवणयोरमृतं॥४॥ गंजीरा निःप्रशस्ता भिर्वाक्तिनाम्नामि
तौ सरा। अनल्पार्थाभिनासीदस्तिन्नविव्यतिक्षितितलकल्याणकल्यंपुरामोहदः सुतएवाक्षितपति
श्रीविक्रमार्कागमः॥ विज्ञानेश्वरपंडितोनन्नडातोकिंचान्यदन्पापमामाकल्यास्थिरमस्तुकल्यत्तनिका
कल्यंतदेतच्चयो॥ इतिप्रकार्सप्रकरणं॥ ७॥ ॥इतिश्रीमत्पद्मनाभन्नहेयाध्यापात्मजस्यश्रीमत्परमहंसप
रिव्राजकविज्ञानेश्वरन्नहारकस्यकृतौ दशजुमिताक्षरापांयाज्ञवल्क्यधर्मशास्त्रविवरणेद्वितीयोध्यायः॥ ॥शुभमस्तु॥
संवत्१७४४शाकाः१६०९लिखितंनयमलपाडेरामपुत्रः॥ लावगल॥ दवेषवेरवाल॥
अस्मिनध्यायेप्रकरणानुक्रमणिका। व्यवहारन्नातकाप्रकरणं॥१॥ प्रतिन्नूप्रकरणं॥२॥ ऋणदानप्रकरणं॥३॥
॥निन्नेपप्रकरणं॥४॥ १॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative